I

Було це якраз під Пилипівку. Уходник Трохим Партика, канівець, вернувся з канівського замку, де його старостинські урядовці обшукали і забрали вить (данину) з його цьогорічного здобутку на уходах. Сів кінець стола насуплений, мов хмара. Навіть з жінкою та дітьми не привітався, його дуже гнітило і гнівило те, що взяли з нього більше, ніж мали право взяти.

Жінка Олена не питала його про причину смутку, ждучи, аж поки він сам заговорить. Те саме помітив його найстарший синок, п'ятнадцятилітній Тарас, що вернувся тепер зі стайні. Ціле літо батька не бачив і радів при згадці про ту хвилину, коли батько вернеться, а він похвалиться, як цього літа під час його відсутності сам господарював. Цікавий був теж почути від батька, як йому на уходах жилося, — а тут застав батька сумним та мовчазним. Поглянув на маму, та вона теж не знала причини. Згодом батько вдарив кулаком об стіл і заговорив сердито:

— Обдерли мене гірш татар... і треба мені було ціле літо так тяжко працювати та виставляти своє життя на небезпеку, щоб староста зі своїми посіпаками моєю працею поживився! Стільки, що мені лишилося з моєї праці, можна було мати з городу, і нічого мені було татар боятись. Навесні нікуди не йду. Хай пан староста сам іде, коли хоче!

— Ой, не говори так, Трохиме. Не гаразд людей на уходи виганяє. Того поля, що ми маємо під городом, замало, щоб дітей виживити. Його я сама з дітьми оброблю, а те, що ти придбаєш на уходах, то таки щось значить. Прийшлось би нам без цього дуже бідувати, і ніколи не вистачило б хліба до нового.

— Я все це розумію, та мені серце кривавиться від такої кривди.

— Може, тебе старостинські підручні так дуже не злюбили?

— Чи мене одного. Нас усіх, усю валку так само обдерли.

— А не можна б піти до самого старости та пожалітись, ачей є якесь княже право?..

— От вигадала. Жалітись перед ведмедем на вовка... Хотіли ми піти, — а чи пустили нас? Кажуть: нема пана старости дома. А ми добре знаємо, що є, бо нікуди не поїхав.

— То зійтися б усім уходникам, порадитись, а відтак послати вибраних до князя зі скаргою.

— Одне, що ти, Олено, добре порадила, то зійтись би громаді і діло обрадити. Але щодо другого, то воно нічого не поможе. Бог високо, а князь далеко. Хіба вже не було такого, що уходники скаржились князеві. Князь, правда, видав наказ, щоб людей не кривдити, а староста таки не послухався і своє робив далі, та ще більше дер. "Це, — каже, — буде тобі за дорогу до князя нагорода".

— Треба якийсь спосіб придумати, але уходництва кидати не можна.

Від тієї розмови Трохим трохи заспокоївся, розказував про свої пригоди, поки не посідали вечеряти.

У Трохима Партики було четверо дітей. Найстарший Тарас, відтак Андрій, третій Микола і мала п'ятилітня Маруся.

Заспокоївся батько, та не міг заспокоїтися Тарас. Він відчував глибоко батькову кривду. Хоч було йому лише п'ятнадцять літ, вважав себе парубком, бо заступав батька в господарстві, наказував молодшим братам, що котрому робити. Як почув від матері, що уходництва не треба покидати, а придумати раду проти старостинського здирства,

задумався над цим дуже. Вже й спати полягали, а він все перевертався на своїй лежанці і не міг заснути. Різні думки в голову приходили, але жодна не видалась йому доладною. Заснув аж геть по півночі, та, прокинувшись рано, пішов до своєї звичайної роботи, і знову перебирав у голові одну думку за другою.

Як посідали обідати, він каже до батька:

— Тату. На у ходи я ще не ходив, то й не бачив, як там, і хіба знаю те, що від людей чув. А чи не можна б так зробити, щоб покинути Канів і, вийшовши на уходи, не вертатись, а таки там у степу зажити?

— І так люди роблять, сину, це не така новина, та, бач, на таке годі самому пускатися, бо ми пропали б там, мов пташенята від шуліки.

— То можна б зібрати до такого більше людей і піти цілою валкою.

— Ой, гірко воно, моя дитино, — каже мама, — покидати певну свою батьківську хату та й мандрувати в світ на непевне, — та коли не можна інакше, то що робити?

— Мамо, а хіба ж тато не виходить щороку на непевне? Хіба ж ми тут не дрижимо за його життя і здоров'я? А так завжди були б ми разом, та й що сталось би одному, те й усім нам...

— Добре ти кажеш, Тарасе, — каже весело батько, —за таку мову люблю тебе. Я поговорю з людьми таки завтра. Може, щось путнє з того вийде.

На другий день від самого ранку ходив Трохим поміж сусідів, котрі жили з уходів, і скликав до себе на пораду. Увечері зійшлось повна хата людей. Вони віталися з господарями, і кожний сідав де попало. Старші міщани сідали за столом під образами, молодші — на лавах, стільцях, на постелі і на запічку, дехто таки стояв.

Кіндрат Муха, сивий уже чоловік, коли вислухав, про що річ, каже:

— Ось ми, сусіди, зійшлися на раду над нашою бідою. Я сам через свій вік на уходи не ходжу, але посилаю моїх синів і зятя. А ця кривда, якої зазнають уходники від княжого старости, і мені дошкуляє. Тямлю добре, що наказує княжий закон, яка вить належиться старості від уходника: якраз восьма частина від усього здобутку. А тепер беруть з нас половину, та, крім того, беруть від кожної ватаги по два бобри понад те. В давнину вить була виправдана, бо вона йшла на потребу замку. Але в тих часах була людям з замка користь, бо було де захиститися. А нині, як ми наважимось іти в далекий степ, то замок нічого нам не поможе.

— І пан староста не підвезе його нам на возі, як татарва набіжить: нате, люди, ховайтесь, — сказав Степан Журавель.

Усі засміялись, Муха говорив далі:

— Виходить так, що чим тяжче нам на уходах, тим менше староста зі своїм замком нам поможе, а тим більше йому треба платити.

— Та коли б усе на замок ішло, то можна б десь далі в степу другий покласти, — докинув хтось з гурту, — а то все топиться в кишенях старости та його підручних.

— Нічого нам не залишається, — каже Данило Гриб, — як збройно оборонятися від старостинського грабежу.

— Не встоїмо, — каже Муха, — прийшло б до бунту проти княжої влади, а з цього нічого б путнього не вий-

ціло, а навпаки. Ми зі старостою будемо чубитись, а тим часом підглянуть це татари — таж вони мало що нам до печі не зазирають — та й наскочать і всіх нас разом застукають.

— Тож ходімо зі скаргою до самого князя, — каже Максим Дуб.

— Го-го-го! До князя дуже далеко, — каже знову Муха, —ми вже посилали скарги, та нічого з цього не вийшло.

— То хіба нам покинути уходи і сидіти дома...

— Та як? А ту пшеницю, що ми восени посіяли під зиму, хіба горобцям лишити? Ні, панове, нам щось би краще придумати, — каже Журавель.

— А от послухайте, панове громадо, — каже Партика, — що мені підказав учора за обідом мій синок Тарас. Він хоч молодий і зелений, та розумець у нього не хлоп'ячий, хоч це моя дитина і хвалити не годиться мені, а таки скажу. Він каже, щоб ми, пішовши в степ, вже не вертались, а там свою оселю заснували...

— Хай тобі, Трохиме, твій Тарас здоровий росте, — каже Журавель, — бо це недурна думка. Я чував уже, що люди так роблять, і так, здається, було б добре. А коли ми, йдучи на уходи, не боїмось татарина влітку, то тим менше нам його треба взимку боятися, бо зима нас захистить так само, як'би і старостинський замок.

— Далебі, що добре говорить кум Журавель, — каже Дуб, — я йду і вже більше сюди й носа не покажу, а панові старості дуля!..

— Воно не новина, і таке вже бувало, — каже Муха, —але нам треба затямити, що за малою силою нема нам чого на таке пускатись, а треба зібрати велику валку. До того ж треба підібрати людей дебелих, відважних і нелінивих. Особливо лежнів нам не треба. Воно дотепер так бувало, що лежень на уходи не ходив. Але тепер може бути інакше. Може який дармоїд причепитись до нас, щоб жити з нашої праці...

— Певно, що так, кого-небудь скраю до валки не приймемо.

— Подумати б і про наші потреби. Там немає базарів і нічого купити. Треба своє мати.

— Та й те, що з собою заберемо, не вічне, і треба буде новим замінити.

— Нам би своїх ремісників треба.

— О, це буде найтяжче, бо ремісник знайде собі в місті роботу на прожиток.

— А я таки громади не кину, — каже коваль Кузьма Молот, — куди люди, туди і я. Який мені тут буде заробіток, як ті, що мені роботу дають, помандрують? Лише дасте мені, люди добрі, воза, щоб міх та ковадло та ще дещо перевезти, бо в мене ні коней, ні воза немає.

— Здоров будь, брате Кузьмо, — каже Журавель, поплескуючи його рукою по плечу, — що громади не лишаєшся. За свої струменти не журися, дамо і більше возів, коли буде треба.

Заява Молота зробила на всіх враження. Таке почуття громадського обов'язку всім сподобалось.

— Піду й я, — каже Матій Горошко, швець.

— Та ти без мене, Матію, нічого не зробиш. Як я шкури не виправлю, то з чого чоботи робити будеш? — каже кожум'яка Павло Дмух.

— Я теж пристаю до вас, — каже кравець Панько Голка.

— Але тобі, Паньку, хіба не треба буде воза на твої струменти, — жартував собі Журавель.

— На струменти ні, але таки мені треба буде воза або й два, бо знаєте, скільки мені діток Бог дав, а я їх, сиріток, не лишу тут...

І так один за одним зголошувалися різні майстри, ремісники, що їм у Каневі важко було жити. Зголосилися ткачі, колоди, теслярі, бондарі, й усі з цього були раді.

— Діточки мої, — каже Муха, зраділий, — не ходив я на у ходи, але тепер піду і на старості літ не залишусь сам, хоч доведеться громаді мене, немічного, годувати; а я саме щойно говорив, щоб нероб не брати.

— Це вже, тату, наше діло, — промовив найстарший його син Андрій Муха. — Ми, твої діти, не лишимо тебе, хоч би довелося й силою на віз посадити, а при нас голодувати не будеш.

— А твоя стара досвідчена голова, батьку, стане нам за двадцять робочих рук, — казав Журавель.

— Так воно і справді, панове громадо, — каже Прокіп Пастернак, — от найкраще буде, як ми виберемо собі Кіндрата Муху нашим головою, а вже ми не дамо йому з голоду вмерти, хоч би в нього і своїх дітей не було.

— Згода, згода, порядкуй нам, батьку, як сам знаєш, а ми тебе, мов рідні діти, слухати будемо.

— Спасибі вам, дітки, за честь, та ви поміркуйте, що я вже старий, безсилий, а там треба ватажка молодого та дужого. Доведеться ставати проти хижого татарина зі зброєю, а вона мені в дрижачих руках не вдержиться.

— Не турбуйся. Ми до військового діла виберемо іншого отамана; нам треба такого старшини, щоб про все пам'ятав і в усьому лад заводив, а до цього якраз твоя розумна досвідчена голова.

Старий Муха прийняв вибір, і всі були з того раді. Він славився своїм розумом на весь Канів, і жодна важливіша справа в місті без його ради не вирішувалась. У нього були два, мов тури, дужі сини і такий самий зять та кілька гарних онуків. Сини і зять були досвідчені, бо вже близько десятка років на уходах промишляли. Зараз вибрали йому і прибічну раду.

Всі почали розходитися з тим, що кожний мав якнайбільше людей до ватаги схиляти.

З цієї ради і рішення хтозна чи не найбільше радів Тарас. Та ж то він таке видумав, громада його за це похвалила, і все пішло за його думкою. А на уходах то він уже покаже, що вміє. Хоч він там не бував, та з того, що чув від батька й інших людей, з'ясував собі, як там треба жити, щоб татарам не датися, — а в цьому найбільша штука. От над чим він тепер увесь час думав.

II

Від того дня старий Кіндрат Муха задумувався частенько, як до цього діла приготуватися. Він казав:

— То, мої діти, на таке діло пускатися не так, як ми тут у місті живемо: це моє, а це твоє, того не доторкайся, не можна. Там мусить бути все наше, а що здобудемо, тим і поділимося по-братньому. Не можна теж говорити: це я зробив, і це моє. Бо ти зробив одно, а інший зробив таке, чого ти і не вмієш зробити, а може, воно буде якраз для тебе. У нас там мусить стати одне гасло: усі для одного, один для всіх.

— Так воно повинно бути, бо лише на такому станемо певною ногою.

— Отож, як ви з тим згідні, то скидаймо в одну скарбону гроші — ні більше, ні менше, а по рівній пайці. За це купуймо, чого нам треба на уходах, а то буде наше. Перед усім купуймо зброю. У кого є своя, то

складайте до гурту, це йому почислиться, і він менше грошей дасть на свій пай. З цими грішми треба послати людей хоч би аж до Києва. Відтак треба накупити пил, сокир та доліт, кіс та серпів і готового заліза, щоб наш Кузьма не дармував. А як зробимо зі скотом, чий він буде, як забере його уходник з собою?

— Я гадаю, — каже Дуб, — що й скот хай буде спільний. Треба пам'ятати про наших ремісників, котрі йдуть за нами на гаразд і горе, а то бідні люди, худоби своєї не мають, а для діток треба молока. Так само щодо грошових паїв. Багато пристало до нас людей дебелих, роботящих та бідних. Хіба ж їм не йти тому, що в них грошей нема?

Рада не знала, як це вирішити. Багатшим здавалося, що це їм кривду роблять. Тоді каже Журавель:

— Що тут багато говорити. Багачі на уходи не підуть, їм і тут добре. А та біднота, що йде на непевне, то трохи чи не вся однакова. У одного там трохи більше, а в другого нічого. Та коли там поталанить, то вони за рік, за два дороблятся настільки, що зрівняються з іншими, і всі паї будуть однакові. В тім діло, щоб ми всі допомогли їм з бідноти вилізти до кращого. А без нашої помочі вони ніколи не дороблятся, а будуть увесь час попихачами у багачів —і вони, і їх діти з роду в рід.

— Далебі, кум Журавель добре говорить, — каже Гриб, —складаймо гроші та посилаймо людей за покупками.

Вибрали зараз таких, що мали збирати гроші, а потім послати кількох досвідчених купувати все, що потрібно.

А тим часом Тарас не дармував. Йому особливо засіла в голову думка, що на уходах треба буде частенько від татар відбиватися. Отож він позбирав докупи своїх ровесників — синів тих батьків, які вирішили йти на уходи, — і ну ж муштрувати їх. Наробили собі луків та стріл, наладили списів, понастругували дерев'яних шабель, виходили за місто

і вчилися. Розуміється, що вся зброя, всі обороти і муштра мусили бути такі, як у княжих вояків у замку, бо інших зразків не було. Відтак розділювались на татар і хрещених і заводили одні з одними такі завзяті бої, що не один прийшов додому подряпаний до крові або з розбитим носом. Найбільша штука була в тому, хто кого краще підійде та перехитрить. На всі штуки і хитрощі Тарас був митець. Він найкраще вмів ворога вислідити або заманити в засідку, або сам з засідки вибитися. Старші люди дивились на це і дивувались з його вправності.

— Цей то певно отаманом буде, коли виросте, — казали люди. — Його батько теж неабиякий уходник, а вже син, то певно його перейде.

— А воно таки добре, що наші діти в такому вправля-ються. Хто його знає, що їх у житті стріне?..

А хлопці, коли їм ніхто цього не забороняв, вправлялись далі. До них почали приставати і дівчата, і вони теж училися стріляти з лука. Щоб себе не калічити стрілами, то Тарас порадив закладати на кінці стріл кусники буряків, яблука тощо. Така стріла, хоч і поцілила кого і вдарила, то не скалічила. От і зробилося незадовго хлоп'яче військо, що ганяло полями та по міському майдані.

Старий Кіндрат Муха цього не забороняв. Навпаки, він цими вправами зацікавився. Частенько виходив до дітвори, спостерігав усе і деколи їй радив, як що краще робити. І діти були з того раді, що старий чоловік, якого вважали за найрозумнішого в Каневі, ними цікавиться. Коли воно так, то це вже не дитяча іграшка, а серйозна справа.

Дивлячись на старих, молоді почали в усьому їх наслідувати. Вони теж вибрали своїх старшин, свою раду. Прислухалися, що старші радять, і собі те саме робили.

— І це добре, — говорив Кіндрат, — що молодь звикає до громадських справ. Підросте, то як знайде. Ми не вічні, вони стануть на

наше місце. А під нашим оком то можна не одного спрямувати на добру дорогу. — А до хлопців він казав: — Такі іграшки вийдуть вам на добре. Ви не думайте, що воно і там, у степу, буде іграшкою. Перед татарином ніхто тебе не заступить, і там яблук на стрілу не треба застромлювати.

Тарас, що його всі вибрали своїм отаманом, каже:

— Ми татар не боїмось.

— Та знову ж таки не думайте, що там не буде вам іншої роботи, як по степу гуляти.

— Ми й це знаємо, дідусю: там треба буде коло хліба робити, а тут нема ніякої роботи.

— Навпаки, дітки, і для вас робота знайдеться. Ану, заходьте ви до наших ремісників, придивляйтеся та вчіться. І це вам у житті здасться. Приповідка говорить: "Бодай би все вміти, та не все робити". Наші ремісники мають тепер багато робити на запас, особливо ковалі та колодії, бо нам цього добра багато треба, — а ви от пішли б у ліс та нарубали доброго дерева на стріли, луки та списи. Ану, Тарасе, якщо ти вже отаман, розпорядись як знаєш. До весни вже недалеко, а ще багато дечого не зроблено.

Тарас дуже зрадів, що його дід Кіндрат назвав отаманом. Він зараз зібрав свою молоду громаду.

— Слухайте, товариші, ми тепер хіба дуже рано будемо вправлятись, коли дома з товаром упораємось, а тоді до ремісників на науку. А інші підуть у ліс придатних прутів на стріли нарізати, та грабини на луки, та деревець на ратища. Це така робота, що кожний з нас може зробити, а старші часу на те не мають. Я вас зараз поділю на гуртки, щоб мінялись і не робили все те саме, бо надокучить.

III

Як лиш почав танути сніг, уходники заворушилися в дорогу. Деякі хотіли ще відсвяткувати Великдень, та Кіндрат Муха настоював на тому, щоб таки вирушати в дорогу, бо час не стоїть, а поки зайдуть на місце, то багато часу минеться. Добре було б розташуватись на місці та отаборитись, поки татарва рушить зі своїми стадами. Дві роботи тяжко робити: і коло заснування оселі заходжуватись, і від татар відбиватись.

Всі згодилися з думкою Кіндрата.

— Як нам Господь поможе, що розживемось, тоді відсвяткуємо Великдень як слід, і церкву свою поставимо, і свого попа матимемо.

Коли всі уходники почислилися, то вийшло їх п'ятсот душ. З них було дужих, робочих людей — чоловіків, таких, що і за зброю братись могли, — не більше двох сотень. А решта — то жінки, діти і старі, які вирішили йти в степ зі своїми рідними. Та це була така велика валка, яка досі з Канева ще не виходила.

По дозвіл до старости пішов Кіндрат Муха з кількома ще міщанами.

— А знаєте ви, добрі люди, скільки доведеться вам дати на замок, як вернетеся? — питає староста.

— Знаємо, на те ж є княжий закон. Маємо дати вить, як усе водилося.

— Ай, не так, мої любі. Те, що було давніше, минулось, а тепер інший час настав, замок має більші потреби, як раніше. Вить тепер більша. І, крім того, треба з усієї ватаги дати окремо бобрів. Мала ватага дає два, а ваша така велика, що за десять років стане, дасть двадцять бобрів, крім виті.

— Та воно все на те виходить, що ми перед неводом рибу ловимо. Господь знає, хто з нас живий вернеться, бо не на весілля ми йдемо, та й який сьогорічний здобуток буде.

— Ну, тож ідіть уже, здорові, а тоді вже й побачимо. Муха взяв дозвіл і вийшов, а як уже були за ворітьми,

каже до своїх: ,

— Побачить він нас тоді, як своє вухо, — от добре, що ніхто з наших не пробалакався...

Тепер почали збиратись у дорогу. Заїжджали вози перед хати, де було складене добро, і забирали. Все понакривали полотном, приладженим на шатра на той час, поки поставлять хати.

Чого тут тільки не було! Плуги, борони, заступи, сокири, граблі, серпи, коси та пили, неводи на рибу, залізо на більшого звіра, то знову ж таки порох та кулі, луки, стріли, списи, бердиші, шаблі, ножі. Все це було на запас, бо кожний, хто дужий, брав шаблю, рушницю або лук та спис у руки. Набрали ще всяких харчів, щоб стало до нового. Набрали борошна, крупи, пшона, сухарів, вудженої та посоленої риби, набрали посуду, одежі, полотна. Вони йшли з тим, щоб сюди більше не вертатися. Свої хати і оселі або попродали сусідам, або полишали на свояків та знайомих. Забирали і товар, який хто мав: коней, волів, корів та овець. З того зробилася велика валка.

Старому Кіндратові начеб років убуло. Він випрямився і заходився коло всього від ранку до темної ночі. Мусив знати про все, що робиться, усьому лад давати, а в такому великому зборищі людей утримати лад уже тяжче. Люди як люди. Одному не подобається одне, другому друге, виходять з цього сварки, що деколи і до бучі доходить. Такого тут не було. Старий Кіндрат скаже слово, ніхто не перечить, хоч би йому воно не подобалось. Усе робилось у згоді.

У дорогу вибралися на саме Середопістя. Найняли ще службу Божу з молебнем, священик покропив усіх свяченою водою, поблагословив у далеку дорогу. І вони вирушили.

Звичайно, коли нашому чоловікові доводиться покидати рідну хату і йти в світ за очі на непевне, йому стає важко на серці, жаль рідної батьківської хати, серце кривавиться. Та тут було не так. Усі йшли веселі, кожний мав тверду віру, що йде до кращого, що заживе так, як досі йому не снилося. Таж там, куди вони йшли, була гарна земелька і всього доволі, а решту треба здобути працею. А до того ж вони там житимуть на волі, і жоден староста не буде їм наказувати, йшли бадьорі і веселі. А вже Тарас Партиченко то не знав, на яку ногу ступити. Свою ватагу держав при собі, начеб те військо.

IV

Хоч то була ще зима, а вже сонце йшло високо. У повітрі під хмарами чути було курликання журавлів, уночі геготіли стада диких гусей, що, прочуваючи весну, верталися на свої літні місця. Вдень гріло сонце, лід розмерзав, сніг танув. Проміння сонця відбивалось яскравим світлом від ожеледі, аж в очах різало. Старі люди ворожили, що цього року можна сподіватись ранньої весни.

Уходники мандрували широким безкраїм степом. Шляхів тут не було, йшли широкою валкою. Вози їхали поряд. Журавель був досвідчений ватажок. Він знав про те, що води ще не розлились, і за біду не тяжко. Якийсь татарський загін може наскочити, а тоді всім треба бути вкупі. Журавель порадив, щоб спереду їхали вози рядком один побіч одного, і так само ззаду. По боках їхали вози один за одним. Всередині гнали скот і коней. Тут були і ті вози, на яких під полотном сиділи старі люди і діти. При крайніх возах ішли озброєні люди. Крім того, частина уходників їхала попереду на конях і розглядала дорогу, куди найкраще проїхати та де найліпше зупинятись на ніч. Худобу годували спершу готовим сіном, яке везли на возах. Згодом, як сіна поменшало, тварини живились сухою степовою травою. До тої розвідницької служби зголосився зараз

Тарас Партиченко з кількома товаришами. Вони раді були, що можуть їхати на конях.

В степу стрічали глибокі балки, порослі високим лісом, потоки та струмочки, що дзюрчали весело, забираючи невеличкі криги льоду, води в них щораз ставало більше. Стрічали невеликі байраки.

Коли під вечір роз'їзди показали, де треба ночувати, зараз туди заїжджала валка. Туди стягали вози і розміщували їх колом, так, що один стояв коло другого. Коней забирали всередину. Люди їхали кількома возами до найближчого лісу, рубали дерево, привозили до табору та розводили вогні, на яких варили страву. Тоді в таборі роїлося, мов у мурашнику. З возів вилазили діти і грілися коло вогню. В таборі гомоніло від веселого дитячого сміху, бо дітвора, що висиділася на возах під полотном, давала собі тепер волю. Люди збиралися гуртками, балакали і співали пісеньок. Поволі надворі робилося тьмяно, сходили ясні зорі, поки не вкрили цілого неба. Зараз по вечері лягали спати, лише сторожі ставали на свої місця з довгими списами та рушницями. Вони цілу ніч перекликалися, щоб не заснути.

Тарас і слухати не хотів, що він ще замолодий стояти на варті, і його мусили поставити на чергу.

А рано, як лише почало на світ збиратися, заворушився цілий табір — варили їсти і лаштували вози в дальшу дорогу.

Тарас підбадьорював без угаву своїх товаришів:

— Не даймо, хлопці, себе засоромити, бо ми вже не діти і даремно хліба не будемо їсти. Особливо не дай, Боже, котрому на варті заснути, бо такого зараз проженемо з-поміж нас до дітей.

Однак Журавель висилав хлопців на варту не самих, а разом із старшими.

Одної ночі вартував Тарас з двома товаришами, Трохимом Жмуренком і Прокопом Жилом, на розі обозу. Небо вкрилося хмарами, було дуже темно. Згодом зірвався холодний вітер від півночі, почало мести густим снігом. Видно було, що зима не хоче ще вступитися, хоче ще раз показати свою силу. Так воно звичайно буває, поки весна при помочі сонця не поборе зиму відразу.

В обозі все поснуло. Товар і коні позбивались докупи і полягали на степовій траві, те саме зробили і вівці. Панас Жмуренко каже до Тараса:

— Поганий час, нічого не видно. Коли б хоч у таборі більший вогонь розвели, а то зовсім погасне.

— Годі, щоб увесь час була погода. На уходах треба до всього звикати. Ти, Трохиме, піди до інших сторожових стоянок, а коли б котрий заснув, то перехрести його прутом, або краще йди ти, Прокопе, та зараз вертайся.

Прокіп як стій поплівся поміж вози. Сніг падав щораз більший, і холодний вітер проникав через одежу до самого тіла. Хлопцям ставало холодно, вони почали бити руками по плечах, щоб розігрітись.

— Хіба повлазьмо під віз, — каже Трохим, — а то промокнемо від снігу та ще холодніше нам буде.

— Можна й так, та лише не засни.

— Ні, не засну, хоч спати дуже мені хочеться. Треба себе в руку вщипнути. Та полізьмо разом, то побалакаємо.

— Бачиш, що воно й балакати недобре, бо забалакаємось і не встережемо, і так через вітер нічого не чути.

Тарас почав наслухати. З вітром долітав до їх вух якийсь далекий гомін.

— Чуєш, Трохиме. Ось і договорились...

— Чую. Та що це таке могло б бути? Тут, у степу, людей немає.

— От я чую, — каже Тарас, — як коні форкають... О! Ти тут підожди, а я піду за тим голосом у степ, може, що помічу. А коли б я свиснув у пальці, то знай, що я в небезпеці. Тоді стріляй на сполох. А коли б тобі на пістолі порох підмок і не можна стріляти, то ти вже знай... свисни тричі в пальці.

Трохим налякався. Йому стали скакати зуби, мов у пропасниці. Вже не залазив під віз, а стояв нагорі і дивився в пітьму. '

Тарас пішов у напрямі, звідкіля чути було гомін. Він втупив очі в темряву, роздивлявся й прислухався. Почув тупіт коней. Ішов навпростець. Згодом помітив якусь темну масу, яка ворушилась. Завернув до табору, біжучи щосили.

— Або це яка валка уходників, таких самих, як ми, — каже до Трохима, — або це татари.

— Я гадаю, що татари, бо уходники вночі не мандрували б так, як і ми. Що ж ми тепер зробимо?

— Якось воно ніяково тривожити табір, як не знаємо певно, що воно. Може, то лише який табун диких коней блукає. Будуть потім з нас сміятися. Підождім, поки впевнимось.

— А тоді може бути запізно. Краще б сказати це отаманові, а це вже його буде голова, що робити... От дивись. Хтось до нас іде.

Це був якраз Прокіп, що вертався від другої варти. Він розповів Тарасові, що на сусідній стоянці хлопці добре тримаються.

— Чи чув, Прокопе, гомін з цього боку?

— Чув, та гадав, що мені так на вітрі причулося.

— Тихо, хлопці, — каже Тарас, — дивіться сюди: там хтось іде. Ходімо під віз.

Повлазили під віз та почали прислухатися і дивитися. Справді, з цього боку якась постать наближалась до табору.

— То татарин, — шептав Тарас товаришам.

— Я вистрілю, — каже наляканий Трохим і сягнув по пістоль.

Тарас стримав його руку:

— Лиши! Ми його піймаємо живого. От я візьму мотуза з петлею і засяду на возі, а відтак засилю йому на шию. А ви тоді хапайте з-під воза другим мотузом за ноги й тягніть під віз щосили, поки не впаде. Тоді ми його зв'яжемо і заткаемо рота, щоб не кричав.

— А дамо раду? — питає Прокіп. — От я покличу ще кількох товаришів з найближчої стоянки.

— Не треба. Самі дамо раду. Потім ті чванились би, що без них ми нічого не вдіяли б.

Все це говорилося дуже швидко, а постать щораз наближалась. Хлопці не спускали її з ока, міркували, до котрого воза вона піде, щоб і їм туди йти. Тарас з петлею виліз на віз, Трохим з Прокопом поповзли

під віз. Татарин прийшов обережно до воза і почав мацати по ньому руками, саме намацав Тараса і піймав його за ногу. Хлопець аж задерев'янів. Татарин замуркотів щось і став Тараса тягти до себе. Та в ту мить Трохим з Прокопом обмотали йому мотузком ноги і шарпнули так, що татарин пустив Тарасову ногу і вивернувся горілиць.

На нього скочив, мов кіт, з воза Тарас. Поки татарин міг зміркувати, що з ним, поки підвівся на хвилину з землі, то Тарас закинув йому петлю на шию і так затягнув, що він не міг крикнути. Тепер хлопці волокли його по землі до того місця, де був Журавель.

— Вставай, батьку, — сказав Тарас, — ми татарина піймали. Приволокли спійманого до вогню, Журавель сів йому

на груди, зняв петлю з шиї і зв'язав цим мотузком руки.

— Як ти, хлопче, його задушив, то шкода, бо нічого не довідаємося.

Справді татарин лежав мов неживий. Журавель почав йому терти шию і розминати груди. Татарин зітхнув важко і отямився.

— Побіжи котрий до старого Ониська, він знає татарську мову, хай зараз приходить. Я сам не розмовлюсь.

— Біжи ти, Прокопе, а я з Трохимом вертаюся на своє місце, — каже Тарас.

— Звідкіля ви його взяли?

— Прийшов сам до нас. Я ходив у степ і помітив якусь ватагу, це, певно, татари.

— Гарний з тебе хлопець! Іди і пильнуй далі, а ми за той час, може, про щось довідаємося.

Прокіп, ідучи за Ониським, побудив багато людей, що зараз-таки схоплювались і хапали зброю та сходились до отамана.

— Не робіть гамору! — каже отаман. — Хто з вас знає татарську мову, ходи сюди, бо старий Онисько, либонь, залежався.

— Не залежався, а прийшов, — каже з гурту старечий голос.

Це був Онисько, що зараз приступив до татарина.

— Говори, небоже, правду, а то будемо вогнем припікати. Татарин закашлявся, бо йому горло ще не відійшло

від мотуза.

— Що ж. Я все скажу, лише мене пощадіть і віку та здоров'я не псуйте. Я й служити вам буду, коли на те. А що я цьому винен? Послали мене в розвідку, то я пішов. Намацав на возі якусь ногу. Хотів забрати його живим, язика добути. Та мені тепер соромно, що мене, старшого чоловіка, перемогли дітваки. Я б їх хотів побачити...

— Не побачиш, бо їх тут нема, та ти не забалакуй баляндрасами, а кажи толком, де татарський загін і скільки вас буде.

— Наш загін стоїть тут недалеко. Нас не більше як п'ятсот, а вийшли ми з Криму. Вашу валку не спускаємо з очей вже більше як три дні, а цієї ночі постановили собі на вас наскочити. Нас кількох послали роздивитись, з котрого боку найлегше до вашого табору добратись. Мурза розпорядився так, щоб коні залишити віддалік у степу під доглядом кількох татар, а до вашого табору добратись пішки і тут кого треба різати, а здорових і весь табір забрати,

— Чи це було б цього року перша ваша здобич?

— Ні, ми вже одну валку розгромили, вона менша за вашу. Трохи ясиру маємо.

Татаринові розв'язали руки і дали їсти вчорашньої каші. Журавель поставив біля нього вартового з рушницею, а сам скликав всіх уходників і такий дав наказ:

— За зброю і на свої місця! Як татари підійдуть, привітати їх рушницями і стрілами, та близько їх підпустити, щоб не марнувати стріл. А ти, Максиме Жило, візьмеш двадцять людей, зайдеш непомітно ззаду, де стоять татарські коні. Переріжете вартових і заберете їх коней та визволите бранців з обозу. Стережіться, щоб вас не зустріли ті татари, яких ми звідси проженемо. Ну, тепер на місця, та без гамору!

За той час сніг перестав падати, а той, що на землі, розтанув. Люди порозходились до возів, одні повлазили попід вози з рушницями та луками, інші стояли за возами зі списами та бердишами.

"Одно мені дивно, — подумав собі Журавель, — татарин каже, що їх пішло більше в розвідку, а наша сторожа нікого не помітила, — що воно може бути?"

Тим часом Жило вибрав собі тридцять уходників, щоб підступити до татарського обозу. Його взяв за руку Тарас:

— Візьми нас, батьку, з собою.

— Тарасе, воно гарно, що ти такий відважний, та мені годі. Там, куди я йду, треба буде не одного татарина вислати на той світ, а ви, хлопці, цього не подужаєте. Хоч би у вас була й сила помірятися з дужим татарином, то рука задрижить. Ти ще крові не бачив... З вас ще мають вирости люди...

— Ей, батьку, ти помиляєшся. Ніхто інший, а ми, хлопці, піймали живого татарина, я сам як ходив у розвідку, то вже близько від татарського обозу був; я знаю, де вони, я вас проведу. Нарешті, ми татар не будемо різати, а лише коней та бранців переведемо в наш табір. А ви старші, то собі ріжте татар, скільки схочете.

— Може, воно й добре буде... А скільки буде цього твого війська, Тарасе?

— Я маю двадцять певних хлопців. Є їх і більше, та то ще дітваки, і їх я не візьму, — сказав самовпевнено Тарас.

— Добре. А де ж вони?

— Ось тут ми всі.

Жило оглянувся, а біля нього стояв гурт хлопців. Один стояв віддалік і хлипав.

— Ти чого?

— Бо Тарас не хоче мене взяти, каже, що я ще малий.

— Ну-ну, вибачай, підеш іншим разом, а поки що рости здоровий та великий.

Зараз після цього Жило зібрав своїх і повів під проводом Тараса у той бік табору, де треба було обійти місце, куди мали надійти татари. Тут вони поховались за возами, дожидаючи хвилини, коли татари вирушать на табір.

Довго тут ждали. Дехто почав куняти, а декотрий таки заснув.

Було вже геть по півночі, як з протилежного боку табору почулися рушничні постріли. Туди побіг Журавель. Очевидно, татари вважали цей бік за найслабший, бо обійшли довкола, щоб туди увірватися всередину. Уходники принаїлися попід возами і аж тоді привітали ворога стрільбою, як він наблизився до возової стіни. Стріли падали густо з рушниць і луків. Татари заревли: "Аллах! Аллах!" — і кинулись у наступ. Журавель думав, що вони ще й в іншому місці будуть наступати, та всюди було тихо. Тут розпочався гарячий бій. Татари з ножами в руках стали дертися на вози, деякі повзли по землі і хотіли попід вози перелазити. Настала велика метушня. Уходники били бердишами і дишлами від возів по татарських лобах. Та таки кілька татар встигло тою дорогою перелізти досередини, і тепер оборонцям стало небезпечно.

— Гей, світла нам! — кричав Журавель. Він боявся, що в такій пітьмі можуть оборонці самі своїх рубати. Жінки кинули на вогнища оберемки сіна. Спершу стало ще темніше, та згодом бухнуло велике полум'я, і стало всюди ясно, мов удень. Тепер кинулись жінки на тих кількох татар, що попали всередину, і повбивали всіх до одного.

Тривало так довго. Вже почало світати. Небо очистилось від хмар, показалися бліді зорі, татари зміркували, що не дадуть ради і стали відступати.

Побачив це Журавель і крикнув на своїх:

— Ану, у кого добра шабля або спис, сідайте на коні та доганяйте ворога.

Самі татари боялись погоні і тому втікали щосили до свого табору, щоб чимскоріш забрати своїх коней та й утекти.

Та зараз помітили, що прийшли запізно.

Жило підкрався до татарського обозу саме тоді, коли татари вдерлися до уходницького табору. Тарас ішов з Жилом попереду і показував дорогу.

Татарська сторожа цього не сподівалася. Вона ждала спокійно на повернення своїх, пильнувала коней і бранців, що лежали зв'язані на мокрій землі. Коні стояли осідлані, на припонах і відгрібали суху степову траву. Дехто з татар, як побачив, що до них якісь люди наближаються, думав спершу, що це свої вертаються. Аж тут накинулися на них уходники і почали колоти та рубати.

А тим часом Тарас і його товариші крадькома забралися в те місце, де лежали бранці і стали розтинати ножами пута.

— Ходіть до коней, — говорив їм Тарас, — ми всіх заберемо в наш обоз.

— А хто ж у вас отаман? — питали бранці.

— Потому знатимеш, тепер роби те, що тобі кажуть. Він же ж сьогодні був теж отаманом над своєю ватагою.

То вже не хлоп'яча іграшка на канівських полях, а справжня війна. Він цієї ночі справився он з яким ділом, а тепер узяв на себе таке важливе завдання, як забрати в татар коней, поки вони вернуться, і визволити бранців.

— Вважайте, хлопці, і не псуйте припонів, вони нам потрібні. Як не можна вирвати з землі колика або розв'язати, відрізуйте при колику. Припонами зв'язувати по четверо коней, і так їх поведемо. Не даваймо осоромити нашого товариства тим, що погано діло зробили.

Робота йшла жваво. Хлопці з бранцями кинулись поміж коні, зв'язували їх по чотири і зганяли докупи. І Жило, як перебив татар,

прийшов сюди зі своїми. Всі посідали на коней саме тоді, як татар від табору було відбито. Тарас вибрав собі гарного татарського карого коника і дуже цим гордився: це була його перша воєнна здобич.

— Батьку Жило, я знову веду.

— Веди, сину, та гляди, щоб не попасти татарам у зуби. Тарас погнався попереду, за ним віддалік їхало кілька

товаришів. Тарас помітив татар, які тікали, і зараз помчав у інший бік. Усі пішли слідом за ним.

Поки татари досягли того місця, де був їхній обоз, то не застали вже нікого. Це сталось умить. Татари помітили валку, що втікала, та зміркували, що не могли б її пішки догнати.

— Благословить тебе Бог, люба дитино, — говорив до Тараса Жило. — Ти веди валку далі, а я вернуся. Наші зробили з табору вилазку.

І справді почувся в степу страшний крик. Це уходники з Журавлем з бойовим окликом догнали татарських утікачів і почали бити. Тепер Жило наскочив на них збоку і добив дорешти. До табору верталися Журавель і Жило дуже раді, бо не втратили ні одного чоловіка.

— Знаєш, отамане, що з того Тараса великий чоловік вийде. Розумець у нього, що подай Господи!

— Я вже це давно помітив, гарний хлопець.

— Як він швидко з кіньми та бранцями впорався, то дивне диво...

А тим часом Тарас кружляв далеко степом, щоб де татар не зустріти. Розіслав хлопців розшукати табір, бо його з очей втратили. Першим

Трохим помітив табір та став шапкою давати знаки. Усім хотілось до своїх поспішати. Тарас привів здобич і бранців до табору.

Журавель вернувся сюди раніше. За той час порядкував тут Кіндрат Муха. Між уходниками було двоє вбитих, серед них і Тарасів батько Трохим Партика. Татарин потягнув його по голові кінською щокою, прив'язаною до довгого костура, так, що аж мозок вискочив. Про це довідався Журавель аж тепер, як вернувся.

— Бідний хлопець — як йому це сказати?

А Тарас в'їжджав у табір як ватажок. Відкрили один бік возів і туди впустили тих, що приїхали. Тарас сидів на коні і слідкував, поки всі не пройшли. Він аж горів з радості.

До нього прийшов старий Кіндрат.

— Гарний ти хлопець, Тарасе, добре ти послужив нашій громаді, і від усіх нас я дякую тобі.

— Бідна дитино, тепер на твоїй голові вся твоя сім'я, бо твого батька вже немає.

Тараса начеб по голові вдарили. Спершу не зрозумів, до чого старий це говорить, бо таке йому і на думку не спало б.

— Що з батеньком сталося? — Він побілів наче полотно.

— Поліг лицарською смертю.

— Де ж він? Боже мій, Боже, за що ж на мене така важка кара? Що ми, сироти, тепер робитимемо?

Він почав плакати і так знесилів, що не міг з місця поступитися, начеб задерев'янів. Старий узяв його під руку і повів до батькового труна. Батько лежав на в'язанці сіна, його голову прикрили рядном. Біля нього стояли навколішки жінка Олена і діти та гірко плакали. Тарас припав до батька, цілував його в руки та голосив:

— Батеньку мій рідненький, на кого ж ти нас, сиріт, лишаєш? Не довелось нам зажити щасливо там, куди ми зібралися, і то я сам подав таку думку громаді, а тепер за це тяжко караюся.

Він відкрив рядно і глянув на закривавлене лице. Не міг на таке дивитися, закрив обличчя знову і знову плакав, аж заходився. Усі, що на це дивились, плакали теж. Тепер Тарас, угамувавши плач, став навколішки і сердечно молився за батькову душу. Вся громада зробила те саме. Потім наблизився до мами і обняв її.

— Сину мій любий, — каже мама, — тепер ти наш опікун, на тебе вся наша надія.

Молодші діти обняли їх разом, навіть мала Маруся, —усі сплелися в обіймах.

— Годі, мої ріднесенькі, так судилось. Поховаємо батенька в степу, висиплемо могилу, та й хреста поставимо, а вже я вас не лишу, і життя своє, як треба буде, за вас віддам...

Тарас почав усіх цілувати, а Марусю взяв на руки.

— Моя лебідко, сирітко, ти ще не можеш зрозуміти добре нашого горя, хоч ти найбільша сирітка з-поміж нас усіх, та Господь нас не залишить.

— Не залишить вас, мої діточки, — говорив крізь сльози Кіндрат Муха, — і громада, бо і твій покійний батенько, і ти, Тарасе, вже на першому ступені нашої тернистої дороги послужили громаді.

— Не кинемо вас, сиріток, — загула громада.

Таке саме робилось в іншому місці табору, де поліг другий уходник Андрій Береза.

Кіндрат Муха розпорядився, щоб обидвох убитих занесли в одно місце. Люди заступами викопали глибоку яму, щоб дикі звірі трупів не відгребли й благородного тіла не розшматували. Настелили в ямі сухої степової трави, поклали трупи один побіч одного, вкрили рядном і стали молитися. Кіндрат покропив їх свяченою водою і промовив урочисто: "Вічний упокій подай їм, Господи, вічная їм пам'ять..."

Тепер почали засипати яму землею, поки не висипали високої могили, на якій поставили дерев'яний хрест. Громада стала розходитися. Рідні залишилися ще, оплакувати вбитих, поки їх силою не забрали. Тараса взяв за руку Кіндрат Муха:

— Годі, дитино, живий живе гадає. Твій батько гарний був чоловік і з славою схилив голову, його добре ім'я і його слава перейшли на тебе. Маєш чим повеличатися, що ти Партиченко. А коли так далі вести себе будеш, як дотепер, то й твоєму батькові любо буде з того світу на тебе дивитись; ти ще славнішим станеш.

В таборі горіли вогнища, стомленим людям роздавали теплу страву.

V

На цьому місці простояли уходники ще два дні. Треба було відпочити і все до ладу привести. Всі визволені бранці були теж уходники, вони теж вибралися в степ і тепер радо приєдналися до канівців. Тепер табір

збільшився. Журавель не заспокоївся перемогою. Він не переставав розсилати кінні виїзди в степ. Ще багато коней наловили на аркани і зловили кілька татарських недобитків, що блукали по степу. Але тих Журавель не велів убивати, а привести до табору. Тут треба було робочих рук.

— Хай шельми відслужать нам за те, що накоїли лиха, —говорив Журавель, — і хліба-солі ми їм не пожаліємо.

Так само пощадили того першого татарина, що його впіймали хлопці. Він розповів уходникам, що в Криму біда, що люди часто з голоду умирають, бо в них хліба мало, а вони живляться бараниною та конятиною. А як настане засуха, то коні і вівці гинуть. На господарство татари мало звертають увагу, а тільки в них роботи, що коні та вівці пасти. Він називався Мустафа і знав добре кушнірство. Крім того, він був веселий і до праці охочий. Заявив, що хоче з уходниками залишитися, бо йому тутешнє життя більш подобається. Просив, щоб дати йому українську одежу, і охоче вчився української мови в старого Ониська. Старий почав йому говорити про християнську віру.

За той час, як обоз стояв, рідні полеглих приходили щодня на могилу покійників молитися.

За ті два дні Тарас дуже змінився. Він споважнів, начеб йому десять літ віку прибуло. Розмовляв мало, прислухався до старших, та коли сам говорив, то так мудро, що всі дивувались його розумові.

По двох днях вирушили в дальшу дорогу. Спершу хотіли йти на те місце, де минулого року працювали, та потім вирішили інакше.

— Ми там поселимось, де буде найліпше, а те, що торік засіяли, можна буде і так зібрати уходницьким способом та привезти, — сказав Кіндрат Муха. — Тут, у степу, панів немає, межі нікому не переоремо,

нікому кривди не буде. А що ми перші в це місце прийдемо, то й наше щастя; так скрізь водиться.

На кожному місці, де ночували, обмірковували, чи недобре було б тут поселитися. Частенько переходили річки більшу або меншу, та це не було тяжко, бо лід ще не пустив.

Звертаючи на схід сонця, натрапили на ріку Інгулець, що до Дніпра вливається, а до того Інгульця вливається з правого боку ріка Висунь. Вони, не знаючи про це, мандрували поміж тими ріками, аж поки не прийшли до кінця Висуня. Це місце всім дуже сподобалося. Від татарщини і сходу розливався Інгулець, від заходу —Висунь. Далі на захід простягались узгір'я, порослі великим лісом. Хіба що це місце між обома ріками здавалось їм занизьким. Коли б так розіллялась вода, то було б їм недобре, хоч правий берег ріки був високий.

Роздивившись добре, вони вирішили, що треба б перевезтися на правий берег Висуня і там оселитися. Крім того, недалеко від того місця ріс ліс і не важко було б звозити дерево.

— Кращого місця не знайдемо, — говорив Кіндрат Муха, — воно буде нашою вимріяною землею. Земля тут добра, родюча, звіра в лісі буде доволі, добре місце для бджіл. Он там близько ріки стане село, тут буде наше поле, між ріками будуть наші левади і пасовисько для худоби.

Наступного дня перебралися цілим обозом на другий бік.

Тут усі гуртом помолились, а Кіндрат покропив місце свяченою водою. Зараз поставили вози в чотирикутник і окопали їх землею, залишаючи у двох місцях прохід — від півдня і заходу.

Місце видалось затишне, бо узгір'я заслоняло його від північного вітру. Люди порозходилися зараз по лісу. Було тут грубого дерева для будівель доволі, познаходили дупла, повні меду. Інші ходили до ріки по

рибу, якої тут було дуже багато. Лід став уже колотися, крига пливла з водою.

Кіндрат Муха у всьому порядкував, поділив уходників на гуртки, кожному призначав певну роботу. Люди звозили дерево на хати й інші будівлі. Старий ходив по площі з мотузом, хлопці носили за ним коли. Розділяв землю на рівні частини під садиби і межу значив колами. Кожний пай був рівний. Посередині, поміж садибами, залишив великий майдан. Тут мала стати церква, а згодом і школа. Коли уходники почали шукати когось із старших людей, щоб котромусь з них віддати під хату певну площу, то такий старий сердився:

— Нема вибраного, всі ми рівні, однакові хати будуть, а котра кому дістанеться, то побачимо потім, це визначить жереб, а не моя воля. Ніхто сам собі не буде хати ставити, а всі гуртом, за порядком поставимо. На це ми згодились іще в Каневі, і я від того не відступлюся.

Для покрівель косили на другому боці ріки очерет та звозили сюди. В березі ріки знайшли потрібну глину для мащення хат і ліплення печей.

Як лише степ зазеленів, перегнали через Висунь товар і коней на випас поміж ріками. Товар доглядали хлопці.

Перед тим як взятись до плугів, вирішила старшина у степ завезти дерево та поставити три високі фігури. А що не було в них багато смоли, то не ставити бочок зі смолою, лише в'язанки степової трави, облитої смолою. Коло цих фігур стоятиме вартовий, бо саме надходила пора, коли татарва з Криму та з-над берега Чорного моря виходить на грабунок. До городків понаносити багато стріл, луків, в'яленої риби, бочок на воду, сухарів.

Аж згодом, як городки були готові, уходники вийшли з плугами орати степ.

На варту до фігур Журавель посилав людей по черзі. Йшли туди старші люди, хлопці та дівчата. Вартовий припинав під фігурою свого коня на довгому припоні, а сам вилазив по драбині на стовп і звідсіля зорив по степу. Коли б помітив татар, зараз мав запалити солому, сідати на коня і втікати до табору. Те саме мали робити і всі інші.

Кіндрат Муха все напучував людей:

— Бережімся добре, бо не знати ні дня ні години, коли з'явиться татарин і нас застукає, а тоді всі пропадемо: одних повбиває, других сирівцем пов'яже, в неволю пожене. А коли ми будемо добре берегтися і заздалегідь про небезпеку дізнаємось, тоді ми певно оборонимося.

В самому таборі порозпинали полотняні шатра, поставили на стовпах піддашшя на майстерні для своїх ремісників, де йшла робота без упину від ранку до ночі. Татари, що були між.ними, виявились добрими ковалями: виковували залізця, стріли, робили міцні луки. З ними поводились уходнйки по-людяному, хіба що часом сміялися з їх української мови. Онисько лише над тим думав, як би їх охрестити.

Згодом у таборі сталося те, чого давно не бачили. Жінки на однім піддашші виліпили дві великі печі і напекли хліба, бо сухарів уже небагато залишилося, а то вже скучили люди за хлібом. Борошна були ще повні бочки, що з Канева привезли. Люди раділи, мов малі діти. Кіндрат цілими днями був на ногах. Ходив скрізь і не давав нікому ні одної хвилини дармувати.

Тарас був правою рукою отамана Журавля. Йому передали отаманування над пастухами і над сторожею, цілий день ганяв на коні то на пасовисько, то до фігур, а вночі наглядав за сторожею в таборі, чи пильнує свого діла. Хоч декому зі старших не сподобалося, що молодий над ними отаманує, та за Тараса заступались Муха і Журавель. Вони обидва проголосили в громаді, що хто не схоче старшини слухати, того не будуть карати, лише проженуть з табору в степ. І цього кожний

боявся, пам'ятаючи, скільки всі набідилися, поки сюди примандрували, і які небезпеки грозили їм по дорозі. Для одної людини степ може бути дуже небезпечним.

Велику послугу робили уходникам собаки, що їх забрали з собою. Пес — то споконвіку найвірніший чоловікові товариш. Такого-то товариша, Гривка, взяв з собою і Тарас. Він був дуже розумний і ходив всюди за Тарасом. Коли той куди-небудь їхав, то Гривко чвалав поперед нього і завжди, було, вгадає, куди він пустився їхати.

Одного дня Тарас поїхав до варти на фігурах. Під'їжджає до одної, що стояла найближче лісу, чує несамовитий жіночий крик. Гривко загавкав наляканим розпачливим голосом, підібрав під себе хвіст, наїжив шерсть і наблизився до коня.

"Ов, тут щось сталося", — подумав Тарас, потиснув коня і почвалав у той бік. Незадовго побачив фігуру. Нагорі сиділа жінка і вимахувала руками та кричала на весь голос. Тарас гнався щосили; коли приїхав близько, побачив таке, що і йому страшно стало. Під фігурою великий ведмідь пив кров з забитого коня. На фігурі сиділа Маруся Судаківна, страшно налякана. Побачивши Тараса, ще дужче стала кричати.

Одначе Тарасів кінь, як побачив неживого свого товариша, та ще як почув свіжу кров, почав страшно форкати, ставав дуба і не хотів далі йти. А ведмедеві, очевидно, замало було одної жертви, як засмакував свіжої крові. До того ще його дражнив крик дівчини. Він покинув коня і став лізти по драбині до Марусі. Тарас скочив з коня, пустив його, зняв з плеча рушницю, оглянув запал та побіг під фігуру. Прийшов якраз тоді, коли ведмідь витягнув лапу, щоб зловити дівчину за* одежу. Тарас прицілився і вистрілив. Ведмідь, поцілений у серце, звалився з драбини з ревом та витягнув ноги. Маруся держалася судорожно кінця стовпа, вся задерев'яніла від страху.

— Ну, Марусю, злазь, нічого вже лякатися.

Він був неабияк схвильований, бо то був його перший постріл на великого звіра. Перший раз ведмедя бачив, не те що. Насамперед зарядив рушницю і поставив під стовпом.

— Я не можу зрушитись, — каже Маруся крізь плач. —Мені здавалося, що це остання година прийшла. Вийшов з лісу ведмедище, спершу довго ганявся за конем, який не міг з припону зірватися, поки його не зловив і вбив та перегриз горло.

Вона почала заспокоюватись і поволі злазити по драбині вниз.

— Мені треба зараз і шкуру з ведмедя стягнути, — зрадів Тарас, — а то і не повірять, що це правда, і старші мені позавидують на таке щастя.

Він оглянувся по степу за конем. Кінь, бачачи, що ніхто за ним не гониться, перестав тікати і пасся. Тарас свиснув. Кінь підвів голову, заіржав весело, підняв високо хвіст, вдарив угору задніми ногами і причвалав до Тараса. Тут знову зупинився, бо йому страшно стало, що ведмедя побачив.

Тарас підійшов до нього, дав шматок хліба, поцілував його в оксамитові ніздрі та приговорював пестливими словами:

— Гарний з тебе товариш, коли мене не покинув, а тепер вернешся додому і відвезеш Марусю, добрий мій гарний конику.

Він гладив його по голові і обняв руками за шию. Кінь начеб розумів ті слова, бо дивився Тарасові в очі і потирав своїм лобом об його плече.

— А коли б ти, Марусе, збилась з дороги додому, то пусти поводи, щоб він міг перед себе нюшити, він певно не заблудить і повезе просто.

Відтак підсадив дівчину на коня, а сам, мов кіт, поліз по драбині на фігуру. Роздивившись, добре, знову зліз, витяг ножа і почав знімати з ведмедя шкуру.

"Краще було б убити його під осінь, тоді.б і хутро густіше було", — подумав та сам зараз почав з цього сміятися, бо восени минулого року він ще жив у Каневі і не знав, як ведмідь виглядає.

І так навперемінно то вилазив на фігуру і роздивлявся по степу, то злазив і порався коло ведмедя, поки не здер шкури і не повісив її на щаблях драбини.

Вже сонце зайшло з полудня, а з табору ніхто не приїздив. Тарас відчував голод, а тут, окрім шматка хліба, в кишені не було нічого. Тарас згадав собі, що, як чув від людей, ведмеже м'ясо можна їсти. От він розведе багаття і спече собі шматок м'яса. Назбирав сухої трави, викресав вогню, відрізав кусень з хребта, настромив на кілок і почав припікати. Але часто треба було роботу припиняти та вилазити на фігуру. Здавалось йому, що м'ясо вже спеклось. Та ще раз треба роздивитися. Сонце вже зайшло і на заході зарожевіло небо. Та тепер Тарас помітив у степу щось таке, що його стривожило. Геть далеко на обрії зачорнів степ. Мов велетенський баран посувався від південного сходу. А далі зауважив, що з тої валки відірвалось кілька шматочків і погналось наперед.

"Еге ж чи не орда? — подумав. — Коли б хоч добре роздивитись та даремно людей не тривожити".

У Тараса був соколиний зір. Він напружив його з усіх сил.

"От вражі сини, чорт їх приніс... Не знати, чи з інших фігур їх помітили. Та нічого мені гаятись, запалю фігуру. Не дали спокійно повечеряти. Та що я зроблю без коня? Ну, нічого, доб'юсь до лісу, а там уже Гривко проведе. Треба шкуру забрати, а то не повірять. Скажуть,

що я з Марусею таке вигадав та змовився. Коли б хоч дівчина не пропала... Чому так довго з табору нікого немає?"

Роздивився ще раз, потім узяв з землі віхоть сухої трави і підпалив сніп.

"А тепер давай ногам знати, щоб татари не спіймали".

Він узяв на плечі рушницю, ведмежу шкуру і поспішив щосили до лісу. Тут іще раз оглянувся. Всі фігури горіли.

— Чейже в таборі побачать, інакше було б велике лихо. Тепер ти, Гривку, покажи, що вмієш, — говорив до собаки.

У лісі вже стемніло зовсім. Шкура була дуже важка, він знемігся, але не хотів її кинути, бо не повірять...

"Хіба йти б нам краєм лісу, щоб не заблудитись", —думав Тарас, розглядаючись.

Гривко біг попереду, нюшкував землю і часто оглядався за Тарасом. Тарас прикликав його до себе і погладив по голові.

— До табору веди, Гривку, до табору, може, ще встигнемо, поки татари добіжать.

VI

Маруся їхала певна себе, покладаючись на проворність Тарасового коня. Він порскав весело і чвалав розлогим степом. Маруся не могла ще заспокоїтись від того страху, що набралась. Прибула до табору і зараз розповіла Журавлеві про свою пригоду з ведмедем.

— Маєш щастя, дівчино, що якраз Тарас там з'явився, то мудрий хлопець і в кожній біді дасть собі раду. Та хай він постоїть на варті при фігурі, під вечір я пошлю його змініти.

І вже призначений був до того парубок, і вже ладився їхати, як з табору помітили палаючі фігури. Люди налякались, Журавель послав зараз кілька вершників. Недалеко вони від'їхали, як зустріли вартових, що втікали від фігур. Кожний казав, що побачив вогонь на фігурі під лісом і тому запалив свою, але татар ніхто не бачив.

— Значить, — підсумував Журавель, — перша фігура загорілась, де був Тарас. То не дурень, не страшків син, без причини нас не тривожив би. Біжіть зараз у той бік, де фігура під лісом, і то зараз, бо ще Тараса піймають, він же коня не має.

Вершники поїхали, а Журавель готувався зустріти непроханих гостей. До табору пригнали з-за ріки товар. Люди, що працювали в полі і в лісі, поприбігали теж. В таборі стало гамірно. Ніхто не лягав спати, хіба малі діти. Татарам, що були в таборі, не довіряли: їх поприв'язували ланцюгами до возів та поставили коло них сторожу.

Геть по півночі вернулися вершники. Вони були аж під фігурами, де вовки доїдали вже вбитого коня та ведмедя, але Тараса не знайшли і татар ніде не бачили.

— Пропав хлопець, — казали уходники, — шкода його.

— Не говоріть котрий перед Оленою, — казав Журавель, — ми підождемо, може, ще з'явиться... Такі проворні здужають і з дна моря виплисти.

VII

Тим часом Тарас, якого вів Гривко, мандрував краєм лісу, пріючи під вагою ведмежої шкури. Він дуже зголоднів і згадав собі тепер, що має печене ведмеже м'ясо. Почав їсти, та воно було недобре спечене, ликувате, бо звісно, що ведмідь навесні дуже худий. Але голодному все смачне, навіть те, на що ситий чоловік і не поглянув би. Аж раптом Гривко заскавулів, прибіг переляканий до Тараса і почав поза його ноги ховатися.

"Щось воно недобре", — подумав Тарас, вдивляючись у пітьму. Та від того, що побачив, налякався ще більше. В кущах лісу помітив зеленкуваті вогники, і то аж у трьох місцях.

"От чортові вовки". Він якраз стояв під розлогою крислатою деревиною. На неї неважко було самому вилізти, — та хіба ж можна вірного Гривка лишити вовкам на поталу? А бідний Гривко, начеб відгадуючи його думку, ще ближче припадав до його ніг і скавулів стиха, начеб словами промовляв: "Не лишай мене, я тобі так вірно служив, та й ще послужу".

Тарас, не задумуючись довго, розв'язав довгий вовняний пояс, що ним був підперезаний, обв'язав Гривка попід передні ноги, взяв на плечі і прив'язав до себе. Рушницю повісив на галузку, а сам поліз на дерево.

Гривко не пручався, а навпаки, лизав його по обличчі, наче дякував.

Тарас спинався по грубих галузках, поки не знайшов такого місця, де кілька гілляк росло вкупі. Тут він прив'язав Гривка, а сам підліз до рушниці і взяв її до себе. Хотів іще раз вернутися по шкуру, та вже було запізно, бо саме прискочили під дерево три вовки і почали шкуру рвати.

Тарасові стало жаль шкури. В першій хвилині хотів вистрілити між вовків, та раптом подумав собі, що так ще й татар накличе. До того ж йому.було незручно. Він підтримував одною рукою Гривка, якому зле

було на дереві (пояс його давив, боявся впасти між вовків і дрижав усім тілом) і який час від часу лизав Тарасове обличчя.

— Годі, бідний Гривку, потерпи, небоже, якось переночуємо.

А вся його журба була в тому, що діється в таборі, чи знають там про татар, чи приготувалися до оборони. А коли б так татари не мали думки зачіпати уходників і пішли собі далі? Що йому тоді старшина скаже, що непотрібно людей потривожив і фігури попалив... Ото ж би він набрався сорому, його могли б страхополохом назвати, і вся його слава розвіялася б...

Чого він мав собі бажати в цю хвилину? Його слава вимагала, щоб татари таки зачепили табір, тоді б виявилося, що він не помилився і зробив діло як слід. А серце бажало собі іншого: наскочать татари, то хтозна, що з цього може вийти. Поллється кров, може хтось загинути, як його батько при першій зустрічі з татарвою. А коли б так татари взяли табір приступом, а там стільки земляків, його сім'я, бідна мама, брати, мала Маруся. Згадав собі те, що погнали б їх у сирівцях у Крим і розпродали б у світ по базарах, йому стало важко. Хотів таки злізти з дерева і чимскоріш бігти до табору на поміч. Та під деревом знову загарчали вовки. Нічого було робити. Тарас почав молитися до святої Покрови та до святого Миколи. Молитва його заспокоїла.

Татари ще на табір не напали, бо чув би рушничні постріли та крики. Серед таких думок йому зовсім сон відлетів.

Тим часом вовки зжерли шкуру, почали ласо дивитися вгору на дерево та світити зеленими сліпаками. Тривало це так довго, поки звірі пішли в ліс, либонь, погнались за якоюсь іншою здобиччю, бо відразу пропали. Гривко довго нюшкував у повітрі, та згодом повеселішав, перестав дрижати і знову лизнув Тараса.

— Як так, то злазьмо, товаришу, і мандруймо до своїх. Прив'язав собі знову Гривка на плечі і зсунувся з дерева. З ведмежої шкури залишилася подекуди кудлата шерсть. Він похитав головою: "Хтозна, чи мені повірять, що я ведмедя вбив..."

Тарас, вийшовши на край лісу, міркував по зорях, що вже день близько. Від сходу небо злегка зарожевіло, зорі блідли, лише ранішня зірка блищала мов золото, зустрічаючи сонце. Пішли знову краєм лісу. Гривко біг попереду, не виявляючи страху. Тарас був дуже стомлений і сонний. Йому хотілося де-небудь лягти і відпочити, та думйа про своїх гнала його далі, мовби йому крила виросли.

Йшов так, аж геть розвиднілось. Сонце вже підійшло високо, як він побачив табір. Був такий охлялий, що ледве ноги волік. А ще як нагадав собі відповідальність перед старшиною, то ноги його мов у землю застрягли. Його зустрів Журавель сердито:

— Що ти, хлопче, наробив, які татари тобі привиділися? Попсував фігури і весь табір стривожив. Я цього від тебе не сподівався, це тобі так легенько не мине.

Тарас збентежився, що отаман його так прийняв, та ще й перед усіма. Спершу не міг слова промовити, а розсердився:

— Мені нічого не привиділося. Татари показалися у степу, а що сюди не прийшли, то не значить, що їх не було. Може, ще будуть...

На те надійшов старий Кіндрат Муха, йому шкода стало хлопця:

— Не гримай на нього, отамане. Ще покажеться, чия правда, я радив би, щоб сьогодні люди з табору не виходили.

Та цієї ради уходники не послухали.

— От, старі люди та однаково думають. Жовтодзьобові привиділись татари, а старий повірив у це. Боятися вовка та й у ліс не йти? Втратили ніч, та ще й день утрачати? Але люди і так уже пішли в ліс і в поле.

Тарас поцілував Кіндрата в руку:

— Спасибі, дідусю, що за мене добре слово сказали. Я ще раз кажу, що татари були на нашому степу, мені не привиділися, я так буду говорити, хоч би мене і вбили.

— Цього, синку, не буде. Не тоді запалюють фігури, як татари мають наскочити, бо цього ніхто не вгадає, а тоді, як татари покажуться. Може, вони тепер тому на нас не наскочили, що народ фігурами був остережений. Іди, сину, спати, бо ледве на ногах стоїш.

Тарас пішов у шатро до матері, щось трохи перекусив і зараз міцно заснув.

Крізь сон почув гамір, крики та рушничні постріли. Зараз прокинувся, протер очі і вибіг з шатра. З усіх боків гомоніло:

— Татари! Татари! До зброї!..

"Отож не привиділось", — подумав Тарас. Його взяла така досада, що в цю хвилину був радий тому, що сталося. Та ось як воно сталось.

Татари вирішили було напасти на табір вночі. Та зміркували: коли фігури горять, то люди знають про них і приготувались до оборони. Тому поганці відклали наступ до дня, як люди підуть у поле. Татари ждали за лісом. Ополудні посідали люди відпочивати, повипрягали з плугів коней та волів і пустили пасти. Тоді татари вийшли прожогом із схованки і з великим криком "Аллах! Аллах!" кинулися спершу на тих, що були в полі. Люди побачили це і, покинувши все, поховалися до городків, де кому було ближче. Поки татари надлетіли, вже всі

поховались, позамикали двері, при віконцях поставали з луками і рушницями. Татари позлазили з коней і кинулися городки здобувати. Уходники звідсіля прийняли їх стрілами та кулями. Підпустили їх на близьку відстань і не змарнували ні одної стріли. Тепер уходники робили так, що одні стріляли, а другі підносили їм стріли та лаштували рушниці. Татари кілька разів намагалися взяти городки приступом, але кожного разу мусили відступати, залишаючи на місці вбитих. Інші ганяли по степу, ловили коней, брали волів, зганяли їх докупи. Опісля хотіли городки підпалити. Рвали суху степову траву, звивали віхті, запалювали і силкувались кидати їх на покрівлі городків. Уходники не допускали татар навіть близько, і з їхнього задуму нічого не вийшло, бо віхті не долітали до покрівель. Тепер татари зупинили свій наступ, згуртувались оддалік і про щось радилися. З городків стежиш за їх рухами. Татари посідали на коні і вирушили на табір.

— От і лихо нам буде, коли табір здобудуть. Добре радив дід Кіндрат, щоб сьогодні в поле не виходити.

— Найкраще було б зробити вилазку та наскочити на них ззаду.

— Нас замало для цього. Обернуться та й нас розгромлять, у нас і коней катма. Воно б краще відбити наших коней, вартових татар небагато, і з цими певно дамо раду.

— А що з кіньми робитимемо? До городків не заведемо. Краще почекаймо. Коли їх від табору проженуть, ми їм заступимо дорогу і переб'ємо.

— А що буде, як вони наш табір здобудуть. Тоді, вертаючись, так довго держати нас будуть в облозі, аж ми через брак води здамося. Найкраще буде, коли ми звідсіля виб'ємось, відіб'ємо наших коней і втечемо в ліс.

Всі з цим згодились. Кілька сміливіших вийшли з городка, та раптом татари, що лежали в траві, почали на них стріляти і декого поранили.

— От прокляті, яке вигадали! Треба сидіти без діла і вичікувати кінця.

Головна татарська сила підступила під табір. Тут уже знали, які гості йдуть, бо чути було рушничні постріли з поля. Ті, що працювали в лісі, покинули все, поспішили в табір, вози поховали в лісі в кущах. В обороні багато помогло уходникам те, що понавозили вже чимало дерева на будівлі. Цим деревом вони зміцнили боки табору. Поки татари сюди наспіли, він був захищений з усіх боків. За цими стінами стояли уходники з рушницями та луками. Татари з бердишами, списами, а то і з ломаками та дрючками. Вони позлазили з коней, підійшли під табір та пускали хмару стріл, які запинались у грубому полотні шатер. Потім бігли в наступ. їх привітали густою стрілянииою, поки не відбили. Вони завертали, гуртувалися знову і летіли з великим криком. Потім спинились на віддалі рушничного пострілу і, либонь, загадали виждати до ночі.

Саме серед тої стрілянини, яка довго продовжувалась, вийшов Тарас з шатра з рушницею. Його зустрів отаман.

— Образив я тебе, сину, вибач мені, ти казав правду.

— Де мені ставати, батьку.

— Я мав би для тебе іншу роботу, Тарасе, та мені тебе шкода, тільки що ніхто цього так не зробить, як ти, бо ти найпроворніший.

— Я слухаю.

— Це дуже небезпечно. Треба б дати знати на городки, щоб зробили вилазку і вдарили на татар ззаду. Такий удар їх найбільше збентежить.

Я знаю, що вони городків не взяли, бо вони би зараз горіли, а то стоять цілі.

— Добре, я піду, але коли б я не вернувся, то заопікуйтеся моєю сім'єю, бо вона Вже нікого не буде мати.

— Про це нема що й говорити, — хіба ж ми не піклуємося про них, хоч би для пам'яті твого батька?

— Отож я йду. Лише нічого мамі не кажіть, бо я знаю, що мене не пустила б. Для громади треба все зробити.

— Хай тебе Господь супроводжує.

Тарас поклав рушницю і пішов з одним ножем, що в нього стирчав за поясом. Роздивився, де стоять татари, непомітно вислизнув з табору другим боком та зараз зник у траві. Йшов хильцем, то знову повз по землі, підводився обережно, розглядався, то знову падав на землю і прямував у поле до городків. Коли так відпочивав, почув у траві шелест; за ним показався Гривко і приліг біля нього.

— Добре, Гривку, що ти побіг за мною. Тяжка робота нам випадає, та, може, ми й не пропадемо.

А Гривко дивився і наче розумів, що Тарас говорить. Відпочили трохи й пішли далі. Тарас думав над тим, як добратися до городків, він бачив, як там крутилися татари.

Тарас зайшов у таку високу траву, що не треба було схилятися. Для безпеки він зняв шапку. Та відразу побачив перед собою тільки що зоране поле, де вже не можна було сховатися. Поля цього було кілька гонів.

"Тепер уже бачу, що лише Гривко до городків добереться, а я хіба в мишу перекинуся", — подумав Тарас. Він присів у траві на краю левади і прикликав до себе собаку.

— Ти, Гривку, розумна тварина, — казав, гладячи його по голові.

Він прив'язав свою шапку Гривкові до шиї.

— З цим підеш он туди, до городків, проберешся поміж татар.

Гривко лизнув Тараса по лиці і помчав стрілою борознами зораного поля. Він обминав гурти татар, поки не добіг до першого городка. Став під дверима, дряпав кігтями і скавулів. Уходники відчинили двері, і пес скочив туди та почав до всіх ластитись.

— А от дивіться, та же це Тарасова шапка. Він десь тут недалеко.

— Нам конче до нього добратись.

— Треба зважитися на вилазку.

— А може, Тарас уже в неволі у татар.

— То тим більше, треба негайно відбити. Коли б тільки не лише ми самі вирвались, мов Сень з конопель. Даймо знак іншим городкам.

— Та як?

— Послати Гривка з тією самою шапкою. Відчинили двері і випустили Гривка, показуючи йому найближчий городок. Гривко не гаявся, обійшов так усі городки. Тоді на покрівлях городків показалися голови уходників, які перекликалися:

— Зараз вилазка, б'ємо татар! Коли почуєте свист, виходьте!

Вже було геть пополудні. Сонце дуже пригрівало. Татари куняли, сидячи на землі. Почувся з усіх городків свист у пальці, повідчинялися двері, і відразу всі висипали, почали бити татар, які перелякалися і пустилися навтікача. Уходникам вдалося захопити коней і тоді гнали татар, мов отару овець. Виявилося, що татари лише у великій громаді небезпечні.

Тарас побачив з трави, що твориться, і побіг щосили до своїх.

— Отаман наказав, щоб звідсіля напасти на татар ззаду. Там вони припинили наступ і ждуть ночі.

Залишили слабших у городках, а інші посідали на коней і рушили на табір. Але там не було вже спокійно. Розлючені уходники примусили Журавля зробити вилазку. Журавель, зібравши щонайсильніших борців, казав розібрати стіну табору і з цілим розгоном ударив на татар. Вони цього не сподівались і навіть на коней не посідали. Уходники, під'їхавши до татар, вистрілили з усіх рушниць, а далі стали колоти списами та рубати шаблями. Татари спершу розскочились, а відтак хотіли їх обійти і розчавити. Але татари без коней дурні. Уходники розбивали їх щораз більше. Татарва пішла врозтіч. Одні скакали з берега в ріку, а головна частина, де був їх отаман, бігла в степ на городки. Там гадали захопити коней і втекти. Коли уходники, що вийшли з городків, згуртувалися до походу на табір, побачили, як звідтіля втікали татарські недобитки.

— Не лізьмо їм навпроти, бо нас мало, і вони нас розіб'ють. Ми краще сховаймося тут за городками, а тоді вдаримо збоку, як отаман Журавель наблизиться.

— Доброї ради я послухаю, так справді буде краще. Нуте, люди, ховайтесь за городки, а як татарва надбіжить, тоді враз!

Уходників зараз наче мітлою змів. Поставали на конях поза городками, держачи напоготові рушниці та луки. А там від табору гнався Журавель за татарами, наступаючи їм на п'яти. Як уже татари опинилися поміж городками, їх привітали звідсіля стріляниною, а відтак з великим криком кинулися на них зі списами.

Татар розбито. Ще дехто ганявся за втікачами, поки Журавель не наказав вертатися. Того дня забрали у татар багато коней.

VIII

Від того часу уходники мали спокій. Недобитки, що вернулися після розгрому до своїх, розказували, що уходників над Інгульцем небезпечно зачіпати.

Зараз-таки уходники взялись справляти те, що попсувалося. Поправили надпалені фігури і прибрали побо-євище.

Всі визнали, що до перемоги спричинився найбільше Тарас Партиченко. Він першим помітив татар і запалив фігуру, хоч за це вислухав догану. Він згодився піти до городків, наражаючи себе на велику небезпеку.

Тараса поважали і високо цінили його розум та дотепність.

— Як шкода, що покійний Партика не живе, а то він радів би і гордився б такою дитиною.

Але Тарас не гордився тими похвалами. Він знав, що виконав лише громадський обов'язок, і так повинен кожний зробити. Він радів, що при цих двох сутичках з татарами багато чого навчився. Тепер обдумував свій досвід. Що бачив своїми очима — то не те, що думав про боротьбу з татарами, що знав про неї від людей. Тарас вирішив, що найкраща зброя проти татар — це добрий спис. Але списом треба вміти орудувати, а

цього канівці не вміють. Хто їх цьому навчить? Тарас вибрав собі з-поміж своїх ровесників Трохима і Прокопа, вони почали вправлятися в орудуванні списом. Дійшли до того, що спис у їх руках був легеньким мов пір'я, що вміли ним управляти на всі боки — відбиватися, наступати. Коли вже почували себе певними, почали вчити того самого й інших хлопців, і опісля Тарас наважився заговорити про це з отаманом Журавлем.

— Я б думав, отамане-батьку, щоб у нас завести своє військо. Без цього ми не можемо бути безпечні, не можемо певно в нашому таборі сидіти. Я придивився, як наші уходники з татарами б'ються — у них є добра воля і завзяття, та нема вправності. Через те боротьба непевна, і дарма люди дають себе калічити, а то й убивати.

— А як би ти, сину, хотів військо завести? Скажи, не соромся. Ти мудрий, хоч ще молодий, ну, кажи!

— Це повинні б старші, а не я. Я б за дозволом старшини хотів зробити це з ровесниками та парубками, а то й старшим не завадило б навчитися...

— Чи так, як ти робив у Каневі та й тут на пасовиську?

— Так самісінько. Ось, коли ласка, подивись, батьку, що списом можна зробити і як він у мене в руках ходить.

Він узяв спис у руки і показав, що вміє.

— Еге ж. Митець ти, небоже, і небезпечно проти тебе кому-небудь зі списом ставати.

— Те саме можна робити шаблею, а тоді одна сотня вправних козаків розіб'є дві тисячі татар.

— Добре, синку, я розпоряджуся, що ти маєш навчити воєнного ремесла і молодших, і старших, всі мусять тебе слухати, наче мене самого. Дай нам, Боже, таких уходників більше, а тоді орди не злякаємося. В тому лише біда, що в нас тепер багато праці і не буде на це часу.

— Я думаю лише про неділі й свята.

— Це вже інша справа, і так воно зробиться. Справді, роботи було багато. Цілими днями від ранньої

зорі до вечора чути було в таборі стукіт сокир та дзижчання пил. Такий же стукіт по лісу, де рубали дерево на будівлі, яке відтак звозили волами.

Багато хат було вже в зрубі, на інших клали вже і пошивали покрівлі; жінки місили глину і мастили стіни, ставили печі. На великій площі копали криниці і ставили високі журавлі.

Полонені татари пристали до громади і працювали разом з усіма. Вони ходили вільно, а на ніч збиралися в окремім великім шатрі. їм і на думку не приходило тікати. А той татарин Мустафа, що його зловив Тарас, дуже з Тарасом заприятелював, учився пильно української мови і християнської молитви, його звали тепер Максимом, і він цим дуже гордився. Максим, як уже було сказано, вмів шити кожухи, робити стріли, луки, а до того ж знав добре орудувати арканом і ловити коней. Цієї штуки він учив хлопців, коли ходив з ними коней пасти.

Нетерпляче ждав Тарас найближчої неділі, коли то він розпочне вчити старших. Журавель додержав слова і наказав старшим учитися орудувати зброєю в Тараса і його молодої сотні хлопців. Уходники це прийняли і від того дня кожної неділі і свята пополудні вправлялися. Тарас поділив людей на сотні і спершу підучив вибраних сотенних отаманів.

Наближалася осінь. Звезли хліб з полів, поскладали скирти. Сіно лежало в стіжках. Урожай був добрий, не було чого голоду боятися. Але хат збудували не більше як половину, і люди мусили тиснутися взимку в них. На зиму обіцяли собі звезти увесь будівельний матеріал з лісу...

Тарас думав увесь час, як би селище забезпечити так, щоб його татари не могли здобути. Про те саме думав Журавель зі старшиною.

— Ну, що ж, Тарасе, — спитав раз Журавель, — як там з твоїм військом? Оборонимось від орди?

— Того всього замало, батьку. Ми мусимо подбати про те, щоб перед більшою силою захиститися. Максим розказував мені, що татари виходять не раз з силою і в двадцять тисяч. А тоді вони нас змели б відразу, мов порошинку, ми б не витримали.

— Чи не хочеш ти збудувати тут замок?

— На це в нас сили нема. Замку нам не треба, але окопати селище глибоким ровом та обгородити вал частоколом, то це було б нам під силу і було б добре.

— І я над цим думав, — та звідкіля стільки робочих рук узяти? Ледве що зробиш жнива, ще б під зиму сіяти, та, дивись, молотити пора. Та й з млином не знати що робити, бо ми лише жорна забрали, ще й коло будинків є робота.

— Треба, батьку, частину часу відвести на копання валів. Ми не знаємо ні дня, ні години, коли напасть може трапитись, а тоді хліб, який ми зібрали, нічого не поможе. Зима ще не зараз, а до морозу можна б багато зробити. Взимку наколемо частоколів у лісі, а навесні наб'ємо. А потім уже вали обсадимо терниною та шипшиною. Ми поки що обороняємося юзами. Та все так не може бути, бо погниють на сльоті. До

копання треба брати всіх зранку, поки підуть до іншої роботи. Це, я вважаю, потрібно перш за все.

Журавель порадився з старим Кіндратом. Зараз скликали раду. Рада на це згодилася, та громада прийняла це неохоче. Всі здогадувалися, що це Тарасова думка. Тому молокососові все щось у голову набреде, чогось нового забагається, а всім уже руки від праці вмлівають. А хіба він що робить, працює? Ганяє цілими днями на коні або хлопців муштрує. А в тому вся біда, що як лише він що придумає, то старшина зараз приймає. Навіщо валів? От уже два рази татари змагалися, та й поломили собі зуби.

Уходники почали на Тараса ремствувати і таке між собою балакати. Те, що Тарас недавно для громади зробив, що батька втратив, відразу забулося. Вони мусили тепер копати глибокі рови, і це їх злило.

— У Каневі під старостинською владою не було нам так важко, як тепер на свободі. Спасибі за такі гаразди. Один дурень вигадає якусь дурницю, а старі дурні зараз слухають.

Так говорив Грицько Кабиця, викидаючи заступом землю з глибокого рову.

— Що ж порадимо, як наша старшина так наказала?

— Начхати мені на таку старшину, — крикнув знову Кабиця і, викинувши землю геть угору, далі, як треба, зараз виліз з рову. — Добре їм старшувати, як нічого самі не роблять, лише проходжуються та людям голови морочать. Хто їх старшиною вибрав, як не ми. Ми можемо їх скинути і вибрати інших.

Він кинув заступом об землю і спинився. За його прикладом пішли й інші, і робота відразу зупинилася. Всім здавалося, що Гриць мав рацію, ніби старшина їх кривдить.

На це надійшов Тарас. Почув крики і побачив, що робота припинилася. Цікавий був знати, що сталося. Кабиця побачив його і скипів гнівом: "Ось причина всього лиха". Він схопив Тараса за обшивку сорочки і потряс ним з усієї сили.

— Добре, що ти з'явився, паничу! Поміряємо, чи досить вал високий висипали, щоб на ньому тебе випарити та дурних джмелів з голови прогнати.

Тарас не знав спершу, що це, — чи часом Кабиця не жартує? Але такий жарт був надто болючий, бо стягнув йому обшивку так, що трохи не задушив.

— А дайте мені, люди, добру попругу, хай випарю пана отамана.

Один приніс справді здорову лозу, і Кабиця намагався покласти Тараса на вал.

Це вже не були жарти. Тарас скипів увесь. Така зневага перед громадою ні за що. Він рвонувся так сильно, що обшивка від сорочки геть відірвалась і залишилася в руках Кабиці. Він почервонів від гніву, мов буряк, ступив крок назад, схилив голову і з усієї сили вдарив Кабицю лобом у живіт. Кабиця вивернувся горілиць на землю і зсунувся з валу. Тоді Тарас узяв ту саму лозу і почав його бити з усієї сили куди попало.

— А дивись, як щенюк кусає, — крикнули інші і кинулися Тараса спиняти та виривати з його рук лозу.

Та це не з дурнем була справа. В його руці мигтіла лоза, мов блискавка, а він сам увихався, мов в'юн, і не дав себе взяти в руки. Хто наставив руку, зараз її завертав з добрим синцем, що аж кров підбігла. Люди розлютились.

— Вбити того щенюка, то буде в селі спокій, — кричав Кабиця, що підвівся з землі і взяв у руки заступ.

Заворушились і ті, яких Тарас побив лозою. Тарас встромив палець у рот і свиснув так, що всім аж у вухах залящало, а сам почав оглядатися, куди б йому втекти. Він вискочив на високий вал. Та в цій хвилині почувся в селищі такий другий, третій і десятий свист, і за хвилину надбіг цілий десяток Тарасових товаришів зі списами, а за ними прибували інші. Це був умовний знак на сполох, на який усі мали хапати списи і збиратись там, звідкіля почувся перший свист. З першим гуртом прибіг Трохим.

— Пустіть Тараса, — крикнув люто, — а то побачите! Списи вниз!

Хлопці стали в лаву і наставили списи, мов гадючі язики. Люди збентежились і не знали, що робити. Тоді Тарас кинувся між збентежену юрбу, збив одного лобом і вискочив поміж товаришів. Зчинився великий галас. Старий Кіндрат і Журавель прибігли сюди. Тарас, страшно схвильований, приступив до них і поскаржився на напасть, показуючи на обірвану сорочку. Він не знав того, що перше Кабиця говорив. Журавель прикликав першого скраю уходника, і той розповів йому все до ладу.

— Що за мара? Ми тут бунту не стерпимо. Хлопці! Окружити всіх і нікого не випускати, поки суду не зробимо! Хто наважився б утекти, то списом у груди!

Зараз зійшлася старшина. Тепер Кіндрат почав розпитувати людей. Усі виправдувались тим, що всьому винен Кабиця.

— Як ви вибрали старшину, — сказав Кіндрат, — то маєте її слухати, бо до цього зобов'язалися ще в Каневі, і хто був би проти, то були б того до громади не прийняли. Хто не хоче підкорятися волі старшини, цього з табору геть! Ти, Грицьку, бунтував людей, та й ще накинувся на

невинного хлопця і трохи віку не вкоротив, забуваючи про те, що він два рази врятував нас своєю проворністю від смерті або татарської неволі. За те я присуджую тобі півкопи палиць, а потім ти зразу забирай свою мізерію і рушай з табору ік чортовій мамі. Такий мій присуд, і зараз має бути виконаний. Чи згідні, панове старшино?

— Згідні! Так цьому бути! Ми бунту не стерпимо! Зараз ухопили Кабицю, поклали на землю і всипали

півкопи. Над цим стояв Кіндрат Муха. Був дуже схвильований. У нього дрижали руки і губи.

— А тепер, звироднілий сину, геть звідсіля, щоб твого духу тут не було! Одна паршива вівця цілу отару псує, забирай, що твоє, що сюди привіз, і зараз їдь собі. А ти, отамане, припильнуй, щоб присуд був виконаний як слід. Він не наш і не сміє тут ночувати.

Кіндрат був такий грізний, яким його досі ніхто ще не бачив. Декому з уходників стало жаль Кабиці. Почали у старого просити вибачення, мовляв, він уже й так досить покараний.

— Ніколи! — гримнув старий. — Я не віднині знаю його бунтарську роботу. Він не лише сам незадоволений, а ще й інших бунтує. Якби ми тепер йому пробачили, то ніхто суду нашого не буде боятися. Дотепер не було потреби нікого судити, бо всі слухали з доброї волі. Всі знали, що кожна наша праця не для примхи, а для нашої безпеки. Кабиці за те, що влітку з нами працював, видамо його пай зараз або заплатимо з нашої скарбниці. Його кривди ми не хочемо, але він — не наш.

Нічого було робити. Журавель поставив зараз певних людей, що мали Кабицю припильнувати.

— А вам, голуб'ята, — говорив далі Муха, — що послухали диявольської намови, не обійдеться теж без кари, на цей раз легенької.

Маєте до завтра викопати по сажневі рову так глибоко, як було виміряно. А коли б вам знову бунтарські джмелі в головах загуділи, то проженемо так, як Гриця. Чи згідні, панове старшино?

— Згідні! Бо де нема послуху, там нема ладу!

— А де ж ми здужаємо до вечора таку роботу зробити?

— Робіть уночі. Вам сьогодні місяць посвітить.

Люди почали розходитися. Тарас помарширував зі своєю сотнею. Він був дуже з того радий, що товариші так його обстоювали і що старшина виявилася такою твердою і рішучою.

Того самого дня Кабиця з жінкою і сином вибралися в степ із табору. Жінка плакала, бо не була певна, чи доїдуть до Канева. Гриць затискав зуби зі злості і погрожував кулаком таборові. Він не вважав себе винним у своєму вчинку.

IX

З того часу життя в таборі пливло своїм спокійним річищем. Всі працювали невпинно, ніхто не ремствував. У кожного була надія, що згодом усе впорядкується, тоді всі відпочинуть і заживуть своїм життям. Половина хат стояла готова, вимащена і пошита. У вікна повставляли оболонки з заячих шкірок, виправлених на сирівець. Згодом треба їх буде заміняти міхурами, що їх тепер ще не було.

Довкола селища стояв досить високий вал з глибоким ровом. З весною треба було поставити частокіл, а поки що восени насадили на валу тернини і шипшини. Та цього Тарасові видалось замало. Треба на чотирьох кутах поставити городки, начебашти, з яких можна б обстрілювати рови вздовж. Та тепер не можна було цього зробити, бо вже пізня осінь настала. В одному місці під валом збудували великий

льох, де складали бочки з медом, назбираним у лісі, порох тощо. Тепер Тарас ходив до лісу з товаришами на полювання. І так минав час. Ніхто й не помітив, як наблизилася зима. На святу Покрову випала погода. Уходники зібралися на майдані і тут відчитали собі молебень. Тоді сивоголовий Кіндрат Муха промовив до громади:

— От лише півроку минуло, як ми з Божою допомогою поселились у цьому раю. Ми здобули те, що маємо і що нам ще Господь поможе придбати своєю невсипущою працею без нічиєї кривди. Бог нас поблагословив, і ми можемо спокійно зимувати у цім затишнім кутку. Згодом ми доконаємо решту. Та кажу вам, мої діти, що не було б нам Божого благословення, коли б не було між нами взаємної братньої любови, до якої нас Ісус Христос, наш Спаситель, покликав. Моє серце кривавилося, коли мені довелося прогнати звідсіля Кабицю. Не так мені його було шкода, як його жінки та дитини. Але Бог мені свідок, що я так мусив справу вирішити. У Святому Письмі написано, що коли око твоє спокушає тебе і на гріх наводить, то виколи його, бо краще тобі втратити око, як мало б твоє тіло піти в пекло. Кабиця був непослушний бунтар, хотів усю громаду роз'єднати і до нещастя привести. А вже два рази мали ми нагоду переконатися, що лише слухняністю старшині і єдністю ми обминули татарської неволі. Тепер ми безпечніші, як були спершу, але це нам нічого не поможе, коли не будемо пильнуватись. Ось ми тепер трохи спочинемо, та недовго. Нам треба молотити та молоти.

— Ми з весною млин поставимо, — обізвався Петро Книш, перший тесляр між уходниками, — коли не на річці, то поставимо вітряк.

— Боже помагай, — каже Муха, — ми звеземо взимку дерева на решту будівель, щоб у кожного була хата, але перша наша робота буде поставити на цьому місці, де ми тепер молимося, церкву. Коли б я до цього не дожив, бо мені вже небагато належиться на цьому світі, то це я сам складу на серце, мої діти, як святий обов'язок. Церква мусить бути, а до неї привеземо собі панотця з Канева. У нас родяться діти, старші доростають, вінчати пора, а так жити новобранцям без Божого благословення, то не дай Господи.

— Добре, діду, поставимо церкву.

— Тепер, мої діти, коли так загосподарювались, коли ми тут не маємо над собою ні старости, ні пана і ми всі рівні, то зараз виберемо собі старшину. Ви нас вибрали ще в Каневі. Може, ми вели діло не до ладу, то ось ми всі перестаємо старшувати, вибирайте інших.

— Не треба нам інших, — каже один, — старшуйте ви й далі, а що ви добре вели діло, то видно з того, що ми починали з нічого, а тепер ось що придбали! Без вашої мудрої голови були б пропали в степу, мов мишенята.

— Згода! Згода! — гукали уходники в один голос.

— Мені б уже спочити пора та за піччю полежати. У мене вже ні голова, ні руки не ті, що були раніше, та коли вже така воля громади, то я послухаюся і послужу вам, якщо не руками, то старою головою.

— Здоров будь, діду, і орудуй далі! Ми всі слухатимемось!

Уся громада розійшлася по домівках, рада і бадьора.

Тарас ходив часто зі своїми товаришами в ліс. А звіра всякого у лісі було багато. Тепер, під зиму, стягався він із степу до лісу, де було безпечно. Були тут ведмеді, лиси, рисі, куниці, дикі коти. Все це — дороге хутром, на яке був великий попит у торговців. Тарас вибирав щораз іншу смугу лісу, розставляв своїх хлопців рядом, і так переходили ліс з рушницями і луками. До того вибирав Тарас таких, що добре стріляли й кидали ножем у ціль. Хто, було, не вцілить з лука на тридцять кроків, а ножем на десять в "око", то такого не брали, хоч би й як просився. Такі полювання були дуже корисні. Зараз на місці здирали з убитого звіра шкуру, приносили до села і сушили на вишці. Але такі лови не обходилися й без пригоди, не раз і кривавої.

Ведмедя, рись, дикого кабана небезпечно було поранити. Вони, коли відразу не гинули, то кидалися люто на мисливця, і горе тому, хто не вмів з дороги зіскочити.

Одного разу лучник поцілив на дереві рись, та лише її поранив. Рись, незважаючи на те, що в її боці стирчала стріла, скочила з дерева на сміливого ловця і вчепилась кігтями в його кожух, а зубами добиралася до горла. Ловець кричав несамовито і оборонявся щосили. Піймав звіра за горло і намагався держати його якнайдалі від себе. Рись вхопила його кігтями за обличчя, а зубами зловила за руку. Ловець почув, як кров залила йому лице. Інші прибігли на поміч, та не знали, як оборонити, бо стріляти і кидати ножем було небезпечно, а приступити близько таки боялися. Аж прискочив Тарас, схопив рись ззаду за потилицю і проколов ножем. Ловець аж зомлів з болю, йому перев'язали рани і повели додому. Довго мусив він від того лікуватися. Кіндрат Муха хотів після того заборонити хлопцям ходити на полювання. Тарас насилу переконав старого, що до такого мусить кожний звикнути і навчитися, а опісля будуть обережніші. Але Кіндрат наполягав, щоб кожного разу з молоддю йшло кілька старших досвідчених уходників.

Настали довгі зимові ночі. То ж то було весело. Молодь сходилася з усякою роботою до кількох хат на вечорниці. Тут оповідали собі всячину, гарні цікаві казки, загадували загадки, то знову пісеньок співали навперемінно, геть аж опівночі серед жартів та сміхів розходилися по домівках. А як прийшло Різдво, то ходили колядувати і вигадували всяку сміховину: переодягались за ведмедів, оленів та лисів, за татар і турків, яких у Каневі бачили.

До цього окопаного чотирикутника вели двоє воріт зі сходу, від річки, і від заходу, від лісу. При воротах стояла сторожа, котру посилав Журавель по черзі. Уходники знали, що деколи і взимку татарва набігає. Ворота були зроблені з сильних колод. Стояла тут також бочка зі смолою. Вона була від села закрита так, що коли б її запалити, то село було б у сутіні, а світло йшло б назовні та освічувало те, що за воротами.

Наближалась весна, якраз роковини, коли уходники примандрували сюди з рідного Канева. Тоді нічого тут не застали, а тепер вони забезпечені оселями, куди старостинська рука не сягає.

Ще було морозно, як сокирники взялись обрубувати дерево, що взимку понавозили. Треба було поспішати, поки ще весняні роботи не настали. Насамперед поклали основу під церкву і попівство. Цього домагався Кіндрат Муха. Попідправляли по степу фігури і позавозили все потрібне до городків. Того було треба, як лише вийдуть люди в поле орати. В Середопістя послали людей до найближчих міст для закупівлі того, чого їм не вистачало. Вони мали заглянути і в Канів, щоб намовити панотця та закупити приладдя церковне. Поїхала ціла валка з возами. Треба було привезти каменю до млина, який Книш брався поставити.

Тарас узявся знову вчите свою сотаю і гарцював з нею по степу.

Одного дня зустріли в степу якогось чоловіка. Він був обдертий, аж голе тіло через діри сіряка світилось. На ньому не було зовсім сорочки, на ногах подерті постоли. Вдавав з себе знеможеного і скаржився на голод. Зараз обступили його хлопці, дали хліба та в'яленого м'яса, яке взяли для себе. Чоловік розказував, що втікає з татарської неволі, що не може знайти ніде захисту, що доведеться в степу загинути. Хоч як жаль було Тарасові бідного чоловіка, та чогось не злюбив він його. Гривко, лиш чоловік поворухнеться, їжив шерсть і вискалював зуби. Це наводило Тараса на підозру. До того ще в незнайомця було руде розкуйовджене волосся на голові і щетиниста борода. Але годі було такого бідного кидати в степу, то вони й запросили його до селища, поки не вибереться в дальшу дорогу. Тарас помітив у нього "недобрі" очі, які завжди косив, як з ким балакав.

Чоловік назвав себе Максимом Недоїдком з Канева. Як хлопці сказали, що його не пам'ятають, бо там зовсім нема Недоїдка, то він поправився, що, мовляв, він не з Канева, а з Кременчука. Як він наситився, то став дуже говірким. Радів дуже, що йому селище по дорозі трапилося, і почав пильно про нього розпитувати. Питав, скільки

душ живе, як люди забезпечилися від татарських набігів, чи є в них зброя.

Добродушні хлопці почали наввипередки йому розповідати, поки Тарас цього не заборонив:

— Мовчіть, не ляпайте язиком. Цього невільно перед сторонніми людьми говорити.

Недоїдок поглянув люто на Тараса:

— Хіба ж я сторонній, не свій, не такий хрещений, як і ви?

Тарас помітив цей страшний погляд, але не злякався.

— Чоловіче добрий, не говори багато і не допитуйся. Ми тобі дали їсти, і коли хочеш, то і в наше селище поведемо. А поки старшина не вирішить, чи тебе можна прийняти до громади, то ти не наш.

Недоїдок змовчав. Тарас помітив у нього за мотузяним поясом ніж.

— Можеш, чоловіче, ще проспатися, бо ми ще не зараз вертатимемось.

Недоїдок таки зараз ліг на траві і заснув. Хлопці вели далі своє навчання.

— Навчіться вже раз держати язика за зубами, — говорив Тарас до товаришів, — хтозна, хто це? Хіба ви не чували, скільки то харцизів, пройдисвітів вештається по степу. Може, його хто послав до нас як шпига, щоб усе розвідав та навів на нас уночі непроханих гостей.

— То найкраще було б лишити його тут, поки спить, і вертатися нам самим.

— Я міркую, що ні. Як він має які лихі задуми, то краще його не спускати з ока і пильнувати на кожному кроці так, щоб він цього й не помітив, а в слушну мить його накрити.

Вже час було вертатися, і Недоїдка збудили.

— Дайте мені якого коня, — сказав він, — бо я не можу йти.

— Вибачай, зайвого коня ми не маємо, а свого ніхто не віддасть.

І Недоїдок мандрував пішки. Він знову почав розпитувати, та всі хлопці наче води в рот набрали, — ні словечка. Недоїдок був недобрий, ішов пішки поряд з кіньми, а Гривко, скільки разів той на нього глянув, скалив зуби і гарчав, їхали дуже поволі і дуже довго, поки наблизилися до табору.

Вже сонце ховалося за лісом. Недоїдок немало дивувався, як побачив високий вал, порослий терниною, що тепер зеленіла, а на валу густий частокіл з прорубами для стріляння.

— А це що? — спитав Тараса.

— Побачиш, то й знатимеш.

— Воно справді дуже для мене цікаве, треба б до цього дива ближче придивитися.

Як хлопці в'їжджали в ворота, Недоїдок відстав від них і пустився обходити селище довкола. Тарас його спинив:

— Гей, свате, а ти куди? Не бачиш воріт? Не будь надто цікавим, а то передчасно у пекло попадеш.

— Я лише хочу обійти та подивитись.

— Не підеш! — гримнув Тарас. — Заверни зараз у ворота, а то, далебі, зв'язати накажу.

— Гострий ти, хлопче, на язик, — розізлився Недоїдок, —вважай, бо зашвидко постарієш.

Він пішов у ворота. На майдані увихались уходники коло будівель.

— Де старшина? — питає Тарас.

— А ти, Тарасе, де такого прочанина знайшов? Недоїдок поклонився громаді і мовчки придивлявся до

їх роботи, як саме підійшов Кіндрат Муха.

— Діду, — сказав Тарас, — цього чоловіка зустріли ми в степу. Каже, що з татарської неволі втікає, був дуже голодний, і ми його нагодували та запросили до нас, щоб відпочив.

— Християнське діло ви зробили, діточки, а решту ми обміркуємо. Ти, чоловіче, звідкіля?

— Та вже сказали за мене інші.

— Куди ж ти мандрувати хочеш? Де твій народ?

— Я в Черкасах народився, давно вдома не був, — хтозна, що з моїм родом сталося. Я б радо залишився між вами, коли б ласка мене до громади прийняти.

Він поклонився Мусі низенько.

— Ну, ми побачимо, до чого ти здатний, в нас лежаного хліба нема. Поки що залишайся, тепер можна де-небудь у повітці на сіні переспати, а хліба в нас доволі.

Тарас стояв з Трохимом збоку і все чув.

— Чуєш, Трохиме, як бреше? Спершу казав, що він з Канева, потому — що з Кременчука, а тепер вигадав Черкаси. Ми зробімо так: ти візьми його до вас у повітку, пильнуй його, з очей не спускай, а як що помітиш, то зараз давай мені знати. Я б його взяв до себе, та я не впильную, бо він має на мене око і мене пильнувати буде. Тебе ж він не знає. А ти, коли б з тобою дуже розбалакатись хотів, то вдавай з себе недотепу, дурного. Ти це знаєш. Пам'ятаєш, як ми на Різдво забавлялися?

Недоїдок дуже дякував за ласку, ходив поміж людей і розглядався, буцімто шукаючи, де йому примоститись. Тарас не зводив з нього очей.

Надворі вже стало смеркати. Трохим приступив до Недоїдка, і сіпнув його за одежу:

— Не ходи, дядьку, по селу, мов сновида, а ходи до нас у хату. Мама дасть тобі повечеряти, та й підеш у повітку спати. Може, тобі й подушку дадуть, я не знаю.

При тім Трохим дивився на нього виряченими очима та так по-дурному всміхався, що справді був схожий на дурнуватого. Повів Недоїдка у батьківську хату. Він привітався з усіма, як чоловік бувалий, і присів на лаві під мисником, йому дали вечеряти. Тепер став дуже

говірким, як побачив, що в хату більше цікавих насходилося. Розказував усячину, плів баляндраси, говорив приказки, був веселий. Людей сходилося щораз більше, хата наповнилася вщерть. Усім Недоїдок припав до вподоби. Трохимова мати вийняла зі скрині чисту білизну й одежу чоловіка і дала йому, щоб переодягнувся. Недоїдок дуже дякував і став ще веселіший. Поряд з тим умів так зненацька у людей дещо випитати і багато довідатися такого, чого хлопці не хотіли йому раніше сказати.

— У вас, бачу, і татари є, — кивнув на відчинене вікно.

Татари якраз верталися з роботи біля Трохимової хати, і Недоїдок почув їх говірку. Він пильно дивився, як вони попленталися до свого шатра.

— От коли б так, — сказав по хвилині, — ви мене поставили над ними наглядачем, то вони б не так робили, а я мав би нагоду їм помститися за мою кривду та горе, якого я натерпівся в моїй довголітній неволі.

— Вони і без цього добре роблять, — сказав один з уходників, — не треба їх підганяти. Люди добрі! Татарин лише в степу небезпечний, а тут наче овечка.

— Не вірте їм, я їх краще знаю. їх треба добре держати в руках і пильнувати.

— Та ми не знаємо, що старшина на це скаже, не наше діло.

На печі сидів тихо Трохим і слухав. Відтак непомітно зліз і вийшов. Узяв у сінях мішок з сіном і кожушину та пішов за хату на призьбу. Примостився так, що повітку мав на видноті.

"Коли б хоч не заснути... Та годі, мусить так бути, а коли б мене сон ломив, то вщипнуся". А тим часом Недоїдок продовжив:

— А це у вас, бачу, і дітвацьке військо завелось. Ну, хай бавляться, коли вам робочого дня не шкода. Я дивуюся старим людям, що таке дозволяють, щоб хлопці замість роботи цілими днями байдики били.

Люди не знали, що казати. А були тут і такі, що минулої осені при Кабиці по руках від Тараса дістали і не могли йому цього забути.

— Нащо таке жовтодзьобе військо здалося? Десяток татар усіх їх у пута піймає та в ясир пожене.

— Підростуть то й знатимуть, — обізвався котрийсь.

— Але справді їх отаман, що його Тарасом кличуть, то дотепний чоловік, а язик у нього колючий, мов шило.

— Проворний хлопець, нічого казати, — говорив один старший уходник, — минулого року то так нас вчасно остеріг перед ордою, що коли б не він, то всі ми були б пропали.

— Справді, мудрий і хитрий, мені дуже сподобався, і я таких люблю. Якби ви знали, люди добрі, як високо цінують таких хлопців бусурмани... на вагу золота купують. То справді гарний хлопець. Чорні очі, гарне лице, чорне волосся, а сам складний та гнучкий.

— Що ж вони з такими хлопцями роблять?

— Переводять їх на бусурманську віру, а потім до великих почестей такі доходять. У Царгороді мені показували одного великого пашу турецького, що саме з таких вийшов, як лише турецьку віру прийняв.

— А коли б не хотів хреста зректись?

— Чому би ні? То ще молоде, і з таким не важка справа. А коли б ні, то доти б його мучили, доки б цього не досягли. Інакше воно, бачите, зі старими, ті дуже пручаються і краще йдуть на смерть... Ой, що вони зі мною робили! Я п'ять літ на турецькій галері, цебто на великому судні, мучився, мене били таволгою, залізними прутами, а опісля перепродували, мов тварину, з рук до рук, поки не вдалось мені втекти.

Недоїдок аж заплакав, та опісля став розказувати про лиху долю бранців, аж поки господар не сказав:

— Пора нам спати, люди добрі, бо завтра жде нас важка праця.

Всі почали розходитися, а тоді й Недоїдок побажав усім доброї ночі, узяв клунок з одежею і пішов у повітку спати.

Трохим лежав на призьбі під кожухом і вже було задрімав, та як почув, що люди розходяться, зараз прокинувся. Він бачив, як Недоїдок пішов у клуню і замкнув за собою двері.

"Чому я не маю такого розумного пса, як Гривко. Він би мене пильнував, а я б виспався. От я собі завтра Гривка візьму, бо так щоночі не видержу".

Трохим ліг знову і знову задрімав. Раптом крізь сон почув, як двері від повітки скрипнули, і зараз відкрив очі. Недоїдок виходив з повітки потихеньку, мов дух, та ступав, мов кіт по болоті. Трохим зараз устав і пішов вслід за ним, ховаючись у сутінку. Він також ступав обережно, щоб і стеблина не зашелестіла. Недоїдок пішов на майдан і почав роздивлятись, а потому подався до шатра, де спали татари. Трохим крадькома підійшов аж під шатро й почав наслухати; чув, як Недоїдок балакав щось по-татарськи.

"Ні, нічого не дослухаюсь, треба Тараса прикликати".

Він вискочив зі схованки і побіг до Тарасової хати. Його теж застав на призьбі під хатою. Гривко, що лежав поряд, зірвався і загарчав, та як пізнав Трохима, заспокоївся. Тарас уже прокинувся і сидів на своєму мішку. Трохим розказав йому, що помітив.

— Добре, я йду зараз. Я вже настільки вмію по-татарськи, що розумітиму їх розмову. Ти, Гривку, залишишся тут і пильнуватимеш, поки я не вернуся.

Він погладив пса і покивав йому пальцем. Тарас узяв ножа і встромив собі за пояс.

— Ти, Трохиме, йди до вартових коло воріт і накажи від отамана Журавля, щоб нікого з селища за ворота не випускали до самого ранку. Я йду. А ти йди додому і дивись, коли Недоїдок, вернеться.

Зараз розійшлись. Тарас пішов поміж хатами до татарського шатра, ліг на землю і підслухав таку неголосну розмову:

— Кажу вам іще раз, що ваше визволення недалеке, найбільше за два тижні. Орда недалеко стоїть, а таке багате селище, то дуже ласий шматок. Он тих хлопців, котрих я в степу зустрів, то дуже дорого можна б продати. А скільки тут молодиць та дівчат, то самі добре знаєте, а все гарне, мов мальоване. А скільки тут худоби! Я приведу наших уночі. Пам'ятайте, як почуєте тричі голос пугача, то зараз переріжте вартових і відчиніть ворота. Потому треба вам підпалити кілька хат, як уже наші будуть в селищі, щоб ясно було...

— Я тобі, Ібрагіме, кажу, — відізвався якийсь татарський голос, — що з цього нічого не вийде, бо вони себе добре бережуть. Я придивився, які тут порядки: в полі фігури, при воротах сторожа, в селі повно зброї, пороху та стріл, отаман хитрий.

— Начхати на фігури. Я так зроблю, що мене самого пошлють на фігуру вартувати, а я тим часом у степ до наших. Ви знаєте, який шмат дороги встигне наш брат перебігти. Отож я їх поведу якраз в те місце, де моя фігура стояти буде, інші навіть нічого не будуть знати, а ми, вертаючись звідсіля, заберемо їх, мов голопупих пташенят з гнізда.

— На фігуру вони чужого чоловіка не пустять.

— Дурний ти, Османе, я так до них піддобрюся, що мене до громади приймуть і за свого вважати будуть. Коли б ти чув, як я сьогодні, а то лише перший раз, почав їм плести баляндраси та приказки говорити, то зараз і білизну й одежу подарували, і я багато про що довідався. Я їх перехитрю.

— Тут є один такий, що хитріший за тебе. Він, здається, пильнує за всіх.

— Знаю, ти думаєш про того хлопця, що його Тарасом звуть. Ну, не бійся, того я зроблю нешкідливим.

— Що, штрикнеш його?

— Ні, його шкода. За нього я де-небудь на базарі великі гроші візьму, але я його трохи скалічу, і він за той час полежати мусить.

— Зроби так, то тебе уходники розірвуть на шматочки! Не знаєш, як того хлопця всі шанують і люблять?

— Ти, Османе, своїм дурним лобом цього не розбереш. Ну, спіть уже і думайте над тим, що я вам казав, а завтра я до вас знову прийду.

Тарас, слухаючи таке, задрижав від злості: "От собака, що він задумує. На базар мене поведе, та я його перший ножакою штрикну".

І справді у Тараса така думка зародилась, і він вийняв ніж з-за пояса, коли Недоїдок-Ібрагім виходив з шатра.

"Ні, так не буде добре. Може, не зможу, злодій крикне, і тут мене татари замотлошать. А коли б і зміг, то свої можуть не повірити і візьмуть мене за душогуба. Та й це було б недобре, щоб не взнати, коли ця орда наблизиться. Краще буде так, що я за ним далі стежити буду, а в слушну мить його накрию. Поки що ніхто про це не сміє знати, хіба я і Трохим. Старшині говорити ще не час".

Недоїдок пішов до повітки, а Тарас — до своєї хати. Гривко лежав на своєму місці.

На другий день Тарас пішов до свого діла. Усе те, що тої ночі пережив, здавалось йому якимсь прикрим сном. Може, це справді був сон. Зараз прийшов до нього Трохим.

— Що ти, Тарасе, підслухав?

— Слухав, та й до путнього кінця дослухався. Тут тобі не можу всього сказати, щоб нас хто не підслухав. Скажу десь у кутку, а поки що пильнуймо свого діла.

Тарас пішов на майдан, де працювали теслярі, і тут побачив Недоїдка, якого не міг відразу пізнати. Обголив бороду, підкрутив вуса, причесав кудлату голову, надягнув чисту білизну. Він ходив по майдану, здоровкався з усіма, прохав Журавля, щоб його де-небудь призначив до роботи. Та як він робив! В його руці сокира увихалась, мов пір'я. При тому він показував ведмежу силу. Колоду підносив, начеб то був лише дрючок. Був веселий, плів баляндраси на втіху всім. Своєю поведінкою привернув до себе всіх відразу. Книш говорив:

— Гарного робітника прислав нам Господь, і до праці, і до поради добрий, і людей уміє повеселити. Аби лише хотів у нас лишитися.

До того всього прислухався Тарас і посумнів. Тепер хоч би і сказав кому, що то насланий юда, то ніхто б цьому не повірив.

Настала неділя, і після обіду вийшли й старші уходники та парубки на воєнне навчання. Прийшов сюди й Недоїдок і придивлявся, як Тарас учить. Недоїдок лише згорда посміхався.

— Воно зі списом ще так-сяк, але шаблею, то не так люди орудують, — ось я вам зараз покажу.

Він узяв шаблю в першого скраю і почав нею викручувати блискавкою та з такою силою, що, мовляв, перерубав би людину надвоє. Те, що їм Тарас показував, виглядало на дитячу іграшку.

— Зелений у вас отаман, — сказав, — та вчить вас того, чого сам ще не розшолопав. А може, хто між вами буде охочий зі мною помірятись?

Але тут нікого такого не було і ніхто не наважився виступити. Тарас дуже засоромився. Та що він тому був винен? Вчив, як знав, того, що сам своїм розумом видумав. Тарас, бачачи раптом таку штуку, сам цим захоплювався і був би його попросив навчити, та пам'ятав, що то юда прийшов людям туману пускати, щоб відтак легше їх зрадити та татарам продати. Ех, коли б він умів так шаблею орудувати, отож би його провчив!

— А ти, пане отамане, — казав до Тараса, — не ласкавий? Попробуй. Приповідка каже, що не святі горшки ліплять. Ти й не повинен цуратись мого визову. Не бійся, я такого гарного дітвака не вб'ю, ти на щось інше призначений.

Тих глумливих слів інші не розуміли, але розумів їх добре Тарас, згадавши те, що вчора підслухав.

— Не сором хлопця, — казав старий Кіндрат, — у нього була найліпша воля послужити громаді. З нього справді неабиякий чоловік вийде. Чейже з хлопцем не будеш на шаблі битися.

За ту хвилину Тарас вирішив як стій, що йому робити. Такого сорому він би не пережив. Не в тім справа, щоб він такого митця у двобою переміг, але він його не злякається і не втече, краще йому загинути, ніж упокоритися перед тим ледарем, потурнаком Ібрагімом. Він добув шаблю і став перед ним:

— Ставаймо.

— Що ти робиш, Тарасе? — кричали уходники. — Ідеш на очевидну смерть, з вогнем граєшся!

— Не бійтесь, добрі люди, — казав Недоїдок, усміхаючись, — я його не вб'ю.

— Я ні перед ким не злякаюсь, — говорив самовпевнено Тарас. — Ну, починаймо.

Уходники стали колом і стежили за кожним рухом. Тарас, червоний на обличчі, мов буряк, напер сміло на Недоїдка, а той, усміхаючись, лише відбивався ніби для іграшки. Десь-колись махнув шаблею, але Тарас умів кожного разу відскочити, мов горобчик, набік. Коли в Недоїдка була велика сила і вправність, то Тарас перевершив його меткістю. Скільки разів намагався Недоїдок вибити йому шаблю з руки, та Тарас встигав вчасно відскочити набік. Люди залюбки дивилися на цей двобій, котрий тягнувся досить довго. Аж ось зараз сталося щось нежданне. Недоїдкові вже надокучило воловодитися з дітваком. Він вирішив вибити хлопцеві з руки шаблю і трохи його скалічити, — аби лише не по обличчі, бо такий невільник втрачає на базарі ціну. Недоїдок намахнувся вдарити по Тарасовій шаблі. Та хлопець смикнув свою шаблю набік. Недо'ідкова не знайшла опору і сковзнула по Тарасовій

шаблі аж до землі, підніс її блискавично і рубонув харциза по лиці, з якого хлинула кров, заливаючи очі.

— Таки вкусив, — сказав. І вже було по двобою.

— Славно, Тарасе! — кричали уходники.

Але Тарас такий був схвильований і стомлений, так серце билось, що аж душило в горлі. У нього зашуміло в вухах і почорніло в очах. Трохи не впав, та Журавель піддержав його, взяв в обійми і міцно поцілував.

— Давайте води! — крикнув.

Тарас напився води, і йому полегшало. Його повели під руки в хату. Недоїдком ніхто не турбувався, і він сам придержав рукою рану, поки хтось не дав йому шматок полотна.

— Чудо Боже, — казав Кіндрат, знімаючи руки до неба, —переміг, як Давид Голіафа.

Надійшов Клим Сокирка і перев'язав Недоїдкові рану. Олена, побачивши сина таким знеможеним, дуже налякалася. Люди їй розказували, що сталося.

— Ой Тарасику, з вогнем ти граєшся. На кого б ти нас, сиріток, лишив, якби тебе не стало?

— Годі, мамо. Я йшов рятувати честь усієї громади перед цим пройдисвітом!

Всі дуже раділи, що Тарас, їх дитина, не дався, а втер носа чванькові, зайді. Про Тараса говорило все село, а вже найбільше радів з

цього його побратим Трохим, котрий трохи не вмер зі страху, як Тарас став до двобою з харцизом.

"От і добре сталося, — думав Тарас, лежачи на постелі, — поки та шельма вилежиться з рани, будемо мати спокій". Він послав брата Андрія по Трохима. Але Трохим пішов сам Тараса провідати.

— Усе село про тебе, Тарасе, говорить та славословить, аж любо слухати!

— Я знемігся дуже і, либонь, треба буде якийсь час перележати. Але ти пильнуй і не спускай його з очей. З того, що я вчора почув, видно, що над нашим селищем висить велике нещастя.

Тарас прикликав Трохима ближче і розповів йому все.

— Треба зараз старшині сказати.

— Саме не треба. Я мушу щось більше довідатись. Не знаю ще, що інші татари думають, чи підуть за його намовою. Ти наглядай за ним, а як що помітиш, давай мені знати. Чи вчора і передучора не було нічого?

— Ні, ходив лише тоді, як тебе кликав. Здається, що й тепер не піде, поки з рани не вилежиться, і я матиму спокій; напевне цієї ночі він у степ не піде.

Недоїдок ходив з перев'язаним лицем до вечора, потім повечеряв і пішов у повітку спати. А коли Трохим підвівся на своїй лежанці, то побачив, як Недоїдок поплівся до татарського шатра. Трохим збирався бігти до Тараса, як той саме йшов до нього.

— Я тобі, Трохиме, ще одне маю сказати.

— Скажеш опісля, а тепер іди слухай, бо юда знову пішов до своїх.

Тарас не говорив уже більше нічого, а, обережно ховаючись, пішов до шатра. Він іще побачив, як перев'язана рушником голова Недоїдка схилилася при вході до шатра і там пропала. Кілька стрибків — і Тарас досягнув шатра та приліг скраю. В шатрі був гамір, поки татари не пізнали, хто прийшов.

— Чого так довго не приходив?

— Не було потреби. Ви вже знаєте все.

— Подряпав тебе котик... Я б з ним так не церемонився, а від першого разу роздер би його, мов жабу.

— Я його шкодував. Вбити його — це значить, що яких двісті дукатів у болото викинути, та й своє життя наражати, бо тоді уходники мене певно вбили б... Те, що я йому пообіцяв, його не мине, а тоді моя рана буде добре заплачена.

— Як же ти думаєш робити далі?

— Коли Аллах нам поможе, то буде нам з цього велика користь. А поможе він, коли ви добре будете держатись. Ви подумайте, що тут без великого труду така буде користь: здобудемо худобу, вівці, коні, хліб, а найбільше ясир. І кожний з нас, вернувшись додому, не буде в Криму горювати. Я незадовго видужаю з рани, а тоді піду вартувати на фігуру і зроблю так, як вам уже казав. З нашими я вже домовився: половина здобичі для них, половина для нас, а нею то я з вами поділюся. Ну, згода?

— Ми тут усі були б згідні. Ми, що тут є, бо тому псові, що його Максимом прозвали, цього говорити не можна. Той уже став джавром душею і тілом, полюбив їх, мов своїх.

— Не так їх, як молодицю Настю-вдову. Він хоче на ній женитися, — каже Осман, — і ми це знаємо від нього самого.

— З Максимом я сам справлюсь, і то незадовго!..

— Коли ні, то й так йому не жити, як ми село візьмемо. За те, що він відрікся пророка, жде його люта смерть.

— На це я не можу чекати. Я й так мусив змінити своє лице, щоб він мене не пізнав. Добре, що його тут не було, як мене привели.

— Коли ж це має статися?

— Тоді, як я цілком піддурю цих християнських цапів, як мене приймуть до громади. Для того в мене є трохи золота. Тоді я почну ходити на фігури вартувати. Це вже за кілька днів станеться. Я вже показав їм свій хист, я пощадив того хлопця. Всі знають, що моя рана — то тільки через неувагу. Побачите, що мене незабаром приймуть, та ще і яку дівчину або вдову засватаю. Отож нема чого довго говорити. Скажіть іще раз, чи всі ви згодні?

— Ми були б згодні. Те, що ти нам призначив робити, то невелика штука, але я, правду кажучи, не дуже тобі вірю, ти можеш легенько і нас зрадити, а тоді нам неминуча смерть...

— Як ти смієш таке говорити? Хіба я не правовірний муслем? Хіба ж ти, Османе, не бачив, як я на хреста плював?

— Все воно гарно, але я вже тут бачив, як ти хрестився. Може, ти так нас заманюєш? Поки я не переконаюся, що наші недалеко і що вони тебе сюди вислали, то таки не повірю. А коли б ти нас хотів зрадити, так пам'ятай, що не жити тобі, ще поки мене на кіл настромлять. Я мушу бути в степу і бачити наших...

Це хіба аж тоді можливо, як я буду вартувати на фігурі. Попробую взяти і тебе з собою, а ні, то ти якось прокрадися за ворота непомітно в степ.

— Я ще не вірю, щоб тебе на фігуру пустили. Ти називаєш їх цапами, та вони справді хитрі і пильнуються. Ти ще вважай, щоб той щенюк Тарас не шпигував тебе.

Його б також треба заворожити, щоб кілька днів у хаті полежав.

— Цього не бійтеся. По тій його перемозі він ще зі мною заприятелює. Я його почну вчити на шаблю битись, і цим його візьму, а при тій науці я можу його нехотячи дряпнути...

Татари почали ворушитись, дехто виходив надвір. Тарас поміркував, що йому небезпечно тут далі ждати. Він почав повзти по землі, поки не перескочив через найближчий пліт і погнався додому.

"Отож, значить, на Максима можна покластися, він нам вірний, не зрадить".

Тарас довго не міг заснути. Думки роїлись у голові. Що тут вигадати, щоб зрадника-пройдисвіта перед громадою показати і село від загибелі врятувати? Заснув твердо десь над ранком і устав пізніше, ніж звичайно. Як же ж він здивувався, коли на майдані застав Недоїдка за роботою. Хоч як він не хотів зустрітися з цим харцизом, потурнаком, зрадником, то він таки пішов у те місце, де люди оправляли дерево. Недоїдок помітив Тараса і почав приязно до нього махати рукою. Прикликавши його до себе, він заговорив:

— Ну, молодий лицарю, здоров був! Чи гаразд виспався по вчорашньому. Тепер будьмо приятелями, наша приязнь назначена кров'ю, і так усе на світі водиться.

Він простягнув Тарасові руку. Хоч як Тарас тої руки бридився, та таки поборов відразу і простяг свою руку: він не хотів виказати того, що знав.

— Жарт жартом, але я тебе, Тарасе, хочу навчити, як шаблею орудувати... по-лицарськи. Ти не дуже тим величайся, що мене вчора дряпнув, то лише через мою неувагу. Але легенька в тебе рука, бо коли б я кого в те місце зачепив шаблею, то не ходити б йому вже по світі. А я, бачиш, відпочив одну ніч і вже при праці.

— Я рад би справді дечого навчитися, — пробурмотів Тарас.

Він не міг терпіти такого лицемірства, та щоб часом не видати себе якимсь випадковим словом, пішов далі. Хотів конче поговорити з Журавлем, щоб потім не брати на себе завеликої відповідальності.

— Потерпав я вчора за тебе, хлопче, — подав йому руку Журавель. — Ти гарно справився, далебі! Ангел-хранитель стояв за тобою, тепер той Недоїдок не буде вже такий чванько.

Тарас оглянувся, чи його хто не підслухує, і попросив Журавля до себе в хату. І тут розповів йому все, що знав. Журавель слухав уважно, нарешті сказав:

— Передусім ти мовчи і слідкуй за ним далі. Він і мені не подобався, а вчора то вже забігав до мене з проханням, щоб його прийняти до громади. Навіть віддячити обіцяв. З таким самим ходив, либонь, і до діда Кіндрата.

— А що ж ви йому сказали?

— Я казав, щоб трохи підождав, щоб ми краще роздивилися, хто він.

— Мені здається, що такого прийняти не можна.

— Все одно, чи його приймемо, чи ні, він усе буде в нас вивідувати, і ми завжди будемо непокоїтися, навіть коли б його прогнали в степ.

— Ой, цього вже ніяк не можна. Його не можемо випускати з рук живим. Я буду за ним слідкувати... Тільки щоб не дуже довго, бо я хіба згорю або видам себе перед ним. Краще б з усім цим поспішити і вже раз покінчити з тою ордою, яка нам на шиї висить. Хай уже раз станеться, що має статися. Тому я гадаю, що його треба до громади прийняти, він упевниться, що ми таки справді цапи, що йому повірили. Та ще скажіть, батьку, що то я просив, щоб його прийняти, бо я маю надію багато від нього навчитися. І воно буде правда: я ж прошу за нього, я вже й так багато дечого у нього навчився. А коли він це почує, то зовсім заспокоїться, бо він мене вважає за дуже небезпечну людину.

— Добре ти, сину, кажеш. Ми так і зробимо, а за кілька днів я його пошлю на фігуру.

І так воно сталось. Недоїдка прийняли. А коли він опісля зустрів Тараса, подякував йому, що за нього у старшини просив. За те він навчить його всіх штук на шаблі, — от хоч би й зараз починати.

— Зараз не можна, — каже Тарас, — хоч я аж горю до цього. У мене рука болить іще від нашого двобою. Ти мене так парнув по шаблі, що мені рука донині дерев'яніє.

Недоїдок мусив цьому повірити і видумати інший спосіб на Тараса. Видно, хлопець його любить, коли за нього просив. Буде найкраще, коли його заманить у степ самого. Там його зв'яже і передасть татарам. Тарас наче відгадав його думку і не пішов би з ним сам поза ворота села! З тої причини, що буцімто рука боліла, Тарас перестав учити інших.

Як Недоїдка прийняли до громади, він почував себе безпечним і просив старшину, щоб його зробила наглядачем над татарськими

дармоїдами, котрих він страх не любить, і коли їх стрінув, то плював їм услід.

— Не можна цього, — казав йому Журавель. — Ти був би для них надто суворий і нелюдяний, і вони певно повтікали б, а нам треба тепер багато робочих рук...

Та це не перешкодило Недоїдкові частенько заходити вночі до татарського шатра на пораду. За ним пильно слідкували Трохим з Тарасом, бо обидва спали у Трохима на призьбі. Гривка не брали, щоб часом їх не видав. Тарас увесь час підслухував їхню розмову і добре собі запам'ятав, що почув. Він хотів ще поговорити з Максимом татарином та остерегти його перед задумами Недоїдка. Татаринові доручили тепер пасти табун коней на межиріччі, і він рідко коли бував у селі. Одного разу Тарас уранці таки його стрів і покликав набік.

— Ти, Максиме, добрий чоловік. Чи скажеш мені правду, коли тебе питати буду?

— Максим завжди говорить Тарасові правду, бо його любить.

— Як тобі подобається цей Недоїдок?

— Що ж тут багато говорити, я його знаю з Криму. Це потурнак з ваших. Він, як став муслемом, пішов на службу до одного багатого купця в місті Козлові. Там він наглядав за християнськими бранцями, яких зводили сюди на продаж, а той купець ними торгував. Він знущався над ними, мов сам чорт. Аж купець мусив його прогнати, бо йому невільників калічив. Потім десь зник мені з очей. Та я його впізнав, як лише він сюди з хлопцями зі степу прийшов. Потім як поголив бороду, то вже трудніше його було впізнати. Він звався, вже як муслем, Ібрагімом.

— Так його кликав і один з наших татар, я це підслухав. А ще я зачув, що його вислала сюди орда, щоб усе підглянув і в певну пору сюди впустив татар. Тутешні татари мали на умовний знак перерізати сторожу при воротах. Була там і про тебе мова. Татари тебе не люблять, а Недоїдок, чи там Ібрагім, узявся тебе знищити. Бережися, Максиме!

У Максима блиснули очі вогнем, він вишкірив білі зуби, мов вовк.

— Я його швидше знищу. Тепер скажи мені, Тарасе, де ти все це слухав?

— Під татарським шатром. Туди Ібрагім трохи не щоночі закрадається, а я за ним, та й підслухую.

Максим дуже зрадів.

— Тож візьми мене хоч раз з собою.

— Ходи хоч би й нині. Я ночую у Трохима, то й ти будеш з нами. Заходь сьогодні ввечері до мене.

Та якраз тої ночі Ібрагім не виходив. Аж на другу ніч вийшов з повітки, і Тарас з Максимом підкралися за ним.

— Маю вам щось сказати, — сказав півголосом до татар. — Цієї ночі я викрався з мого логовиська, переліз через частокіл і гайда в степ. Взяв собі одного коня з табуна потай від конюхів і махнув до наших. За два дні орда переберется за ліс і тут буде ждати. На третю ніч я буду на фігурі і тоді проведу їх непомітно. На другу ніч я мушу зарізати того зрадника Максима. Чи ви не знаєте часом, де він тепер, що я його вже кілька днів не бачу.

— До табунів ходить з хлопцями.

— Ну, там я йому нічого не зроблю, бо там є свідки. Але його застукаю тут, у повітці, де він спить, і так запроторю, що й сам чорт його не знайде...

XI

Тарас і Максим зараз вийшли зі схованки і мали йти додому. Максим був дуже схвильований.

— Йди, Тарасе, додому. Я тут залишуся сам. Обіцяв він мене запроторити, то це зроблю з ним — так штрикну ножем, що ані не квікне. А потім заховаю так, що його й чорт не знайде.

— Не роби цього, Максиме, бо наробиш біди. Хоч і як би ти ховав його, то залишаться сліди крові. Ну, а з ордою ми ніколи не покінчимо, і все вона буде нам на шиї. Ходім. Та завтра вночі не будеш спати в повітці, а в мене в хаті. От і зараз ходи, та ще побалакаємо.

Поки Ібрагім вийшов з шатра, їх уже не було. Лежали в Тараса в повітці на сіні й балакали про те, що робити далі. Максим почав:

— Я зробив би це по-татарськи: при воротах поставити певних людей. Як на поданий знак наші татари підійдуть до них, то перерізати усіх до одного і відчинити ворота. Опісля впустити сюди орду і зачинити ворота знову. Я там буду і повідомлю уходників, що все готове. Люди сховаються між хатами. А я пильнуватиму Ібрагіма. Він буде їх вести, мене він не пізнає, бо я переодягнусь по-татарськи. Я піймаю Ібрагіма живого, сховаю та пильнувати буду. Мені небезпечно було б показуватись на майдані, як уходники битимуть татар, а то б і мені дісталось. А потім то вже старшина вирішить, що зі зрадником зробити.

Рано пішли обидва до Журавля і розкрили Максимів план.

— Заходь до мене, Максиме, звечора і в мене переночуєш безпечно, а вранці я зараз вишлю Недоїдка в степ.

— Цього ще мало, батьку, — сказав Тарас. — Ми з Максимом загадали обидва піти в ліс, щоб побачити, яка у татар сила. Ми туди підемо, поки ще Недоїдок піде в степ. Краще було його тут здержати, а ми вийдемо непомітно. Може, буде їх стільки, що небезпечно буде пускати їх в село.

— Не так, Тарасе. Я кажу, що може їх бути стільки, що в нашім селі не помістяться, а то треба б щось інше видумати.

— А ти, Тарасе, не боїшся на таке небезпечне діло пускатися? — спитав Журавель. — Не забувай, сину, що на твоїй голові мама і сироти.

— Якби я пропав, то громада їх не забуде, бо для громади жертвую своїм життям. Але Господь не лишить мене в біді, я вернуся.

Журавель обняв його і почав цілувати.

— Боже тебе спаси і здоров'я дай! Коли б у нас більше таких смільчаків, то не страшна б нам була орда. За Недоїдка будьте спокійні. Я його при собі так довго задержу, поки не вернетесь.

Максим мав готову татарську одежу для себе і для Тараса, якому намазав руки й обличчя сажею. Прокрались поміж хати і непомітно помандрували в ліс. Журавель ходив по майдані, держачи при собі Недоїдка, все про щось його питав, радився, а то й роботу давав одну за одною. І все хвалив його за вправність, якої між уходниками ніхто не має.

Тим часом Максим з Тарасом ішли лісом дуже обережно, розглядаючись на всі боки. В лісі чути було щебетання птиць. На високих деревах крякали ворони та круки. Деколи показався з кущів

олень і зараз ховався знову в гущавину. Тарас з розповіді Ібрагіма знав добре, де знайти татар.

Нарешті почули гамір. Максим держав Тараса за руку.

— Аж тепер треба бути обережним.

Ліс ставав щораз густішим і непрохіднішим, значить тепер наближалися до краю. Максим пустив руку Тараса і пішов наперед, а Тарасові дав знак, щоб ішов за ним. Коли Максим опинився на краю лісу, Тарас необережно зламав галузку ліщини, і вона затріщала. Максим прискочив до нього:

— Я йду до них, бо вони нас уже помітили, довше ховатись не можна, ми видали б себе, а коли б нас обох зловили, то ми пропали б.

— Вони тебе схоплять, — стривожився Тарас, помітивши на обличчі Максима хвилювання.

— Полізь на дерево і дивись. Коли б мене схопили, то ти зараз утікай, хай тебе Христос і Його Свята Мати охороняють.

По цих словах Максим став розвертати ліщину і йшов навпроти татар, які, почувши тріскіт у лісі, йшли туди розглянутися.

— Салем алейкум! — гукнув Максим з лісу. — Іду з привітанням від Ібрагіма, та ледве вас відшукав. Переказав вам, щоб завтра увечері були готові. Він до вас прийде і проведе вас мимо цієї фігури, яку має стерегти. Пам'ятайте добре, що як прийдете вночі під вал села, то дайте знак: тричі голос пугача. Тоді ми переріжемо вартових при воротах, у нас обізветься сова, і тоді під'їжджайте під ворота, вони будуть відчинені. В'їздіть усередину і до роботи.

— Ібрагім казав, що для нас буде знаком голос пугача теж.

Максим збентежився, але зараз-таки зміркував, що йому робити.

— Тому-то я прийшов вам сказати, що треба буде змінити знак, бо з нас ніхто не вміє пугача наслідувати.

— А Ібрагім?

— Таж Ібрагім буде з вами.

Максим згадав собі, що Осман хоче прийти вночі до татар. "Чи він уже був, чи лише прийде?"

— А сказав тобі Ібрагім наше гасло, коли тебе до нас посилав?

— Не будь смішний. Удень не треба, хіба не бачиш мене, що я татарин.

Вони бачили перед собою справжнього татарина, а що все співпадало з тим, що говорив раніше Ібрагім, то й повірили. Щоб знову не попасти в підозріння, Максим забалакував чимсь іншим.

— Ібрагім казав, щоб убивати лише старих і малесеньких дітей, а решту брати в пута. Ви не знаєте, що то за народ, самий вибраний, здоровий, мов горішки. А скільки там коней та худоби! Як упораєтеся з людьми, то ми поведемо вас туди, де стада пасуться. Таке одне селище більше варте, ніж якесь там християнське містечко. І все це здобудете без великого труду, завдяки проворності Ібрагіма і нашій. І ще раз кажу, що половина здобичі буде наша, бо без нас нічого ви не зробите.

І тим часом, говорячи те, він пильно розглядав татарську силу та придивлявся до татарської зброї. А щоб переконатися в силі татарської ватаги, він сказав:

— Гадаю, дамо раду джаврам?

— Ще би! Нас п'ятсот, самих вибраних: Ібрагім не брав кого-небудь.

— Та я знаю, він мені казав. Добре, що уходники по праці сплять мов убиті, а зі сторожею впораємось вмить.

— А як ти називаєшся?

— Осман. Ібрагім мене послав, бо ми не дуже вірили, що ви тут. Ми боялися якої зради. Тепер мені вертатися пора, а то все пропало б.

— Лишись між нами, а завтра проведеш нас. Максим засміявся.

— Оце вигадали! Я вирвався від праці, і товариші —нас є чотирнадцять — мене прикривають. Та увечері при перевірці, як ми з роботи вертаємось, моя відсутність виявилася б. Тоді здогадалися б про якусь зраду, і ви села не здобули б.

— Правда, — казали татари. — Як хитрощами села не здобудемо, то не вдіємо нічого. Минулого року дві тисячі наших нічого не вдіяли.

Максим був певний, що з ним нічого не станеться. Попрощався з татарами і зник у лісі. Прийшов під дуба, де сидів Тарас.

— Ходімо, все добре.

— Чи мені так здавалося, чи ти справді налякався спочатку.

— Не здавалось тобі, а я справді боявся за тебе. Якби так були татари пішли в ліс і знайшли тебе, то ти пропав би.

— А хіба ж я по-татарськи погано балакаю?

— А все ж не так, як татарин, і зараз тебе пізнати. Треба вродитись у татарському улусі, щоб добре по-татарськи говорити.

— А ти за себе чого боявся?

— Бо я подумав собі, що тут уже міг бути Осман, а тоді я б сам себе зрадив.

— А скільки їх?

— Казали мені, що п'ятсот. І я так думав, бо більша сила не могла б так довго у степу ховатися, щоб її не помітили. А що їх так мало, тому не зважаються здобувати села силою, лише хитрощами. Тепер подумай, що то буде, як вони вийдуть на майдан і почнуть злазити з коней, а тут з усіх хат та закутин посиплються на них стріли, кулі й каміння, а потім ударять на них списами та дрючками...

— А каміння звідкіля візьмемо?

— Ну, буде й каміння, побачиш.

Вони вернулися до села аж надвечір. Зайшли непомітно поза хати і сховалися в хаті Журавля. А коли той вернувся додому, то дуже радів з того, що почув. Аж руки потирав.

— От ми їм справимо празник, що надовго відхочеться на нас нападати... Тепер скажи мені одне, Максиме: чого ти такий завзятий на своїх земляків, що аж вірити не хочеться?

— Мені ніколи не будо до серця грабіжництво і тяганина. А тут між вами я побачив ваше тихе хліборобське життя, і воно мені сподобалось. І ваша віра мені сподобалась.

— І вдова Настя, — докинув Журавель.

— А хоч би й так. Якби ви йшли з грабежем на Крим, то я б вам не допомагав. Але як тут у вашому тихому селі грабіжники не дають вам спокою, то хай їм усячина.

— Я бачу, що ти вже наш, Максиме, душею і тілом. Лиш допильнуй, щоб потурнака живого впіймати, то вже буде з тебе.

— Зараз на хрест побожуся, що не втече.

— Ідіть спати, а завтра не показуйтеся, поки я потурнака на фігуру не пошлю.

Даремно шукав Трохим Тараса. Недоїдок тої ночі знову ходив до татар змовлятися. Трохим не бачив Тараса цілий день і був за нього неспокійний. На його лежанці лежав Гривко і махав хвостом. Відтак помітив Трохим, що Недоїдок ходив до тої повітки, де звичайно спав татарин Максим, відтак лазив на оборіг з сіном і там його не знайшов.

"Я тебе завтра буду мати — не втечеш", — подумав собі харциз і погрозив кулаком.

На другий день Журавель устав дуже рано і ждав Недоїдка на майдані.

— Сідай, небоже, на коня, візьми харчів на два дні, поїдь у степ геть аж за фігуру і роздивись гаразд, чи нема де близько орди. Ти чоловік бувалий, то й найкраще це зробиш, бо всі татарські штуки знаєш, а з нас нема нікого кращого за тебе. Коли б дещо помітив, то зараз вертайся й забери з собою вартових від фігур. Коли ж буде все спокійно, то лишись на фігурі, поки тебе не змінять.

— Я поїду, але сам боюсь, бо не дам ради. Та й як воно буде, як я зміню одну варту на фігурах, а інші залишаться! Хай би так поїхали зі мною ще Тарас і Максим, обидва вони хитрі, як чорти, можна на них покластися.

— Еге ж, еге ж, я тобі забув сказати, що вони, лише на світ заносилося, поїхали в степ з тим самим, що й тебе посилаю. Ти їх певне в степу зустрінеш...

— Певно, ми зустрінемось... Далебі! З такими людьми вартувати аж любо. — А собі подумав: "Я там зараз одному скручу в'язи, а другого в пута та й передам татарам на задаток. Хай посмакують, які в цьому селі гарні горішки ростуть".

Він був дуже з цього радий, сів на коня, взяв рушницю, ножа і вихором погнався в степ. Він розглядався по всіх усюдах, гнався, мало коня не заморив, розпитував у вартових при фігурах, та ніхто тих двох сьогодні не бачив.

"А що, як вони погнались за ліс і там татарам у зуби попалися", — думав собі Недоїдок і поскакав до орди.

І тут їх не було. Вчора приходив сюди татарин Осман, а більш нікого не було.

"Шельма той Осман, — думав Недоїдок, — таки не повірив мені. Ну, хай йому, воно й ліпше. Але вчора не згадав мені про це ні слова". І вже голосно мовив:

— Я не питаю про вчора, а про нині.

— Таж чуєш, що сьогодні не було тут нікого, може, ще хто прийде.

— Коли б тут з'явився який татарин з села, та ще з молодим хлопцем, то татарина зараз зарізати, бо це зрадник, що нашої віри зрікся і вихрестився, а хлопця брати як бранця. То буде моя здобич поза пай, — розумієте? А того татарина не лишайте живим, бо це наш тяжкий ворог і за джаврами руку держить. Я прийду ввечері і вас безпечно проведу.

"Де вони пропадають? — думав собі Недоїдок. — Тут я поставив на них пастку, але ще погляну, може, вони до села вернулися". Він почвалав до села.

Журавель, знаючи його погані задуми, чатував на нього.

— Ну? Звідкіля небезпека? Багато орди? — питав Недоїдка.

— Ніякої небезпеки немає. От я з'їздив степ, мало коня не заморив, а нічого не помітив. Неспокійний я за Тараса, чи часом той татарин Максим не зрадив хлопця, не заманив куди і не повіз його, зв'язаного, між татар. Там він його за добрі гроші продасть, я це знаю.

— Чи ти забув, який я дав наказ? — гримнув Журавель і тупнув ногою. — Ти мав лише тоді вернутися, як помітиш небезпеку, а так, то ти мав змінити варту при фігурі. Запам'ятай собі, що як я накажу, то так має бути, а то палицями вибити накажу і в степ прожену. Зараз марш, куди тебе послав!

Недоїдок збентежився. Не сподівався, щоб його так вилаяли. Хотів виправдовуватися ще, та Журавель не дав йому говорити, погрозив палицею і прогнав за ворота. Журавель не хотів, щоб він бачив, що в селі робилося і як підготовляв він табір до прийняття гостей.

В чотирьох місцях поміж хатами поставили бочки зі смолою на стовпах. Поміж хати зносили уламки каміння. Недалеко від села, під лісом, стояв великий камінь бозна відколи. Журавель наказав налупати

уламків молотами та залізними долотами, розбивати дрючками, і того гострого лому наносити поміж хати, щоб було чим шпурляти на татарські лоби. В кожній хаті були під вікном стріли та луки, бердиші, списи, ломаки. Кожному сказав, де має стояти і що робити. Понаставляв отаманів і десятників до кожного гуртка. На варту до воріт призначив найметкіших людей з гострими ножами. Все, що жило, повинно було ставати до оборони. Лише діди і діти мали сидіти в хатах. На той час відправив Книша з татарами до роботи геть за село, казав узяти харчів, щоб не вертатися аж до вечора, щоб вони нічого не бачили. Всі знали, що цієї ночі буде напад. Ніхто не смів про це голосно говорити. Максим і Тарас чули з-за хати розмову Журавля з Недоїдком і дуже сміялись з цього, аж до землі присідали.

А тим часом татарин Осман, що йому не вдалося викрастися вночі до побратимів за ліс, думав, як за дня це зробити. Він таки Ібрагімові не конче вірив, а не хотів так нізащо наражати себе на небезпеку з боку уходників. Він встиг знайти вигідну хвилину і зникнути з гурту, в чому земляки мали йому посприяти. Коли Книш пішов у другий бік, Осман махнув у степ. Спершу йшов хильцем, поміж травою, деколи повз по землі, поки добрався до лісу. Тепер ішов випроставшись, дуже поспішаючи. Вирішив, що краще залишитися при орді до ночі і разом з нею в село вернутися. Так собі думав і дуже радів, що вже не буде служити. Нарешті зачув гомін за лісом і прожогом мчався туди, щоб мерщій до земляків добратися. Може, якраз зустріне там своїх знайомих. Не ховався, ламав ліщину та наробив багато шелесту. Татари його почули.

— Салем алейкум! — кричав на радощах і біг татарам назустріч.

— Ти з цього села?

— Так.

— І називаєшся Мустафа. Ти вихрестився і тебе прозвали Максимом...

— То не я. Той Мустафа справді став джавром, але йому Ібрагім уже, певно, скрутив в'язи. Я звуся Османом.

— Що? Ти ще брешеш? Осман тут був учора, а сьогодні отаман Ібрагім ось як казав тобі зробити!

Осман перелякався дуже, та в цю мить татарин різонув його ножем по горлі, що ані не крикнув. Його заволокли в ліс і там покинули.

Приготування до оборони тривали до самого вечора. Щоб усе відбулося непомітно, кілька теслярів стукало сокирами, оправляючи дерево. Аж над самим вечором усе замовкло, і люди пішли вечеряти. Кожний був приготовлений, що треба буде цілу ніч не спати, а може не одному судилося завтра не бачити вже світу. Але всі були веселі й бадьорі. Раділи з того, що дадуть орді доброго прочухана, а Недоїдкові добре відомстять за свої турботи про нього та за його зраду, якою відплатив їм за те, що хліба не жаліли йому та до громади за свого прийняли. Вже смеркало, як Книш повернувся з татарами. Він знав, що Осман утік, та чорт його бери! Без одного татарина громада не пропаде.

— Ідіть, люди, спати, — сказав до татар, — бо я вас завтра ранесенько знову заберу до роботи.

Татари обернулись і пішли під своє шатро.

— Чому Осман не вернувся? — говорили між собою. — Прийде з усіма.

Цим вони і заспокоїлися. В селі почав стихати гамір, здавалося, що всі люди поснули по праці. Стало тихо, мов у могилі.

Аж десь близько опівночі за валами села почувся тихий гомін, а опісля тричі закричав пугач. У кожного живіше забило серце, кожний хрестився і шептав молитву. Тепер мало настати щось страшне — боротьба на життя і смерть.

На той знак повиходили татари зі свого шатра. Розділились на два гуртки і подались до обох воріт, шукаючи в пітьмі сторожу. Та ті лише ждали на них. З ножами в руці кинулися на чорні постаті. На одного йшли два або й три. Не було часу й крикнути. Тепер відсунулись засуви, і важкі ворота відчинились навстіж. В селі почувся голос сови. Тут уже стояв татарин Максим. За валами почувся рух. Максим кликав їх по-татарськи. У ворота почали в'їжджати татари. І попереду їхав потурнак Недоїдок. Йому показували дорогу Максим та кілька уходників, що перевдяглися за татар. Максим насунув собі шапку на очі, щоб його потурнак не впізнав і час від часу щось бурмотів по-татарськи, узявши коня за поводи. Він повів його аж у другий кінець майдану, а за ними пливла густа татарська юрба. Як проїхав останній татарин, ворота відразу зачинились. Тепер від воріт закричав пугач, і в ту ж мить загорілись бочки зі смолою жовто-бурим полум'ям. Потурнак наказав злазити з коней, але в ту саму мить почув на шиї петлю. Його звалив Максим з коня. Та поки харциз отямився, Максим його схопив поперед себе, потягнув, мов барана, до найближчої повітки і тут міцно зв'язав йому руки і ноги.

— Хотів ти мені віку вкоротити, собако, та я тобі відплатив.

А тим часом, як бочки добре розгорілися, татари позлазили вже з коней, з усіх сторін почувся пронизливий свист у пальці, на татар посипався град стріл і гострого каміння, почулись рушничні постріли. Татари кричали: "Зрада, зрада, Ібрагім нас зрадив!" Вони хотіли оборонятися, та не бачили ворога. Стрілянина не вгавала. Поранені коні почали іржати і гнались по майдану, мов скажені, розбиваючи татар. Татари кинулись до воріт, але тут почали їх колоти списами та бити бердишами і колами. До котрої б хати не наблизились, із темних вікон сипались на них стріли. З-поза загород між хатами відбивалися списами

та колами, рубали сокирами, кидали на них каменюками. Все, що жило, стало до оборони села. Ворог не знайшов кутка, де б можна було сховатися. Дехто скочив у зруб церкви, бо там ще було найбезпечніше сховатись від стріл і наляканих коней. Ціле страшне побоїще щораз більше освічувало полум'я палаючих бочок. Так тривало до ранньої зорі. Люди повиходили зі схованок і аж задерев'яніли, побачивши стільки трупів кінських і татарських. Хтось заглянув у зруб церкви і побачив гурток татар. Цим також не було пощади.

А за той увесь час Максим сидів у клуні і пильнував зв'язаного Ібрагіма Недоїдка. Той уже зовсім очуняв і прислухався до криків на майдані. Як почув, що його називають зрадником, то аж задрижав.

— Слухай, Мустафо, я знаю, чия це робота. Знаю, що мені не вийти звідси живим, що мене дожидають страшні муки. Я в тебе одного прошу. Заклинаю тебе на Аллаха або, коли хочеш, на Христа, скажи мені: звідкіля уходники дізналися про цей напад?

— Чому тобі не сказати? Спершу Тарас підслухав твою розмову з татарами, а потім і я.

— Тарас не міг підслухати, бо ми говорили по-татарськи.

— Він навчився вже татарської мови від мене.

— Проклін на тебе!

— Ну-ну, я цього не боюся, проклинай мене, скільки хочеш.

— Ні, не буду, але ще одного буду я в тебе просити. Візьми ніж і заріж мене, хай я не йду на муки.

— Цього вже не буде. Легка смерть була б для тебе. Побачиш, що уходники для зрадника вигадають... Коли тебе кіньми не розірвуть, то настромлять на кіл.

— Щоб тебе спалив вогонь гегенни, щоб ти магометового неба не побачив!

— Спасибі тобі. Але я до цього неба не спішу. Мені ліпше подобається християнське небо, в якому ти певно не будеш.

— Чого ти на мене так заповзявся?

— Бо ти хотів мені віку вкоротити, я сам чув, як ти нахвалявся перед татарами.

Ібрагім закляв сердито і напружив усі сили, щоб порвати пута, та не подужав.

— Лежи тихо, собако, а то ще ланцюгом зв'яжу. Тепер Ібрагім ані не поворухнувся.

Надворі розвиднілось. Уходники перев'язували свої незначні рани. Не було ні одного вбитого.

— А чи лишили живим хоч одного татарина? — питав Журавель. — Нам треба свідка, зараз судитимемо потурнака за зраду. Гей Максиме, озвись!

На порозі повітки показався Максим.

— Чи прийдеш сюди, отамане, чи принести тобі туди Ібрагіма Недоїдка? Він живий і такий радий, що танцював би, коли б не був зв'язаний.

— Давай його сюди, він потанцює поміж нами! Максим завернув у повітку, а за хвилину виніс на

плечах, мов барана, зв'язаного Недоїдка і тут бебехнув ним перед старшиною.

— Гарно ти нам відплатився за хліб-сіль, — похитав старий Кіндрат Муха головою, — диявол заволодів твоїм серцем.

— Шкода, діду, слів, — говорив Журавель, — він уже певно не виправиться. Ми зараз його судитимемо.

— Ні, діти, так годі! Спершу зробімо лад на майдані, серед такого страхіття годі думки зібрати.

— Нащо нам суду? — каже один уходник. — Ось ми зараз убиймо його каменюками та виволочимо стерво за ворота вовкам на жир.

— Так не можна, — каже Журавель. — Такої смерті йому замало буде. Але батько Муха добре каже, щоб спершу це падло прибрати. Недоїдка поки що де-небудь сховайте. А тепер до праці. Там за валом викопайте велику яму.

— Шкода роботи! — кричали уходники. — Досить буде виволокти все за вал або до лісу вовкам та й гайворонам на жир.

— Говорите, мов діти, — обізвався Кіндрат. — З того настане такий сморід, що ми подушимось, та ще яка пошесть від того прокинеться. Заступи нас, Господи! Та ще нащо нам заманювати сюди вовків. Поїдять трупів, та опісля на нашу худобу кидатимуться.

Зараз вийшло кілька десятків людей з заступами копати ями. Одні здирали шкуру з убитих коней, інші вивозили трупи на возах. Ця робота протяглась геть пополудні, поки вичистили майдан. Окривавлене

каміння позбирали діти. Може, ще колись воно здасться, а в степу знайти камінь трудно.

Зараз пополудні Кіндрат Муха скликав суд над Недоїдком. Привели кількох поранених татар, прикликали і татарина Максима, Тараса і Трохима.

— Давайте сюди Недоїдка, — каже Муха.

Пішло кілька людей до повітки, де був замкнений Недоїдок, та зараз звідти почувся крик. По Недоїдку і місце застигло. Він встиг розв'язати собі руки і ноги та втекти через стріху. Усі аж охнули. Найбільше лютував Максим.

— Я таки його знайду, хіба би крізь землю провалився. — Він узяв аркан і ніж, шукав коня.

— Я йду з тобою, — каже Тарас, — бо і я не хочу, щоб він звідсіля вийшов живим. Він тепер захоче помститись нам і приведе таку орду, що не встоїмо.

— І я йду, — сказав Трохим.

— А я ще візьму такого товариша, без якого ми нічого не знайдемо. — Тарас свиснув, і зараз прибіг Гривко. —Ходи, мій добрий Гривку, я тобі щось покажу.

Тарас пішов з Гривком до повітки, де лежав в'язень, і дав йому обнюхати моїуз, котрим Недоїдок був зв'язаний. Пес загавкав радісно, побігав по повітці і обнюхував стіну, дивлячись на діру в стрісі. Його викликав Тарас на другий бік, пес знайшов слід і відразу побіг до валу. Але через частокіл не міг перескочити і знову почав гавкати. Тарас провів його через ворота на те саме місце. Пес знову знайшов слід, перейшов рів і погнався просто до лісу.

— В лісі буде тяжче піймати, — сказав Максим, — але Гривко поможе.

Вони посідали на коні і помчали. їхати треба було далеко, але тому, хто втікає, нічого далекого нема. Недоїдок, очевидно, був уже в лісі. Гривко гнався попереду, весело гавкаючи. Він усе оглядався, наче просив їх поспішати.

— Та ми не взяли ні одної рушниці, — спохватився Максим. — Ібрагім не дасть узяти себе живим, його треба вбити на місці.

Як зайшли в ліс, то Гривко забігав довкола розлогого дуба, почав завзято гавкотіти, відтак підвів голову вгору і спинався лапами на дерево.

— Певно, звіра почув, — сказав Максим.

— Він тепер за звіром нюхати не буде, побачиш. Вони всі три подивились угору, і Максим перший

помітив між галуззям схованого чоловіка. Це був Недоїдок. Максим, побачивши його, закляв сердито і крикнув по-татарськи:

— Ібрагіме, прийшла твоя остання година, пошлю тебе у гегенну ік шейтану, так, як ти на моє життя зазіхав.

— Ану підлізь до мене, — гукнув Недоїдок, — то я тобі зроблю те, що обіцяв.

Він так страшно засміявся, наче чорт, аж відголос по лісі пішов.

Максим дуже розізлився і хотів лізти з ножем на дерево. Тарас і Трохим його зупинили.

— Ви тут пильнуйте, — сказав Трохим, — а я скочу до села і прикличу людей. Ми його таки живого піймаємо.

Трохим пішов до коней, а Максим з Тарасом присіли під дубом. Гривко стежив за Недоїдком і гавкав. Спершу було спокійно. Ібрагім не рухався. Аж раптом заворушилось галуззя. Пес загавкав дужче. Максим і Тарас поглянули вгору. Недоїдок просувався грубою дубовою гіллякою до того місця, де вона сходилася з гіллякою сусіднього дуба. Йому вдалося перелізти на друге дерево. Він так пересувався далі. Розгойдувався на одній гілці і чіплявся за другу.

— Нічого тобі не поможе, — сказав Максим, — підемо за тобою слідом.

Але Недоїдок на них не зважав і пробирався з великою наполегливістю з дерева на дерево. Він уже збирався перейти п'яте дерево, як сталося щось нежданe: гілляка, якої він тепер учепився, затріщала і зламалася, і він упав на землю з висоти якихось п'ятнадцять сажнів. До нього миттю прискочив Гривко, ще поки Максим з Тарасом встигли прибігти, і почав його завзято шарпати. Ібрагім не міг поворухнутись і важко стогнав. В ту хвилину затупотіли коні, приїхали уходники з мотузами й рушницями. Позлазили з коней і йшли на голос собаки. Журавель сказав:

— Змайструйте ноші з ліщини, ми таки завеземо його до села, і кара його не мине.

Сплели ноші. їх треба було прив'язати до двох коней. Та коли приступили до Недоїдка, він уже не жив. Виявилося, що в нього був переламаний хребет і розбита голова: під ним стирчав з землі грубий пень.

— Собаці собача смерть! — гукнув Журавель і плюнув на нього з огидою. — А суд засудив його посадити на кіл!

— Тепер з нього вовки матимуть вечерю. Залишімо його тут і вертаймося. Скоро вже і смеркне.

Уходники залишили труп на місці і вернулися додому.

По тій пригоді, про яку люди довго балакали, жилось уходникам спокійно. Ті, що особливо відзначились у перемозі над татарами, були у великій пошані.

Максима вважали всі за свого чоловіка, і вдова Настя не відмовлялась вийти за нього заміж. Тараса та Трохима люди любили. Навіть Гривка так усі полюбили, що кожний, хто його лише здибав, гладив по голові і частував тим, що знайшов у кишені.

Старшина вирішила вже тої осені добудувати церкву і попівство, привезти з Канева все, що для церкви було треба, а також умовленого панотця з дружиною. А Тарас усе роздумував, як би село укріпити перед ворожими набігами. Він ходив до Журавля та все йому пропонував, що треба було б зробити.

— Хоч би навіть, батьку отамане, довелося ще одну зиму тулитися в тісній хаті, то якось перемучимось, але коли орда застукає нас незабезпеченими, то вся наша праця пропаде!

— Я це, сину, добре розумію, робимо, що можемо, та вже й рук не вистачає до праці, ти подумай.

— Та ти подумай, батьку: у нас є вали з частоколом і ровами, а придивись до них ближче, — чи вони нас справді охороняють?

— Нема такого валу чи частоколу, через котрі не міг би ворог перелізти.

— Як — його зупинити не можна?

— То, на твою думку, і рів, і вал, і частокіл ні до чого? Шкода було стільки праці! — докоряв Журавель.

— Я цього не кажу, та як уже стало на юшку, то стане і на петрушку. Поставили ми частокіл, з таким трудом копали рів і вал, то треба його забезпечити. Ми його обставимо людьми, то кожний боронитимете місце, де його поставили, а як не буде стільки людей, щоб усі місця обставити, то у прогалини влізе ворог безпечно, і нікому буде його здержати.

— Щось я не розумію, куди ти прямуєш.

— Річ проста. Треба на кожному розі села високо над валом поставити чотири городки. З них можна буде на два боки обстрілювати увесь рів і валом з частоколом.

— Ага! То ти думаєш, щоб покласти чотири башти так, як це по замках водиться?

— Я не знаю, чи воно баштами називається, я називаю це просто городками, трохи міцнішими, як ті, що в степу. Це для нас пильніше за все.

— То вже з Книшем про це побалакати б. Він майстер над теслярами.

— Ходім таки зараз, поки ще звезеного дерева не використали на будівлі. Опісля його не буде, справа затягнеться, а хтозна, чи ще восени татари нас не провідають. Вони, певно, захочуть помститися за останнє. Мусив хтось з них утекти до своїх. Вони підозрюють того проклятого Недоїдка в зраді, то, певно, прийдуть його тут шукати. Я знаю від тих татар, яких ми пощадили, що цю останню напасть вигадали торговці невільниками з Козлова. Вони дали на це і гроші, і коні, і зброю. Хіба ж не пам'ятаєте, скільки дукатів випороли ми з лахміття потурнака, в

якому він сюди прийшов? Вони тепер можуть на нас наслати таку силу, що не витримаємо.

— То ходім до Книша зараз.

Книш вислухав усе, подумав трохи і сказав:

— Коли тих городків треба, то й поставимо. Та я з того скористаюсь і поставлю на одній башті ще й вітряк. Міркував я над будовою млина. Десь близько від нас на річці немає пригожого місця на млин. Можна б далі, та все ж небезпечно так розпорошуватися, бо при першому наскоку татари його спалять. Роздивлявся я по степу за місцем на вітряк, і знову не знайшов нічого близько. А так високо над баштою вітряк буде, він башті не завадить. Ну й добре ми зговорились. До осені будуть городки і буде свій млин.

Всі були з того раді, робота почалася зараз. По жнивах послали цілу валку возів до Канева. Повезли на продаж хліба та меду. З того треба буде дати старості вить, та Бог з ним! Треба там умовити покупців, котрі два рази на рік сюди приїздили б, а тоді старості дуля...

По трьох тижнях валка щасливо вернулася. До неї приєдналось ще кілька канівських родин. Правда, староста забрав з того, що привезли, аж половину. Та уходники не перечили — аби їх тільки не зупиняв, вони обіцяли, щоб його задобрити, щороку привозити не те що хліба та меду, але й дорогих кожухів, бо звіра тут доволі. З тою валкою приїхав ще й молодий священик з дружиною. Для нього була вже готова хата з обстановкою. Як уже церква була готова, поставили всередині престол, навішали образів, поставили іконостас і все, що треба. Все це було просте, невибагливе, але всі раділи, що воно своє, а згодом заміниться кращим. Відразу всього не робиться. Змовилися посвятити церкву на святої Покрови і завести на той день кожного року Храм. Того дня загадали охрестити новонароджених дітей, а з ними і татарина Максима. Того дня треба було освятити церкву та омолитвити ціле село.

Старі люди радились, як його назвати? Вигадували різне, а старий Кіндрат Муха сказав громаді таке:

— Ми поки що не можемо вирішити, як його назвати, бо нема між нами згоди. Отож я гадав би, щоб цю справу ще відкласти, а ми станьмо на таке: без назви наше село не знівечиться, а хто найбільше послужить для нього, іменем того його назвемо.

— Добре говориш, діду, хай тепер кожний старається, щоб дав назву селу на вічну пам'ять майбутніх поколінь.

На святої Покрови було багато роботи в селі. А вже панотець Атанасій стільки напрацювався від ранку до ночі, що ледве переводив дух. Того-таки дня звінчались татарин Максим з Настею — вдовою по Андрієві Березі.

XIII

Минуло так чотири роки. Село, не маючи над собою іншого пана, крім своєї виборної старшини, працювало само на себе. Щороку зорювало більше степу під посів. Множився товар, два рази на рік приїжджали покупці по хліб, мед та шкури. Вони привозили на обмін залізо, зброю, порох, сіль. Все інше, як полотно, сукно, ремінь на взуття, робили уходники самі для себе і були цим задоволені. Щороку приїздили до них нові уходники. Треба було село розширити та вал посунути далі. Ще кілька разів намагалися татари напасти на село зненацька, та жодного разу їм це не вдавалось. Уходники пильнувалися добре. Скінчилось на тім, що деколи татарам щастило вкрасти трохи товару або коней. Село прославилось. Про нього знали в Каневі, Черкасах та Кременчуку, а то й далі на північ. Його називали сторонні по-всякому. Здебільшого називали його "уходом з Канева" та й годі. Татари село обминали, воно було для них страхом. Розуміється, що нікому й на думку не спадало посилати старості вить. Зрештою канівський староста не мав над ними влади, бо сюди вона не сягала.

За той час багато дечого в селі змінилось. Старші люди повмирали. Один Кіндрат Муха держався ще, і його щороку вибирали головою. Уходникам жилося добре. Не було тут ні бідних, ні багачів, не було ні голодних, ні голих, не було дармоїдів чи лежнів. Правда, кількох прогнали з села — хто не хотів старшині підкорятися.

Але про село довідався черкаський староста, бо йому було сюди ближче; він вирішив накласти свою руку на уходників та брати з них вить. До села приєдналось також декілька родин з Черкас, а це вже його люди. Вони звали себе козаками, славились тим, що воювали з татарами і аж у Крим забігали.

Та як це зробити? Він радився з підстаростою. Підстароста був не проти і для себе дещо від уходників видурити і сказав:

— Послати до них когось і зажадати виті, а коли не послухають, то налякати їх княжим військом. Я знаю, що вони на таке не схочуть задиратися і дадуть вить по-доброму. Правда, що всього не дістанемо, але бодай що-небудь. Там дуже багаті люди.

— Ану, попробуймо, — каже староста, — поїдь до них ти, пане підстаросто, зі значною частиною війська, і таки наступи їм добре на шию. Четвертина з того, що здобудеш, дістанеться тобі.

Тепер підстароста почав шкодувати, що піддав таку думку. Одна справа — взяти готове, а друга — їхати за цим самому, їхати в далекий степ, де можна зіткнутися з якимсь татарським загоном і попасти в сирівці, — це не проста справа. Та їхати таки треба було, коли наказали, і він поїхав.

Довго він намучився в дорозі, набідився в стену, наблукався, поки добрався до села. Якось пощастило татар не стрінути. Ідучи понад річку Висунь, він бачив великі стада, що паслися на межиріччі, і з цього визначив, що село мусить бути дуже багате. А далі побачив село,

оточене валом, оброслим терниною. Здалека воно було схоже на ліс. Побачив, що це село, як аж до воріт під'їхав. "Якого тут добра мусить бути по льохах та коморах!" Намагався проїхати у ворота.

— Стійте! — крикнув вартовий і наставив списа. —Зачини, Миколо, ворота! — гукнув до товариша.

— Зараз пускай! — крикнув підстароста. — Ми приїхали сюди з наказу пана черкаського старости до вас брати вить, котрої ви не хочете платити... Ви злодії!

— Ми тут жодного старости не визнаємо, а ти, пане, не лайся, щоб бува не дісталося тобі!

— Я з тобою інакше буду говорити! Гей, хлопці, —крикнув до княжих вояків, — відчиніть ворота, а того зухвальця — палицею.

Вояки почали злазити з коней. Та в цю мить вартовий свиснув тричі так, що підстарості аж у вухах залящало. Прибігло кілька уходників з бердишами та списами, а за ними йшли інші, бо свист почали повторювати по цілому селу. Прибіг сюди і Тарас.

— Що тут сталося?

Вартовий пояснив йому кількома словами, і він сам побачив, як якісь вояки бралися відсувати ворота, а за воротами стояла ціла валка людей з кіньми.

— Ставай у лаву! — крикнув Тарас на своїх. Уходники настовбурчили списи і посунули вперед.

Перед такою силою вояки покинули ворота і відступили до коней. Підстарості стало ніяково. Такого опору він не сподівався.

— Чи тобі, пане, надокучило жити, що зачіпаєш спокійних людей? — каже Тарас. — У нас така постанова, що чужому без дозволу старшини сюди невільно входити, ми не знаємо, хто ви і чого хочете.

— Я тут не з власної волі, а з наказу пана старости, пустіть нас.

— Ходи сам до старшини, а як дозволить, то пустимо всіх.

Він казав відчинити ворота настільки, щоб пройшов один чоловік. Підстароста мусив лишити коня за воротами, і так його пропустили на майдан. Тарас пішов з ним до Кіндрата Мухи. В селі зчинився рух. Почули люди знак на сполох і позбігалися, хто вдома був. Вони оточили хату Мухи. Підстароста дуже налякався: як скаже що про вить, то люди готові його вбити. Він почав дрижати перед сивоголовим Мухою та виправдувався, що він не приїхав сюди з уходниками воювати, а лише так поговорити з ними про їх повинності. Він дуже м'явся, і як сказав яке слово, то зараз жалкував, що воно вирвалось і може йому наробити лиха. Муха запросив людей заходити.

— Маємо гостя з Черкас. Сідайте, пане, та побалакаємо, бо не дуже-то я слухав те, що ви говорили.

— Я не приїхав сюди з власної волі, мене прислали по вить для замка в Черкасах. Ви живете на просторі нашого старости.

— По-перше, ми вийшли з Канева, а не з Черкас. Ми ні там не платимо нічого, ані нікому платити не будемо. Нам черкаського замку не треба, він нас перед бідою не заступить, самі мусимо оборонятись. Ви, пане, побачите, що ми побудували свій замок з великим трудом і на нього наша вить іде, та й іще більше, бо ту вить ми платили нашою важкою працею і нашими потом та кров'ю. На цім нашім замку поломили собі татари не раз зуби, а ніхто не прийшов з Черкас нас рятувати. По правді, то нам від пана черкаського старости належалася б вить, бо ті татари, котрих ми нашими грудьми, нашою кров'ю здержали, могли на

вас наскочити або деінде пограбувати. Ось тому-то ми кажемо, що даремно ви турбувались, бо ми не дамо нічого...

— Справді так, добре кажеш, пане голово! — гукала громада.

— Так не може бути, панове, бо такий княжий закон, що люди, які живуть на княжих землях, мають князеві платити.

— А хто князеві ту землю дав, що вона його? Бог сотворив землю для всіх, і хто на ній засяде, того вона і є. Ми засіли на тому степу, що про нього князь не знав, і він тепер наш. Ми нічого не дамо.

— Зважайте, князь може прислати військо і забрати те, що йому належиться, силою.

— Що ти нам про силу говориш? — гукнув Журавель. —Князь навіть не знає, чи ми живемо на світі. То лакомство старости. Ми вас добре знаємо. Який канівський, такий черкаський. Обидва одним миром мазані. Коли буде на нас яка напасть з того боку, то певно не княжа, а таки старостинська. Та хай попробує прийти з військом!..

А до того докинув Тарас:

— Як ми відбивали цілі тисячі татарської орди, що тепер нас обминає, мов чорт церкву, то і старостинських посіпак не злякаємося. Хай лише попробує перейти степ, а тут ми його привітаємо, що десятому буде заказувати не зачіпати наше село.

Підстароста поглянув на Тараса, що, мов той дубок, стояв випрямившись. Згадав собі розмову з ним при воротах і зараз пом'якшав.

— Я, панове, так зле не думав. Певно, ніхто не схоче воювати зі своїми людьми. Я лише так прошу, дайте бодай на знак, що ви до черкаського староства належите. Я знаю, що ви не відмовитесь.

— Ми б не відмовились, — сказав Муха, — бо, слава Богові, у нас усього доволі. Та коли ти, пане, кажеш, що це мусить бути знак нашої приналежності, чи залежності, чи там підданства, то ми не дамо ні стебла. Ми жодного пана над собою не визнаємо, хіба Бога, та й нашого старшину. Вертайся, пане, звідкіля приїхав.

Підстароста зміркував, що по-дурному вибалакався і програв справу.

— Та чейже мені і моїм людям не відмовите в гостинності та дасте шматок хліба, не проженете нас у степ, мов собак.

— Це вже інша справа. Будьте нашими гістьми, відпочиньте, скільки вам схочеться... Накажи, Тарасе, відчинити ворота та розмісти гостей по хатах. А ми поки що поїмо хліба-солі, бо ти, пане, либонь, голодний, та поговоримо про таке, за що не треба сперечатися.

Тарас пішов порядкувати, а тим часом у хаті Мухи пригощали підстаросту, і зав'язалась мирна розмова.

Тарас пропустив старостинських дружинників і почав пригощати. Тут була невидана річ приймати гостей з далекого світу. Посходились черкасці, що восени переселились сюди, і почали розпитувати про своїх знайомих.

XIV

На другий день рано зробився в селі великий рух, коли втомлені гості ще спали. Саме поприбігали вартові від фігур з недоброю вісткою, що в степу показався великий татарський загін і сунеться в цей бік. Журавель з Тарасом вийшли на вітряк і там з-під покрівлі побачили, як

один за одним горіли їх городки в полі. Під цю пору нікого там не було. Степ закрила орда чорною плахтою, аж страшно було глянути.

Старий Кіндрат Муха увійшов у кімнату, де спав підстароста.

— Вибач, пане, що я не дав тобі виспатись. У нас пригода сталася. Яке щастя для тебе, що ти не спізнився, бо був би ти вже й не доїхав сюди. На наше село велика орда наступає. Сьогодні будемо мати гарячий день, а ти зі своїми людьми не відмовиш нам у помочі.

Підстароста спав твердим сном і довго не міг отямитись, що з ним робиться і де він. Та як зрозумів, про що йдеться, дуже злякався. "Ох, халепа!" Нащо йому було на таке пускатися? Тепер доведеться або пропасти, або в путах у ясир мандрувати. Він зараз схопився і вибіг надвір.

— Не знаєте, де мої люди? — питав уходників.

— Не турбуйся, вони зараз посходяться, а ти, пане, накажи, щоб ставали разом з нами.

— Усе я зроблю... Та скажіть, чи не здобудуть татари села?

— Дотепер не взяли ні разу. Нас свята Покрова заступає, та й тепер нас не лишить. — Муха показав на церкву, де зійшлись люди, і звідсіля чути було спів: "Під твою милость".

— Роз'їздів не треба вже розсилати, — каже Журавель до Тараса.

— Певно. Хіба ми звідси погано бачимо? Ти, батьку, залишишся тут, стеж за рухом орди, в котрий бік піде наступ, а я йду порядкувати внизу. Пришлю сюди дітваків, а ти перекажи мені, що помітиш. Я стояти буду під церквою, там мене знайдуть. От що: ми забули про наші стада

на межиріччі. Треба б їх захистити, а то хижаки заберуть. Я пережену стада в ліс.

— А може б у село?

— Не можна. Падатимуть стріли, поранять, все налякається і бешкету наробить. А в ліс підуть татари аж тоді, коли візьмуть село, — та тоді нам уже нічого не треба.

— Роби, як знаєш. Я тут пильнувати буду, а коли татари почнуть наступати, то і я піду в бій, а тут поставлю когось іншого.

Тарас зійшов по драбині з верху вітряка і побіг на майдан. Зараз послав до пастухів і наказав заганяти стада в ліс з півночі. До лісу було найближче, і він лежав з другого боку села, куди татари не могли бачити.

"Бог буде для нас милостивий, — думав собі Тарас. —Хоч першого разу орда була менша, ніж тепер, — та що ми тоді мали?"

Підстароста, коли побачив той спокій та порядок на майдані, як уходники збирались, озброєні, в гуртки під проводом десятників, як кожний гурток відходив спокійно на своє місце, не мало здивувався. Такого порядку і спокою не було в Черкасах, коли орда підступала. Ніхто тут не кричав, не голосив, не метушився. Він побачив, що й молодиці допомагали виносити стріли, бердиші, порох та кулі. А підстароста дрижав, мов у пропасниці, та сік зубами. Став посеред гуртка своїх дружинників, які перелякались теж, і радився з ними, що йому робити. Приступив до них Тарас:

— Ви, люди добрі, станете за тим частоколом. Добре, що у вас є рушниці. Туди піднесуть вам пороху і куль. Стріляйте на малий приціл, а певно, щоб куль не марнувати. А коли б татари видряпались на вали, то

бийте чим попало і не дайте перелізти через частокіл. Коли б татари сюди ввірвались, було б нам дуже гаряче.

— Мої люди є для моєї оборони, я ними розпоряджуюсь і нікуди їх від себе не пущу.

— Пане, не будь дитиною, — крикнув Тарас, — як сюди, всередину, прийдуть татари, то ніхто тебе не оборонить, і всі ми коли не поляжемо, то підемо в пута.

— Я вже краще знаю, що я роблю, — відворкнув підстароста вперто.

— Ти дурень! — крикнув Тарас спересердя. — Наказуй собі в Черкасах, а тут ми наказуємо. Зараз мені рушайте на призначене місце, а коли не послухаєте, то проженемо за ворота в степ. Тоді поміряйтеся з татарами самі! Тепер марш!

Старостинські люди побачили, що небезпечно перечити, бо Тарас говорив так різко, що погрозу міг вмить виконати, а тоді не побачити їм своїх Черкас. Пішли зараз під частокіл, а підстароста відразу кудись зник. Але Тарас не довіряв княжим людям і порозставляв їх гуртками поміж своїми людьми.

Прибіг хлопець від Журавля:

— Казав батько-отаман, що татари підступають під південний вал.

В ту мить надійшли стада, їх завертали пастухи в ліс.

— Поспішайте, хлопці, в ліс, бо татари вже близько. Заженіть їх далеко і пильнуйте, щоб не порозбігались! —гукав Тарас, стоячи при воротах.

Погнали стада далі. Від південної сторони доходив гомін і перегукування.

Прибіг іще другий хлопець від Журавля:

— Головна сила йде від півдня, менша частина заходить від лісу на західний вал.

— Хлопче, поклич мені швидко татарина Максима. Хлопець побіг. Незадовго прийшов Максим.

— Максиме! Йди до Журавля на вітряк і там його заміни. Дивись, звідки татари будуть наступати, і присилай сюди хлопців із донесенням. А отаман Журавель хай сюди приходить.

Татари підступили під вал так, що їх з лука не можна було досягти. Частина позлазила з коней. Кожний брав у руку ніж і ставав у лаву. Друга частина стала за тою лавою з луками. З бойовим кличем "Аллах! Аллах!" вони почали бігти щосили. Тепер загриміли рушниці, посипались кулі, а за ними стріли. Те саме зробили і татари, і хмара стріл полетіла на вал. Та нікому нічого не сталося, бо оборонців прикривав частокіл. Багато стріл упало на майдан, на церкву та на покрівлі хат. Татари бігли, мов нетлі до світла. Щораз нові лави наступали. Вони стали над ровом і почали перелазити. Тепер уходники привітали їх градом каменюк. Звідсіля не можна було стріляти з луків та рушниць, зате з обох наріжних городків падали густі рушничні постріли і клали ворогів у рів. Та це татар не спиняло. Щораз підходили нові лави. Вже рів заповнився пораненими і вбитими. Татари йшли по трупах і дерлись на вал. Тут отаманував Журавель. Він послав до Тараса на підмогу. Прийшли свіжі сили зі списами, бердишами та дрючками. Напевно татари почнуть через частокіл перелазити, а тоді хтозна-що буде. Менший наступ був на західному валу, де отаманував Дуб.

— Давай, Тарасе, ще підмогу, — переказував Журавель, — татари вже на валу!

Знову пішла підмога. На майдан почали знову падати стріли. А як татари перестали стріляти, хлопці та дівчата бігали майданом, витягали з землі стріли і носили своїм лучникам. Інші визбирували каміння. Тарас спитав Трохима:

— Чи є у нас в селі які коні?

— Є ті, що мали йти в роз'їзд, є і княжі.

— Ти тут пильнуй, Трохиме, а я піду на вітряк роздивитись. Роби те, що отаман накаже.

На вітряку застав Максима. У нього горіли очі вогнем.

— Чого я тут сиджу без діла, Тарасе? Не буде тому кінця, і вони можуть увірватися в село. Дивись, уже на частокіл деруться. Розпорядись, щоб люди оборонялися з хат, коли б татари сюди попали. Ми зробім вилазку, Тарасе. Татари нічого так не бояться, як напасти на них ззаду. І то робім це швидко, щоб запізно не було.

Вони вмить позлазили з вітряка. Саме тоді почали показуватися татарські голови над частоколом, їх кололи списами та били дрючками. Тарас підійшов до Журавля, що, закачавши рукави, бігав з одного місця в друге і гатив дрючком по лобах. Котрого зацідив, той злітав з частоколу, розвівши руки. Тарас сказав:

— Отамане, держіться тут щосили, я роблю вилазку, а то ми не встоїмо!

— Боже тобі помагай! — і побіг в інший бік. Тут був страшенний крик.

Тарас послав Трохима по коні. Зібрався гурток з п'яти десятків і осідлав миттю коней.

— Беріть рушниці та списи, а в кого шабля, то візьми теж.

Сховались за церкву, бо ще деколи стріла на майдан падала. Відчинили ворота, погнались до річки та сховалися там під берегом. Ніхто їх не помітив. Ворота засунули знову. Уходники їхали по одному стежкою. Попереду гнався татарин Максим з довгим списом у руці. Відтак під'їхав під берег і висунув обережно голову. Стали якраз позаду татар, де ті залишили коней. Тепер виїхали на берег, Тарас поставив усіх у клин, і зараз пустилися спершу бігцем, а потім почвалали щосили поміж татарських коней і татар, що наступали. Таким чином відгородили татар від коней. Тепер зупинилися, повернулись направо і гримнули з усіх рушниць. З великим бойовим кличем "З нами Бог!" ударили списами ззаду. Татари дуже збентежились, не мали чим оборонятись. Вони йшли в наступ з ножами, та нічого ножем не вдієш проти довгого списа. А такий спис, коли конем розженешся, проб'є людину наскрізь, що годі потім його витягти. Але Тарас навчив своїх людей такої штуки, що вершник, не випускаючи списа з руки, проїжджав мимо вбитого і витягав спис з тіла, наче голку. Багато списів при цьому зламалося, тоді або били уламками, або кидали їх і бралися за шаблі.

Татари, побачивши ворога позад себе, припинили наступ і почали завертати назад. Тепер Журавель згуртував своїх людей. Вони перелізли через частокіл, зсунулися з валів через колюче терня і вдарили на татар. Прийшли саме вчасно, бо татари вже оточили Тарасових людей великою силою. Вони відбивалися шаблями, але татар було стільки, що хапали коней за поводи руками, і не можна було оборонятися. Тепер Журавель прийшов виручати. Настала страшна рукопашна битва. Уходники роз'їлись, мов оси. Нікому не було пощади. Татари пішли врозтіч. А ще до того і татарські коні, налякавшись крику і розгону Тарасової сотні, повиривались з рук і розбігались степом.

Настав повний розгром орди. Тарасові вершники гнались по степу за недобитками. Тоді почувся тривожний голос: "Татари в селі, вертайтеся!"

Журавель повернувся. Він пригадав, що частина татар наступала з заходу, і погнався туди зі своїми людьми. Тарас скликав своїх і помчав туди ж. Виявилось, що тут по вилазці мало людей залишилось, і татари перемогли. Вони захопили ворота, відсунули їх і вдерлися всередину. В селі залишились майже самі жінки. Вони поховались поміж хатами і кидали на татар каміння, стріляли через вікна з луків, кололи списами. Татари встигли запалити дві будівлі. В таку страшну хвилину влетів, мов вихор, у ворота Тарас. Настало страшне пекло. Уходники боролись, мов поранені леви. Тарас літав майданом з окривавленою шаблею. З'явився саме тоді, як татарин підкладав горючий віхоть під церкву. Одним махом відрубав йому руку. Далі побачив, як старий Кіндрат оборонявся бердишем від татарина. Він був без шапки з розкуйовдженим сивим волоссям. Тарас визволив його і крикнув:

— До хати, дідусю, сховайтесь, ми їм дамо раду, зараз надбіжить Журавель.

Потім погнався під свою хату. Його мама стояла коло зачинених дверей з сокирою. Двоє татар виважували дрючками двері. І тих Тарас зарубав, що й не зчулись коли. Тарас був страшний. З затисненими почорнілими губами ганявся базаром, мов ангел смерті. Тепер він не був отаманом, що іншим наказує і за порядком дивиться.

Він боровся мов звичайний козак. І кожний робив так само, кожний був сам для себе отаманом! Аж примчав Журавель зі своїми людьми, які зараз засунули за собою ворота.

— Ні один не втече, — кричав до своїх, — бийте їх, собачу віру, хай нас не зачіпають!

Різня тривала якої півгодини, а далі почали вгамовуватись, начебуря, коли вже добра злива пройде. Тепер обшукували всі закутки, виволікали татар на майдан і нещадно вбивали. Зараз відчинилися двері церкви, з неї вийшов панотець Атанас у ризах з хрестом.

— Молімося, брати, та дякуймо Господові за перемогу, за те, що охоронив нас від загибелі.

Начебуйний колос доспілого збіжжя, коли подує вітер, похилились голови уходників, вони стали навколішки на майдані і заспівали в один голос: "З нами Бог, розумійте, язици, і покоряйтеся всі, яко з нами Бог".

Старий, сивий, мов голуб, Кіндрат Муха протиснувся через громаду до Тараса і обняв його.

— Боже тебе благослови, люба дитино, всі знають, що ти зробив для громади, а мені ти життя врятував, спасибі, сину! — Кіндрат побачив на руці Тараса кров. — Ти поранений, моя дитино, — давайте йому рану перев'язати.

— Не страшна ця рана, — усміхнувся Тарас, — коли ще ходжу, загоїться.

Принесли зараз платину та води, розірвали рукав і перев'язали. Тепер відчув він у тілі велике безсилля, його відвели в хату до матері.

Журавель порядкував далі. Треба було поховати трупи, бо спека була велика. Люди трохи відпочили, поживились чим було і взялися за заступи та лопати. Інші вивозили трупи за село. Цього разу не обійшлось уходникам так дешевенько. Було вісім трупів, а поранених дуже багато. Майже кожному другому щось дісталось.

Під час метушні підстароста сидів на дзвініці і звідти стежив за боєм та молився Богові, готуючись на смерть. Він не раз бачив бої татар

під Черкасами, не раз треба було із замку відбиватись, та такого бою, як тут, він ще не бачив. Такої хмари татар він налякався і був певний, що село не встоїть. Та ось що вийшло: повний розгром орди через нечуване завзяття уходників, їх жінок і дітей. Тепер, як переконався, що нема небезпеки, зліз вниз і кланявся низенько всій громаді.

— Слава вам, уходники! Коли б наш князь мав у своєму війську таких борців, певно завоював би ввесь Крим.

— На Крим ми не підемо, — сказав Журавель, — але тут нікому не дамо собі в кашу дмухати.

— Ваша правда, пане отамане.

— От і бачите, вашмосць, на що наша вить іде: татари попалили наші городки, повивертали фігури, багато лиха накоїли, народ покалічили, чимало повбивали, а нам тепер про їх жінок і сиріт дбати слід. Треба буде нові городки ставити, поки підемо під озимину орати. Та й тут у селі кілька будівель згоріло з усім достатком. Ще хтозна, чи не буде шкоди в наших стадах, що в ліс загнали. А ще подумайте, що коли б орда на нашім селі не зупинилася, то хтозна, чи не застукала б до воріт черкаського замку.

— Свята правда у ваших словах. Це я вже розкажу панові старості, і князя про це повідомлять. Я бачу, що ваше село справді охороняє наші Черкаси. Я б лише хотів говорити ще з тим вашим молодим героєм, що робив вилазку.

— А хіба ж ти з ним не говорив учора на воротах? То той самий. Вчора вважав ти його нахабою, тепер він лежить поранений.

Підстароста хотів ще щось сказати, та в цю хвилину привів Максим молодого татарина з зав'язаними позаду руками.

— Ти де його взяв, Максиме?

— Сховався в мене у повітці.

— А це також татарин? — питає підстароста, вказуючи на Максима.

— Так, — відповів Журавель, — та це вже наш чоловік, хрещений, оженився з нашою землячкою і зжився з нами усією душею. Дай, Боже, більше таких гарних громадян.

Спійманого татарина взяли на допит і від нього довідались, що орда має великий страх перед тим селом, що обминає його здалека. Але воно заважає татарам у походах в Україну, і тому вони вирішили за всяку ціну його знищити. За те взявся один мурза, щоб відтак перед ханом повеличатись. Село татарам не на руку, особливо тоді, як вони вертаються з походу із здобиччю. Вони все побоюються, що уходники можуть перейти їм дорогу і розгромити.

Ніхто не помітив, як Тарас уже був тут і слухав, що татарин говорив. Він у хаті довго не посидів. Умився, вбрав чисту сорочку, перекусив трохи, випив чарку меду і зовсім підкріпився. Та, почувши, що Максим привів ще одного татарина, цікавий був подивитись.

Як почув, що татарин згадав про побоювання орди, щоб її, бува, уходники не розгромили при поверненні, лише усміхнувся. "Як воно гарно, що вони нас бояться... Нам цього якраз і бракувало". І гукнув громаді:

— Цього татарина пощадіть для мене. Я його знаю і його батька теж. З нього ще люди будуть...

Народ почав розходитись. Всюди в домівках оповідали собі про сьогоднішні бої. Вбитих товаришів позаносили по хатах, їм треба було влаштувати величний похорон.

Підстароста пробув іще кілька днів у селі. Дали йому всячини на дорогу і провадили до Черкас, та багато людей з його дружини заявило, що хочуть лишитися тут. Даремно підстароста вмовляв і погрожував їм старостинською карою. Вони йому ясно відповіли, що нікому не хочеться вертатися з ліпшого до гіршого. Підстарості було не до смаку, що його дружина поменшала, а в степу не завжди може бути безпечно.

В Черкасах заявив старості, що на вить від тих уходників треба покласти хрестик, бо нічого він не дістане.

XV

Тарасові засіла тепер у голову інша думка. По тім, що почув від татарина, та по тім останнім розгромі орди він був певний, що зараз орда їх не зачепить і довший час буде спокій. За той час їх село зміцніє і побільшає. Але як татари сюди не прийдуть, то треба їх пошукати, а до того найліпша буде нагода, як орда буде вертатися колись із здобиччю. Вона десь тут, недалеко від Інгульця, проходить, значить, треба на неї засісти при переправі. Але про те, як орда зі здобиччю вертається, треба добре розвідати між своїми татарами. Трохи скаже Максим, трохи розвідає від того молодого татарина. Він говіркий, мов сорока на плоті, і все скаже.

Той татарин звався Османом, походив з багатого купецького роду з Козлова, його батько перепродував невільників. Тепер він був під рукою Максима, котрий почав його вчити української мови та багато говорив йому про християнську віру. Він казав Максимові, що батько його дав би за нього викуп, щоб міг додому вернутися. Це Максим переказав Тарасові.

— Тобі, Османе, бачу, між нами не подобається, — каже Тарас.

— Я до такого не звик, та й за батьком мені скучно.

— А що ти вдома робив?

— Помагав батькові в купецтві, ми скуповували в татар бранців і продавали далі. Скільки їх через мої руки перейшло!

— І тобі не сором в тому признаватися? Це ж погано торгувати людьми, мов худобою.

— Чого ж соромитися, що в цьому поганого? Це ж вигідніше, ніж торгівля худобою. У татар-хижаків купують за що-небудь, а продають з великим баришем. А брати ясир — це воєнне право.

— Ти розумій, що нам, християнам, цього невільно, це в наших очах гидке.

Татарин похитав головою.

— Ти не кажеш правди. Я знаю, що й християни людьми торгують, таки християнськими. До мого батька приходять по невільників різні християни: вірмени, греки, генуезці.

Тарас аж сплюнув спересердя. Та не мав причини татаринові не вірити. Він говорив щиро і з переконанням, що так воно є.

— А що б ти робив, коли б ми тебе пустили?

— Те саме, що й раніше. Я одинак у батька і нічого іншого не можу робити, як те, що й батько робить. — Чого ж тебе батько пустив на таку небезпеку?

— Я сам пішов потай від батька. Я хотів побачити той край, де такі виводяться гарні дівчата, де такі рослі та дужі чоловіки.

Тарас не знав, що йому далі на це сказати.

— Знаєш, Османе, це буде важко, щоб ти додому дістався. Хоч би ти й викуп за себе дав, — то хто з нас по нього поїде?

— Це пусте. Ви впіймаєте якого татарина в степу —шкода, що ви декого не пощадили, їх можна було перепродати як християн, — тоді я послав би до батька листа, батько прислав би сюди своїми людьми гроші, а мене забрали б додому.

Тарас подумав, чи справді так могло б бути.

— А чи ти приймеш нашу християнську віру, охрестишся? — Чому ні? Охрещуся. Годі мені бути самому муслемом поміж стількома християнами.

— А як ти вернешся додому, то що буде?

— Е! Вдома я знову буду муслемом, бо інакше не можна. Мені батько не дозволив би.

— А можна б так зробити, щоб тебе проміняти в батька на християнських бранців?

— Чому, можна й так. Тих прислав би батько сюди, і десь у степу їх обміняли б, і ви мене туди вивели б.

— Яка була б умова?

— Кращих дав би менше, а звичайних більше, хоч би й сто. Тарас мовчав і думав над тим, що почув. Виходить, не

треба спійманих татар нещадно вбивати. Отже, шляхом обміну можна багато християнських душ з неволі визволити. А він сам убив знатного якогось татарина, який обіцяв дати за себе викуп. То лише розпитати б добре, чи татарам можна вірити на слово. Ось привели б полонених для обміну в призначене місце, а вони зрадять, нікого не приведуть, та ще й цих заберуть.

Тарас почав розпитувати відтак у Максима. Той запевнив його, що муслеми в таких справах додержують слова. Але і перед ними треба слова додержати. Вони вважають викуп і обмін за купецьку річ, що її треба додержати. Так завжди там водиться.

— Але я не міг би бути посередником, — додав.

— Чому?

— Бо мені не повірили б, я ж відрікся Магомета і повірив у Христа. Як що до чого, мене міг би хтось убити.

— А ходив ти коли походом у християнські краї?

— Ходив, грабував, брав ясир, перепродував. Ну, але це вже для мене не гріх, бо я охрестився, а панотець мені сказав, що як хто охреститься, тому всі попередні гріхи прощаються.

— А ти, Максиме, коли б попав ще коли між муслемів, покинув би християнську віру?

— Неможливо. Я туди не попаду живим, бо мене певно вбили б. Та Настя б мені очі видряпала, не то... Я вже не татарин. Усе, що було, пропало.

Тарас тепер почав розпитувати, які звичаї в татар у походах, яку вони беруть здобич, як повертаються... Максим розказував усе докладно.

— А як вони вертаються, навантажені здобиччю, то такі неповороткі, як та скотина, що об'їсться. Тоді легко їх розгромити і здобич відібрати. Татарин небезпечний у великій масі на коні, коли не має нічого, крім коня, списа, лука, ножа або дрючка з кінською щокою. Зі здобиччю він неповороткий. Татари беруть здобич усередину. Самі йдуть попереду, позаду, по боках. Коли б удалося розбити їм бік, то вони вже дурні.

— А як вони річку переходять?

— Коли вони самі, значить без здобичі, то пускаються в річку вплав. Роздягнеться, прив'яже клунок коневі до хвоста, сам учепиться гриви і пливе, хоч би вода найглибша. Татарські коні вміють добре плавати. А коли зі здобиччю вертаються, то вже не так. Тоді вони збивають плоти, стягають туди вози зі здобиччю і так переправляються. Звичайно приходять на переправу надвечір, тут ночують, а зранку лаштують плоти. Часом плоти готові лежать десь у комишах, бо переправи є в одних намічених місцях. А коли нема, то треба влаштувати. Одна частина орди переходить на другий берег і там жде. Часто заступає їм дехто дорогу, і та частина має ворога відбити. А коли вже все готове, тоді перевозять попереду бранців, бо це найцінніше, потім вози з награбованим добром, опісля худобу, а наприкінці і друга частина пускається вплав.

— А де такі переправи?

— Найважливіша переправа через Дніпро. Там є більше таких місць, де можна переправитись, — ну, а відтак інші річки — Інгулець, Буг, Дністер, теж велика річка...

— А в якому місці є переправа через Інгулець?

— Звідсіля досить далеко. Треба їхати понад Висунь, перейти його. Відтак лежить велика та широка балка. За тою балкою переправа.

— Колись мені покажеш.

— Чому ні, покажу.

Максим зараз здогадався, чого Тарасові треба.

— Я знаю, Тарасе, що ти думаєш, — усміхався він. —Воно справді можна. І вдалось би та добре окупилося б. Я був разом з загоном аж на Покутті. Добре ми тоді поживились. Скільки ми золота та срібла набрали!.. Уся біда в тому, що звідсіля до переправи далеко, і ми не знатимемо ані коли татарський загін на грабунок їде, ані не знатимемо, коли вертатися буде. Треба сидіти комусь у тій балці і пильнувати. А там, у тій балці, сидить якийсь старий татарин, сивий, мов голуб, нічого не затаїться перед його оком і перед його злючою собакою.

— А той татарин помагає своїм?

— Певно, що помагає, вони ж його там на те держать, щоб їх добра пильнував, йому дають всячину, а в нього купують цілюще зілля та мед.

— Я мушу з цим дідом познайомитись.

— Цього я тобі не радив би, бо певен, що він з нечистою силою знається.

— Зараз, Максиме, поїдемо туди з кількома товаришами.

— А балка? Я не мав би охоти туди заходити.

— Ми її обминемо куди-небудь.

— Хай буде й так.

На цьому розійшлись. Тарас зараз сказав це Трохимові і ще двом товаришам та взяв з них слово, що нікому про це не розкажуть. І справді другого дня поїхали, узявши харчів на дорогу. Журавлеві сказав Тарас, що відправляється на роз'їзд у степ. Вони їхали берегом річки до того місця, де Висунь впадає в Інгулець. Опісля побачили вершки дерев, що росли в балці, спустились над берег Інгульця, туди проїхали самим краєм балки. Максим пояснював, що дідуган живе вище, і нічого його боятися. Вкінці добрались до переправи. Тут обидва береги були такі плескаті, що й возом можна на воду з'їхати. На другому боці простягся широко розлогий степ і кінчався десь далеко на обрію. Тарас розглядався пильно і все добре запам'ятовував. На берег не радив Максим виїжджати, бо там, певно, побачить їх той самий чорт. Але Тарас не втерпів, щоб не вийти на берег пішки і не роздивитись. Він помітив, що в тому місці не росла трава така, як у степу. Тут було місцями повно високого хабаззя, місцями не було нічого. Запримітив тут попелища. Значить, татари ставали тут обозом, і то ще недавно. Зайшов, ховаючись поміж високий бур'ян, аж над берег балки. Вона була дуже велика, поросла старим лісом. Цей берег був стрімкий, з нього виступали каменюки, великі, наче хати. "Найкраще було б сховатись у балці, як татари вертались би, а вночі на них наскочити. А що з дідом зробити? Авжеж, коли покажеться, що він татарський поплічник, треба буде його кудись запроторити".

Розглянувши все гаразд, Тарас відправився на переправу під берег Інгульця і зараз вернувся з товаришами до села.

Ця думка не виходила Тарасові з голови. Але він ні перед ким її не видав.

Була вже пізня осінь. Замість спалених, з'явились нові городки. В полі обробили все, хліб звезли до села і поскладали в скирти.

Зараз у Пилипівку взялись морози і нападало доволі снігу. Зима почалася раніше, як собі люди міркували. Тепер звозили з лісу дерево на паливо вже саньми.

Одного такого дня вибрався Тарас з Трохимом до тої балки пошукати того татарського чорта, про якого говорив Максим. Вибралися дуже рано, бо днина була коротка. Приїхали прямо над балку менш-більш навпроти місця, де мав жити той дідуган. Вони роздивилися по балці. Безлисті дерева стояли, мов мертві, вкриті млою і снігом. Долом було повно снігу, так що не можна було зміркувати, куди б перейти на другий бік. Ніде не було сліду. Вони почули під другим берегом гавкіт собаки.

— Як тут є собака, то буде й людина, — сказав Трохим, —ану роздивімся.

Дивились, як би з'їхати з берега, та це здалося неможливим. Берег був стрімкий, мов стіна. Вони поїхали далі, та потім роздумали. З'їдуть з берега, та хтозна, чи конем переїдеш. Лишити б тут коні і піти пішки, але ж небезпечно самих коней лишати.

— Ні, Трохиме, добре, що ми слід знайшли. Приїдемо сюди ще з іншими, тоді залишимо тут коней і підемо обидва пішки... А дивись лишень — там під берегом видно смужку диму.

Дим справді виходив десь щілиною і здіймався вгору.

— Отож ми вертаймося, а незабаром, може, і завтра, приїде нас більше.

Та на другий день настала відлига, почав іти дощ. Так тривало кілька днів. Тарас розповів Максимові, що відшукали місце в балці, де живе дідуган.

— Я б вам був сам показав, та я його боюся, бо він з чортом руку держить, і татари мають перед ним страх. Я б вам радив покинути цю думку.

— Вдень хрещеним людям нічого чорта боятися, — сказав Тарас, — а з людиною, коли б того треба, дамо собі раду. Нас піде туди двоє.

Як знову погода поправилась, Тарас узяв іще двох товаришів, і вони поїхали ранісінько до балки. На тому самому місці почули гавкіт собаки і побачили смужку диму. Тарас з Трохимом узяли списи в руки і пістолі та зсунулися з берега вниз. Тут загрузли в сніг вище пояса, а треба було пробиватися далі. Місцями йшли поверх примерзлого снігу, місцями загрузали. Вони пробували списом промостити собі дорогу, поки не зійшли до дна балки. Тепер почали йти вгору. Два товариші, що стояли коло коней, бачили їх крізь безлисті галузки дерев. Нарешті, як добре вже попріли, дісталися на другий берег. Тут з-під берега стирчало велике каміння, наче скелі, присипане снігом. В тім березі побачили чорну щілину до якоїсь печери. Звідси вискочив великий собака і почав до них прискакувати. Хлопці обганялися списами.

— Який там чорт швендяється? — почувся з печери старечий голос по-татарськи.

— Чорт удень не ходить, — відповів йому Тарас теж по-татарськи. — Та ти, чоловіче, краще зробиш, як вийдеш та уговкаєш собаку, а то, далебі, списом проколю цю влізливу тварюку.

Тепер вийшла з печери чоловіча постать. Був це старезний дідок у високій татарській шапці, з сивою головою та бородою. Був він одягнений увесь в овечий білий кожух догори вовною. Здавалося, що те волосся виростало з його тіла, бо одежа щільно прилягала. В руці держав короткий спис, з-за пояса стирчав такий гострий ніж, що аж блищав.

Старий заслонив долонею очі від світла, котре його разило, і дивився на них.

— Ходи сюди! — замимрив беззубим ротом по-татарськи.

— Ходімо! — сказав Тарас до Трохима по-українськи.

— Як ти хрещений, — обізвався дідок по-українськи, —то говори до мене хрещеною мовою, якої я вже давно не чув.

— Здорові були, діду! — сказали обидва і поклонилися шапками.

Дід заспокоїв собаку, наблизився і почав до них уважно придивлятися.

— Здорові, хлопці! Ви, певно, будете з того села уходників, що тут недалеко в степу розляглось...

— А хіба ви знаєте про наше село? Ми вже тут п'ять років живемо, а ви, діду, до нас ні разу не заглянули.

— А хіба мені вас треба? Про село я знаю від татар. Знаю, що вони кілька разів хотіли вас загорнути, та не вдалося. Ви здорово б'єте, і вони мають перед вами страх. Але ви таки не встоїте, як прийде їх велика сила. І сліду по вас не останеться.

— Бог ласкавий на нас, і ми добре бережемось.

— Та чого ви в цю самітню до мене забрели?

— Ов! Та бо не гнівайтеся, діду, та краще нас у хату запросіть.

— У мене катма хати, так як у мого пса. Я живу в ямі.

— Так пустіть нас у яму, ми гості, з добрим словом прийшли, нічого злого вам не зробимо.

Старий махнув рукою і замимрив:

— Ходіть.

Сам пішов попереду, зігнувшись при вході. Пес обнюхав їх з усіх боків та кілька разів вишкірив зуби. Вони теж пішли у печеру. Тут горів малий вогонь, і було тьмяно. Дід підкинув скіпок, і стало ясно. Печера була досить простора, висока, закурена димом. Не було тут нічого помітного, а все ж було воно для хлопців незвичайне і дивовижне. Серед печери горів вогонь, коло нього стояв глечик. При одній стіні настелено сухої трави та моху, на ній кілька кожухів. Зараз недалеко стояв простий стіл, збитий з грубих дощок, та один ослін. Стояв ще тут пеньок, на якому старий колов дерево та скіпки. На столі були два глиняні горщики, миска і мідний кухоль на воду. На стіні висіли на кілку сокира, лук і сагайдак зі стрілами.

— Коли вам хочеться сідати, то сідайте на ослоні, я на пеньку присяду. А як ви голодні, то дам вам по кришці меду та в'яленої риби. Тепер, либонь, піст, тому не даю вам вудженини. Більше в мене нічого немає, вибачайте.

— Спасибі, діду, у нас є дещо в торбі, що на дорогу взяли, ось ми вас почастуємо горілкою та пшеничним хлібом.

Тарас добув з торбини пляшку, хліб і поклав на стіл.

— Дай, Боже, дідусю! — перехилив Тарас чарку та зараз налляв і подав дідові.

— Спасибі, що пошанували мене, старого. Випив чарку і взяв хліб. Він його понюхав.

— Як гарно пахне, справді. Вже й не тямлю, коли такий їв. Еге ж! І ковбасу привезли. Та тепер піст. Ну, спасибі!..

Видно було, що старий був з цього дуже радий.

— То ви, діду, знаєтеся з татарами? — спитав згодом Тарас.

— Як не знатися? Я сиджу при їх дорозі, і щороку ті грабіжники проходять мимо туди й назад.

— Переходять через балку впоперек?

— Куди пак! Можна б місцями переїхати одинцем, але вся орда не перейде.

— І нічого вам не роблять злого?

— Якби так було, то я б уже давно не жив, бо вони не вміють церемонитись, — відріжуть башку, мов горобцеві, —засміявся дід, — але вони мене вважають за свого, за татарина, бо я так по-татарськи говорю, наче їх брат. Я забув би хрещену мову, коли б сам до себе не говорив та молитви не промовляв уголос.

— А не скучно вам, діду, без людей?

— Чого ж скучно? У мене все якась робота є, я не без діла. Влітку зілля збираю та сушу, а відтак у татар міняю. В мене трохи садовини в балці, пасіка, а взимку шию собі одежу, та полюю, та шкіри виправляю, які теж у татар міняю.

— Випиймо, діду, ще по чарці, веселіше буде балакати.

— Чи не забагато буде на мою голову? Вона відвикла, а ваша горілка неабияка. Та тепер ви мого меду покуштуйте.

— А довго ви, діду, в цій балці живете?

— Е! Який ти цікавий! Перший раз тебе бачу і зараз душу перед тобою розкривай.

— Ні, то ні, ми не цікаві, а тільки так спитали. Ну, дідусю, ще по чарочці, щоб лиха не знати. Ми зараз-таки підемо, а коли нас не проженете, то ще деколи навідаємося, та й вас до себе в гості просимо.

— Мені за людьми не скучно, а ви, як схочете, то заходьте до мене, я буду вам радий.

— У вас, діду, не все би нам було безпечно, бо можна татарам у петлю попасти.

— Говори здоров! У мене безпечніше, ніж у вашому селі. У мене є печери, де можна безпечно сховатися, і не то татарин, але й сам чорт не знайде. А ніхто про них не знає, хіба Бог та я.

Тарас, почувши це, дуже зрадів. Це якраз підходило під його думку. Тут можна засісти на татар, коли повертатимуться.

— Воно й правда, та все ж усього села в печеру не сховаєш. Старий під чаркою повеселішав і лише підморгував на

слова Тараса.

— Хто його знає? У моїх печерах я можу сховати триста душ, та ще і стільки коней чи худоби.

— Так ми, діду, запрошуємо вас у гості, а коли б нам стало скрутно, то не відмовте нам, будь ласка, і сховайте тут цілу нашу громаду.

— А де ж я зможу до вас так далеко зайти? Мені вже дев'яносто літ зроду.

— Пусте! Ми коня приведемо, або й возом чи саньми приїдемо.

— Спасибі вам, діти. Про це ми ще побалакаємо, а тепер їжте.

— Ще чарочку, діду, потім добре спати будете. Старий не дав довго просити себе і випив третю чарку.

— Та ще, будь ласка, діду, кращу дорогу нам покажіть. От ми й тепер залишили коней з того боку балки з двома товаришами, а самі бродили в снігу, аж попріли.

— Го, го! Без снігу ви б сюди не перейшли. Тут багато ям, тепер їх завіяло снігом, позамерзало. Влітку інша річ. Я покопав ті ями на звірів. Тепер то я вже так не стріляю, як колись, тепер і лука добре не нагну, треба йти на хитрощі.

— Нам пора їхати, діду, та не прогнівіться, що ми за кілька днів знову навідаємось та й гостинця привеземо.

— Е! Ще є час, підождіть, ще встигнете перед ніччю, а ви мені розкажіть, як там у вашому селі люди живуть.

— Не розказав би і до півночі. У нас гарно, всього доволі. Нема ні голодного, ні голого. Працюємо без упину, хоч нема над нами ні пана, ні старости.

— От і гарно. Я церкви вже давно не бачив. У мене церква ось під Божим небом. Але колись то я до вас зайду, не відмовлюсь.

— Ми до вас, дідусю, саньми приїдемо та на свята під Різдво до нас привеземо. Почуєте колядок.

— Спасибі вам, діти, і не забувайте старого. От розвеселили мене. — Він вивів їх з печери та просльозився. —Постривайте, хлопці, я вам ще іншу дорогу покажу, нею можна буде легше пройти.

Як уже сиділи на конях і верталися додому, Тарас сказав:

— Те, що ми нині розвідали, багато варте. Ми там, у тих печерах, засядемо на татар, та так їх змолотимо, що терміття з них посиплеться.

— Шкода, що він нам зараз не показав тої печери, —зітхнув Трохим. — Хто знає, чи дід нас не обдурив?

— Чи це правда, то ми цього не вгадаємо, поки не побачимо, але так відразу не можна було наполягати. Дід зараз став би сторчаком, і нічого з цього не вийшло б. Старих людей треба знати.

— Хто цей дід може бути?

— Господь його знає. Якийсь степовик-пустельник. Може, за великі гріхи покутує. Але помалу ми розвідаємо, лише старого треба задобрити. От ми найближчим часом привеземо такого гостинця, що старий буде радий. Лише ви, хлопці, запам'ятайте собі добре і ні перед ким ні словечка, де ми були і про що довідались.

На другий раз привезли старому барильце горілки з медом, пшеничного хліба, буханців, медяників, сала, ковбаси, борошна на галушки і куліш, а також білизну, бо помітили, що дід ходив без сорочки, лише в кожусі.

Дід, як побачив такі дива, дуже зрадів.

— А Бог би вас благословив, мої діти, от обдарували старого, буде й у мене свято. Та от ви останнього разу забули забрати пляшку з горілкою. Вона стоїть на тому самому місці. Я не чіпав, бо це не моє.

— Діду, — сказав Тарас, — та ми навмисне для вас її залишили.

— Я цього не знаю, а чуже для мене — святе. Старий випив чарку, повиносив з комори що мав та

почав їх пригощати. І зараз розбалакався.

— То у вашому селі ви все це маєте — і борошно, і полотно?

— Дідусю, у нас два млини-вітряки та ще й млин на річці. Ми все маємо, чого нам треба, чого душа забажає. От, дідусю, переберіться до нас у село та заживете на старості літ, нічим не турбуючись. Ми для вас не пожаліємо хліба-солі.

— Е! То ви так від себе говорите, а інша річ, чи ваші батьки захочуть непотріба годувати.

— У мене батенька давно немає. Я сам собі господар і прийму вас, діду, в хату. Я буду радий, як ваша досвідчена голова мене при нагоді порятує.

— Спасибі, синку, ми ще про це побалакаємо.

— Але на Різдво таки вас перевеземо, діду, в наше село. У нас дуже весело: колядок послухаєте, в церкві побудете.

— Ой, то, то! Цього я дуже бажаю... таки поїду, коли візьмете.

— Поїдемо саньми. Діду, ви казали нам про ту велику печеру. Чи не можна б її тепер побачити?

— А нащо тобі її треба?

— Я собі таке подумав: коли б нам скрутно стало перед ордою, то щоб було де сховатись... Ну, дідусю, ще чарочку.

— Сховатись було б де, — сказав дід, обтираючи губи, —але це дуже далеко від вас. Поки сюди встигли б утекти, то татари б вас геть порозбивали.

— Це пусте. Можна б заздалегідь сюди перебратися, тільки я не знаю, чи ціле село помістилось би. Мені здається, що це неможливо, щоб така велика печера знайшлася.

— А що ти скажеш на те, коли в мене не одна така печера?

— Не можу цьому повірити, поки не побачу. Старий почав сміятись.

— Хитрий ти чоловік, та не на такого натрапив. Я знаю, що ти печеру хочеш побачити, й тільки так мене випробовуєш. Та я тобі і без цього покажу. Ходімо зараз, коли хочеш.

Тарас досягнув, чого хотів. Дід узяв смолоскип, кресало та віхоть соломи. Він повів хлопців трохи далі від своєї печери. Прийшли в таке місце, де було просторіше. Тут росли кущі ліщини. Поза тими кущами була щілина, через яку просунулись. Йшли так довго якимись сіньми, аж вийшли на просторе місце. Дід викресав вогню і запалив смолоскип. Хлопці опинились у великій печері, краю її не було видно. Стеля була дуже високо. Тут звідкілясь дув вітерець, бо світло смолоскипа хиталося, і чути було свіже повітря. Дід почав обводити хлопців попід стіни, з яких стирчало каміння, наче в мурі. Вони так довго ходили. Звідсіля вели різні печери в сторони, так що можна було заблудитись.

— Дивіться! По цих закутинах можна всього добра наскладати, що й цілий рік прожив би.

— А звідкіля взяти води? — зауважив дехто.

-Єй вода, та трохи далі. Тут джерельце випливає, а куди воно пливе, то ніхто не вгадає цього.

— А татари до вас, діду, заходять?

— Кожного разу. Вони вважають мене за свого і нічого передо мною не ховають.

— І говорили кожного разу, як ішли наше село добувати?

— Говорили, і кожного разу я потерпав за вас. Тому чотири роки буде, як привів їх сюди якийсь потурнак, його

Ібрагімом кликали. Він тут у мене переодягався за нашого в лахміття та й пішов вас зрадити. А потім мені татари казали — ті недобитки, що то він їх зрадив і в таку матню завів, що ваші уходники всіх побили. Не знати, що з ним сталося? Татари погрожували, що як його впіймають, то з живого шкуру злуплять.

— Ні, діду, то не так було. Він сам себе зрадив, бо заходив у шатро до тих кількох татар, що в нашому селі жили. А мій товариш, от цей Трохим, вислідив, а я підслухав, та й ми все знали наперед і обдумали всю оборону. Ібрагіма ми спіймали живого і присудили на кіл посадити.

— І посадили?

— Відай, Бог того не хотів, бо він утік на дерево, та й упав, і так поламався, що сам здох.

— Це дуже цікаве для мене. Та, голубе, скажи мені, де ти навчився татарської мови?

— Я не був, діду, в Криму, а таки навчився від одного татарина, що до нас пристав, вихрестився і одружився з нашою молодицею Настею. Вже й діти є...

— От які штуки ви вмієте. Тепер мені дуже цікаво побачити ваше село та й вас усіх пізнати. Не дивно, що вас орда не могла взяти. Скільки разів верталися ті недобитки, то я дуже з цього радів. Тепер вас обминають.

— А коли б так, діду, вони ще коли захотіли нас застукати, — чи ви б нас не остерегли?

— Та як? Це далеко, не забіжу, послати не маю кого, а фігури таки в мене не може бути.

— На це ви видумаєте спосіб. Коли тут є де у вас сховатися, то ми посилали б кожного літа на зміну до вас одного з наших, щоб коло вас жив, а в слушний час —на коня і дав нам знати.

— Це гарно ти придумав. У мене є де сховатися, мені самому було б веселіше і вам безпечніше, не треба б людей по фігурах томити.

— А коли б так татари верталися зі здобиччю, а нас можна про це звістити, то чи могли б ми попробувати їх розгромити та здобич відібрати, і християнських невільників визволити?

Старий почав крутити головою.

— На це треба б зо дві сотні добрих лицарів. Правда, татари, вертаючись зі здобиччю, дуже неповороткі, лізуть рачачним кроком, але все ж таки з чим-будь не можна їх зачіпати.

— Не турбуйтеся, діду, в нас може бути три сотні добре вишколеного і озброєного війська, у нас уже козацтво завелось.

— А ти мені говорив, так щось собі пригадую, що у вашому селі не буде більше як триста душ. Хіба у вас ні жінок, ні дітей немає?

— Чому я так говорив, то я потім поясню. А тепер, дідусю, бувайте здорові, перед Різдвом ми приїдемо сюди саньми з кожухами, повеземо вас у село на свята, та заколядуємо. Та скажіть іще, дідусю, як вас кликати?

— Я Гараським звусь. А як ваше село величають?

— Ми його ще не назвали. Старшина вирішила, що його назвуть іменем того уходника, що для села найбільше послужить.

— Дай, Боже, щоб воно назвалось Тарасівкою.

XVI

За три дні перед Різдвом приїхав Тарас з двадцятьма хлопцями на конях та ще великими саньми, вистеленими сіном. Вони об'їхали балку довкола, поки не стали над самою печерою, де жив Гарасько. Була морозна погідна днина. Всі дерева та кущі в балці вкрились інеєм, який блищав до сонця сріблом, аж очі разило. Гарасько, почувши гамір і веселі оклики, вийшов з печери нагору, де його привітали в один голос:

— Здорові були, дідусю, помагай Біг! Беремо вас силою в ясир, коли не схочете по-доброму їхати.

— Спасибі вам, діти, що ви не забули, та ви почекайте, хай я трохи переодягнусь у кращу одежу, бо таке гороб'яче опудало не повезете, а то всі пси на мене брехали б...

— Там для вас приготували вже кращу одежу — шкода часу втрачати.

— Ні, вже вибачайте, в мене своя одежа. Ось я зараз. Він пішов у печеру і довго не виходив, аж надокучило чекати. Хлопці позлазили з коней, стали гуртом і заколядували, аж луна балкою йшла. Тарас з кількома зійшов униз. Старий порався довго, а опісля як вийшов, то його не впізнали. Надів чисту сорочку, причесав волосся й бороду, вбрав смушеву сиву шапку і суконний жупан, підперезався кольоровим шовковим поясом, на ноги взув червоні сап'яні чоботи. Він випрямився, наче помолодшав. Хлопці радісно його привітали.

— От стільки мого добра. Та найгірша моя турбота — що мені з моїм псом робити? Брати його — погано, бо буде з псами в селі заїдатися, а лишу його тут — якийсь звір зжере або з голоду здохне, а мені його дуже шкода.

— Заберіть його, діду, з собою на сани. З нашими псами він умить познайомиться та заприятелює.

— То знову погано, бо не буде кому моєї печери пильнувати.

— І на це ми порадимо. Нуте, хлопці, назгортаймо снігу та засиплемо вхід до печери.

Посходились ще й інші і почали згортати руками сніг до щілини. При тому не обійшлось без жартів і молодечих пустощів. Хлопці кидали один на одного грудками снігу, штовхали один одного. По балці лунав веселий сміх... За хвилину перед печерою стояла велика купа снігу, ніхто й не догадався б, що туди пройти можна. Гарасько покликав пса і поліз на сани. Його одягли в кожух і добре вкрили ноги. Пес не знав, що з ним робиться, як Гарасько узяв його за шерсть на сани і прикрив кожухом. Зараз зрушили з місця. Хлопці на конях переганялись, співали, сани гнались вихором по широкому степу.

Гарасько немало здивувався, як побачив село. Його обвозили довкола валу, який був укритий снігом, що присипав густу тернину. Заїхали у ворота на майдан просто перед хату голови Кіндрата Мухи. Тут старому запропонували мешкати. Гарасько зліз з саней, оглянувся, перехрестився на церкву і сказав:

— Аж тепер мені ясно, чого татари не могли вашого села здобути.

Муха привітав Гараська, як свого гостя, і попросив у хату. Всі, що сюди посходились, не могли надивуватися. Після того, що їм хлопці розповіли, сподівалися побачити якогось дикого степовика. Та ось перед ними стояв поважний міщанин, що схожий на святого Миколу своєю сивою бородою і довгим волоссям.

Відтепер щодня обидва сивоголові дідусі сиділи й розповідали один одному про свої довголітні переживання.

Того року відсвяткували уходники Різдвяні свята дуже весело. Гарасько ще перед Святвечором висповідався й запричащався і з того був дуже радий. Вже на свята мусив ходити від хати до хати в гості. А молоді що тепер робили, то й описати годі! Ходили з колядою, і то неабияк, а з музикою, бандурами та решетом. А за ними йшли парубки, переодягнені у звірів, татар, турків, міщан, вояків, і точили різні баляндраси.

Особливо Трохим був митець. Він прикидався за дурного і таке вигадував, що люди аж боки зривали зі сміху.

Усім святкувалося добре і весело, як людям, що не знають над собою пана, ніхто не потребує у багатшого шматка хліба просити.

Дід Гарасько наче помолодів. Зараз по святах хотів повертатися до себе, та його не пустили. Він аж плакав на радощах, дякуючи людям за щире серце.

— Як вам, діду, подобалось між нами, то залишайтесь тут, і не пожалкуєте, а коли нам своєю мудрою головою порадите, то це вже буде для нас ваша послуга.

— Ще не час, мої добрі люди, я не проти того, щоб до вас переселитись і тут по-християнськи віку дожити, та в мене одна велика думка на умі. Я ще хочу християнському мирові послужити. Що це таке — знає ваш молодий лицар Тарас Партиченко.

Тарас, відчувши, як очі всіх на нього повернулись, почервонів:

— Панове громадо! Те, що задумав і перед дідом Гараськом відкрив, я ще нікому виявити не можу. Та, дідусю, пробі, залишіться в нас іще поза Йордань, то й на Водосвятті будете та Йорданської води візьмете собі у пляшку.

— Спасибі, синку, за добре слово, Господь тебе благословить. Я залишуся.

Усі були з того раді, бо Гарасько поводився так, що нікому не надоїв, його всі полюбили. Він багато розказував, що цікаво було слухати. Люди сходилися в одну хату, а дід розказував всячину. Лише про себе не говорив ні слова, хто він і звідкіля тут узявся.

— Добре б мені жилось у моїй печері, бо я малим задовольняюсь. У мене й садок свій, і пасіка, тільки через тих клятих татар життя мені немає. Вони мене не чіпають, та я мучуся, коли дивлюся на те, як вони над християнськими бранцями знущаються. Як надженуть того ясиру, як все це почне голосити — і жінки, і діти, — то мені серце крається, рад би я від щирої душі помогти, — та що я вдію? А поганці знущаються над ними, мов над худобою, або ще гірше... Знеможеться хто, не може йти далі, то його вбивають на місці. Скільки я таких бідних поховав, щоб християнського тіла гайвороння та дикі звірі не шматували.

Декому поталанить втекти до мене, то такого і переховаю, але втекти нелегко, бо кляті добре пильнують.

— А яким чином ви, дідусю, у цю пустелю потрапили, та ще й один живете?

Старий махнув рукою і важко задумався. Він довго так сидів та лише губами ворушив, наче жував.

— Біда мене туди загнала, мої діточки, не від гаразду я туди втік. Та не питайте мене про це, не ятріть старої рани... Вона ніколи не загоїться... Як бачите по моїй одежі, я з міщанського роду. Мій покійний батько був купець, і я до цього приучувався, по світу їздив, у Крим та й у Царгород. А опісля таке скоїлось, що не було чого додому вертатися.

Він більше не говорив нічого, і люди більше нічого не питали. Всі бачили, що таким одним питанням йому начеб рота зав'язав. Люди почали розходитися по домівках, хата опустіла.

Другого дня по Йордані старий просив, щоб його відвезли. Тарас приготував сани, взяв кількох товаришів, і старого відвезли. До печери ніхто не заходив. Хлопці відгорнули сніг і промостили дорогу.

— Слухай, синку! Як ти справді щось думаєш, то приготуйся заздалегідь, а коли сніг почне танути, пришли кого сюди, бо як лише степ обсохне, то татарва рушить на Україну.

— Ми, дідусю, готові хоч би й зараз. Сюди ми будемо навідуватись, а коли настане та пора, то один з наших тут лишиться.

— Добре! Ти пам'ятай, що татари погано озброєні, вони не звичні до того, щоб їх зненацька застукати. Добрий спис та шабля, кілька рушниць, а при тім порядок у війську, то, наскочивши зненацька, можна малою силою велику орду розбити.

— Так ми, діду, беремось за діло з найближчою весною. Все залежить від того, щоб ми заздалегідь знали, коли орда піде на Україну і коли вертатись буде.

— Слухайте, товариші, — казав Тарас, як уже верталися, — нікому про це ні слова. Ми самі діло обміркуємо, і вся слава з того буде за нами. А коли скажемо це старшим, то певно, нас не пустять.

XVII

Настала нарешті нетерпеливо очікувана весна. З весни найбільше радів хлібороб. Так було і в давнину. Та не радів з неї той, кому довелось жити на татарському шляху. Недарма той страшний шлях назвали Чорним. За бузьками, дикими гусьми та ключами журавлів надлітали ключі татарських яструбів, котрі не щадили ні малого, ні старого, ані людської праці.

Трохи інакше було між канівськими уходниками. Вони, хоч і при шляху жили, та своїм завзяттям відбивали всі дотеперішні напасті і були певні, що так буде і далі.

А молодь таки раділа тій весні, бо постановила собі зробити таке діло, що піде від нього слава широко по світу.

Як лише степ підсох, а вода в річках спала, Трохим засів у печері Гараська і вижидав татар. Він виходив обережно на берег балки і оглядав далекий степ по той бік Інгульця.

Аж одного дня почувся з того боку гомін, а вночі заясніли в степу великі вогні. Гарасько запевнив його, що це орда йде.

— Тобі, сину, пора вертатися. Добре було б, щоб зі схованки придивився до їх сили, але хтозна, чи не захочеться їм ваше село застукати. Береженого Бог береже.

Таки зараз Трохим сів на коня і поїхав у село. Журавель наказав залишити роботу в полі. Не ставили вже вартових на фігурах, лише посилали в розвідку.

Та не було чого лякатись. Татари переправились через річку та пішли далі, і все вернулося до давнього ладу. Як тепер їх не чіпали, то, вертаючись зі здобиччю, певно їх не зачеплять.

Зараз поїхав Тарас з Трохимом до Гараська порадитись.

— Заходили сюди гості, діду?

— Як би не заходили? Вони кожного разу заходять, то й тепер...

— Великий загін пішов?

— Яких десять тисяч. Не страшний. Борців озброєних буде не більше двох тисяч, а решта все йде на грабіж. Ця голота на здобич ласа. З того багато пропаде по дорозі. Як буде вас добрих три сотні, то розіб'єте їх напевно, відберете здобич та визволите ясир.

— Коли ж вони вертатися будуть?

— Звичайно вертаються за чотири тижні. Тепер пішла більша сила, то, либонь, заженуться далі в християнську землю і повернуться, може, за шість тижнів або й пізніше. Вони, мов градова хмара, йдуть уперед. Перед чотирма тижнями нема чого сподіватися. За чотири тижні повинен би тут хтось з ваших бути. А як орда буде вже вертатися, то ви прийдете, сховаєтесь спершу в балці, а потім у печері. Але до печери дуже вузький прохід, коневі пройти важко. Треба його розширити.

— Я вже завтра приведу своїх з лопатами та сокирами. Треба буде потому і харчів привезти. Тільки не знаю, чим коней за той час годувати.

— Привезіть з собою косу одну-другу, то накосимо в балці та в степу трави. Вона за той час гарно вже підросте.

На другий день від ранку працювали тут уходники. Треба було розширити не лише вхід, але й цілий коридор до печери. Вони відлупували велике каміння і скидали в балку. Воно за кілька тижнів вкриється буйною травою, що й сліду не буде.

З того часу між балкою і селом настали живі зносини. Уходники переконалися, що з берега балки найкраще стежити за ордою, що не заступлять цього ні фігури, ні роз'їзди, на які йде багато часу.

Про татар не було чути аж до святої неділі. Раптом дали знати в село, що орда вертається. її наближення відчув Гарасько. Тарас пішов з роз'їздом і почув у степу великий гомін, побачив вогні.

Він таки боявся брати це на свою відповідальність і довірився Журавлеві.

— Може, ліпше не чіпати їх, коли вони нас не чіпають, а то розтривожимо осине гніздо.

— Не в тому справа, батьку. Якщо вони почуватимуть себе в силі, то підуть на нас, незважаючи на те, чи ми їх зачепимо, чи ні. Орді таки треба хоч раз показати, що ми не лише оборонятися можемо, але й наступати.

— Та чи дамо ми їм раду?

— А хіба ви не чули, що казали Гарасько і наш Максим, що орда зі здобиччю — то мов перегодована товарина. Я певний у тому, що нам поталанить, що ми відберемо награбоване добро, відіб'ємо християнських бранців, а наше село вкриється славою, яка і до Києва дійде.

— Боже тебе благослови, але я не піду. Навіть і не можна. Хтось мусить лишитися тут порядкувати, бо хтозна, що ще може з цього вийти.

— Я не візьму всієї сили, а хочу мати від тебе, батьку, отаманський дозвіл.

— Дозволу я тобі не можу без старшини дати. А коли старшині скажу те, що ти задумуєш, то не дозволить, і ти мусиш-таки підкоритись. Роби сам, що знаєш, і навіть нікому зі старшини не кажи. Я знаю, що перший Кіндрат не схоче, а за ним підуть усі, бо нікого шкура не свербить.

— Хай буде й так, а я від своєї думки не відступлю і надіюсь на Бога, що нам поможе в доброму ділі.

На цьому й розійшлись. Тарасові було ніяково діяти без дозволу старшини, та між його козацтвом було таке завзяття і самовпевненість, що годі їх спинити.

Зібравши свої три сотні, виїхав під ніч з села. Вартовим при воротах говорив, що їде в степ, бо там щось непевне робиться. Нарешті, це не була новина, бо Тарас робив таке часто. їхали поодинці попід берег Висуня і заїхали в балку прямо від річки. Здалека в степу чути було гомін і крики, а це був знак, що орда вже недалеко. Старий Гарасько вже ждав на них.

— Діти мої, моліть Бога, щоб нам допоміг, і таким одним ділом я вже всі свої гріхи спокутую. Тепер, діти, попасіть коней у балці, бо робота почнеться аж на другу ніч, як татари стануть над річкою ночувати, бо вони завжди так роблять. Сюди прибудуть завтра ввечері. А зранку ви накосіть трави для коней і знесіть у печеру. Надвечір і коней туди заведіть. Та тут іще одна робота. Треба прокопати берег у верхньому кінці балки, щоб коням можна було вийти.

— Та чи не надбіжать вони раніше? У степу вже чути гомін.

— Ні, сину, вони ще дуже далеко, лише тепер у степу роса, тому і голос чути далі, а татарин зі здобиччю повільний, мов рак.

Гарасько вийшов рано з Тарасом на берег балки:

— Ви таки ховайтесь зараз у печері. Я знаю, що вони приволочуться з табором аж надвечір, але, може, яка група надбіжить раніше роздивитися.

— Як прийде така група, — сказав самовпевнено Тарас, —то ні один з неї не вернеться.

— Це добре, та ти роби так, як я кажу.

Зараз почали проводити коней у печеру, а інші косили траву та зносили коням. Десь до полудня все було готове. Трави поназносили цілі копиці, і самі сюди повлазили. Вхід до печери засунули камінням.

Виявилось, що старий радив добре. Вже було пополудні, як почули гул кінських копит берегом балки, а згодом Гарасько побачив, може, десять татарських шапок.

Один виїхав наперед, над самий берег, і покликав:

— Гей ти, старий! Чи живеш ти ще? Виходь сюди! Гарасько вийшов з печери і привітався.

— Слухай, старий, як маєш що проміняти, то приготуй. Ми веземо багато такого, що, може, тобі пригодиться.

Гарасько вдавав з себе веселого.

— Ану ходіть ближче. Я таке приготував, що облизуватись будете. Поки ваші прибудуть, то часу буде доволі.

— Прибудуть надвечір. Стільки здобичі набрали, що лізуть, мов слимаки. З тими гарбами годі швидко пересуватись, хоч нас мурза примушує поспішати, щоб чимскоріш за рікою опинитись.

— А чого ж вам боятись? Тут живої душі немає.

— А хіба ти не знаєш про тих уходників, що тут недалеко поселились.

— Нема чого боятись. То селюхи. Вони лише тоді відбиваються, коли їх зачепити, самі певно не зачеплять. Чому ж ви не йдете. У мене славна горілка, я для вас приготував.

— А що з кіньми?

— Приведіть їх теж, тут-таки є доступніший берег.

— Ходімо, — сказав ватажок. — Магомет заборонив пити вино, але горілку можна. А звідкіля ти її взяв?

— Викурив з овочів. Як знаєш, у мене винограду немає. Татари почали з'їжджати в балку тою дорогою, яку

тільки що промостили уходники. Вони придивлялися до того підозріло, як уже були внизу.

— А це хто зробив? Відкіля тут стільки кінських слідів, і то свіжих. Старий! Кажи правду, а то башка не твоя.

— Хай мені Аллах милостивий буде свідком! А хто ж тут інший був, як не наші? Позавчора переправився через річку на цей бік цілий загін і побув тут весь день, та лише під вечір від'їхав.

— Чому ж ми його не зустріли.

— Бо вони пішли просто на північ. Здається, вони щось задумали, та не хотіли мені сказати. Чого ж ти до мене причепився, чи я міг їх спинити? От ми вип'ємо по чарці.

Татари почали оглядати сліди. їх справді було дуже багато, і це справді виглядало на більший загін. Вони заспокоїлися і пустили коней, щоб паслися. Гарасько частував їх горілкою з медом і запросив у печеру перекусити. Горілка їм подобалась.

— Ви тут лишитесь до завтра?

— Лишимося, бо треба місце під обоз розмежувати. Тут над балкою стануть гарби. За ними далі — бранці, позаду —худоба. А багато того є, багато. Особливо ми багато волів понабирали. Такої дрібноти, як вівці, брали мало, хіба що на м'ясо в дорозі.

Гарасько припрошував їх, частував. У печері посідали на землі, забравши під себе ноги. Насередині горіли скіпки.

Тарас сховався в щілину великої печери за кущем ліщини і прислухався. Коли татари пішли за Гараським у печеру, він зараз прикликав десяток своїх хлопців і наказав їм, що робити: треба мерщій поганців знищити.

— Ножі в руки, лишити мені одного живим, решту перерізати. Язика нам треба, бо я не все чув. А лишати їх не можна, бо почнуть лазити та ще нас вислідкують, — за мною!

Він увійшов у печеру і крикнув до татар:

— Салем алейкум!

Гості не стямились, як хлопці кинулись на них з ножами і порізали. Гарасько присвічував скіпками. Одного залишили живим.

Зараз виволокли трупи надвір і заволокли в найближчу яму, де ще стояла вода від снігу. Коней завели у велику печеру. Татарин під загрозою, що будуть його пекти залізом, коли не схоче говорити, а як скаже всю правду, то його пощадять, говорив усе, що знав. Його орда, як перейшла річку Буг, з'єднавшись з буджацькими ординцями, перебралась відтак через Дністер і, ніким не спинювана, загналась аж на Покуття. Тут татарам поталанило. Пограбували та попалили багато містечок і сіл та набрали здобичі, яку відтак з буджацькими земляками поділили. По дорозі ніде не зустріли опору, бо народ поховався по городках і замках, а решта не боронилась.

— А багато ясиру ведете?

— Вибраного — близько п'ятисот. Ми чого-будь не брали, а хіба людей здорових і гарних. Все інше перерізали, бо з таким ясиром багато клопоту по дорозі.

Далі Тарас довідався, що менша частина татар піде зараз на той бік річки і там отабориться. Бо прийшла до них вістка, що їм мають заступити дорогу війська литовського князя на Дніпровій переправі.

— Чи маєте ви, діду, яке місце, щоб цього татарина сховати?

— Не турбуйтеся. У цій коморі буде безпечно, сам чорт його не знайде.

Оглянули ще раз мотузи, занесли татарина та зав'язали платком рота, щоб не міг кричати. Тепер хлопці поховались усі у велику печеру, де стояли коні.

Вже сонце хилилось до заходу, як у степу показалась велика чорна плахта. З неї виходив спершу глухий, а опісля щораз то виразніший гомін людських голосів, плачу та диких окликів. Відтак одна частина відірвалась від гурту і посунула вперед. Незадовго можна було розрізнити постаті вершників у кінчастих шапках. Вони щораз наближались, а кілька прискакало над берег балки. Тут стояв Гарасько і привітав їх.

— Чи не проїжджала туди наша чота?

— Авжеж проїжджала, та тут зустрілась якраз з іншим татарським загоном, що сидів у балці три дні. Коли не вірите, то подивіться, скільки тут слідів. Люди з вашої чоти говорили, що малу здобич здобули, а їм хочеться більшої, і тому пішли на північ. Вони казали, що вернуться, поки ваш загін прийде до Дніпрової переправи.

— От собаки! Ще їм мало того, що здобули. У нас тепер така здобич, якої давно не було. Аллах нас благословив.

— Хай буде ім'я Аллаха прославлене! — підняв руки вгору Гарасько та поклонився на схід сонця. — Поталанить вам і далі.

— Не конче так мусить бути, бо нам донесли, що на Дніпровій переправі зустріне нас княже військо.

— То йдіть на іншу переправу.

— Не можна. Бо в нас завеликий табір, і треба брати найкоротшу дорогу.

— Та коротша дорога, котра певніша, — сказав дід. Татарин зліз із коня і побачив сліди, хоч уже було по заході сонця, і тут було тьмяно. Татар з'їжджалося щораз більше. То була та частина, котра ще нині мала переправитись на той бік Інгульця. Вони пішли далі, а за годину загоріли в степу за річкою табірні вогні.

Надворі зовсім стемніло. На голубому небі замерехтіли золоті зірки. Вони виринали одна за одною, поки не засіяли цілого неба золотими світелками. Вся природа замовкла. Те, що томилось удень, пішло спочивати, а його місце займали істоти, що вночі ширяють. Далеко від річки доходило веселе кумкання жаб, гукав пугач, у траві перекликались перепели, у степу заревів тур, завив вовк, загавкала хриплим голосом лисиця.

Та всі ті голоси вмить замовкли, як наблизилась орда з криком та галасом. Почулось галайкання татар, плач та голосіння невільників, рев худоби та блеяння овець. Татари їздили по степу і визначали місце, де кому ставати. Та насамперед пішли до пійла. Над балкою поставили вози, зараз слідом пригнали ясир. Далі стали татари, а ззаду виганяли волів у степ, щоб паслися. Татари розклали вогні і почали пекти баранину та конятину. Дід Гарасько ходив поміж вози та поміж бранців, роздивляючись, чи нема чого купити або проміняти. Потім зсунувся раптом з берега і підкрався до великої печери.

— Як тричі сова озоветься, то час буде виходити вам.

— Воно трохи не так сталося, як ми собі обміркували, —сказав Тарас, — там, де ми собі промостили дорогу, вони заклали возами.

— Цим нема чого журитись. Я вас проведу далі, а ви вдарите на татар ззаду. Лише там натрапите на стадо волів.

— Чи там справді воли пасуться?

— Напевно, це буде вам перешкода.

— Ні, діду, це якраз на нашу користь. Тільки вам треба ще раз піти поміж бранців і переказати їм, що як почують ззаду стрілянину, крик і метушню, то хай зараз утікають поміж вози. Скажіть першому скраю, та хай перекаже іншим.

Гарасько вийшов знову на берег і пройшов поміж возами. Його ніхто не спиняв, бо він був одягнений по-татарськи. Підкрався так поміж бранців і приліг коло найближчого. Бранець уже спав. Гарасько приклав губу до його вуха і забалакав:

— Христос з нами! — та сіпнув його за руку.

— Це що?

— Мовчи! Поміч близька. Я тобі розріжу пута, а ти зроби те саме сусідові і перекажи таке: як почуєте стрілянину і крик, утікайте всі поміж вози, ховайтеся де можна. Вози випряжені та нікого не переїдуть. Пам'ятай, щоб цей заклик перейшов до всіх. Хто залишиться, той певно пропаде.

— Хто ж нас врятує? О! Господи!

— Мовчи, не охкай, роби, що тобі кажу. Завтра довідаєшся про все.

Гарасько поповз далі і роздав іще кілька ножів. Відтак перейшов знову поміж вози, побалакав зі сторожею і пішов у печеру. В таборі почало втихати. Татари засинали при вогнищах. Гарасько підліз знову на берег і прислухався.

По зорях пізнав, що вже, певно, буде північ. Табір заснув, огні пригасли. Тепер озвалась сова...

Тарас сидів перед входом до печери і слухав. У нього дуже билося серце від хвилювання. Він молив у Господа помочі. Почувши умовний знак, пішов у печеру. Хлопці порозміщувались так, що кожний держав свого коня за поводи і куняв.

— Хлопці! Пора! Виходьте. Лише тихо! Без гамору. Усі заворушились. Кожний виходив, ведучи коня за поводи. В печері була така пітьма, що хто вийшов надвір, жмурив очі, бо й того світла було забагато. Тут уже ждав Гарасько. Він узяв Тараса за руку і повів попід берег балки. Інші йшли за ним. Йшли так довго. Аж раптом Гарасько зупинив усіх:

— Тут можете виїжджати. Тарас обернувся до Трохима:

— Ти тут лишишся з двадцятьма. Коней всі припнете в балці. Як почуєте в таборі крик, виходьте на берег і переріжте вартових татар коло возів. Лише зважайте, щоб бранців не порізати, бо вони поміж вози ховаються. Щоб ти знав, що я йду ззаду, там стоять воли, я їх налякаю та на табір нажену. Побачиш, який бешкет буде. Бувай здоров! Держись добре!

Пішов зараз до свого коня і вивів його на берег. Як уже повиходили всі, посідали на коней і поїхали далеко в степ. То було геть за татарським табором. Завернули вліво і їхали навпростець, поки не натрапили на волів. Одні ще паслися, інші лежали в траві. Тепер уходники наїхали на них, почали штурхати списами та підняли страшний крик. Заводили різними голосами. Воли посхоплювались і збилися докупи. Хлопці напирали і вимахували списами та безнастанно кричали: "Аллах! Аллах!"

Тепер воли справді налякались і почали гнатись щосили на табір.

Татари посхоплювались спросоння, не знаючи, що сталося. На них налетіло стадо наляканих волів, що, піддерши хвости, гнались мов скажені, розбиваючи все на дорозі. А за волами мчали на конях

уходники та кололи татар списами. Настала нечувана метушня. Татари втікали разом з волами і кіньми до річки та скакали в воду.

А Трохим, як почув метушню і крики, вийшов на берег. Вартові задивилися в табір, не сподіваючись від балки нападу, їх різали одного за одним.

— Гей, бранці, — кликав Трохим, — а сюди! А давайте там якого світла, бо люди позабиваються.

На березі показався палаючий смолоскип, яким світив дід Гарасько.

— До світла, люди, до світла! — кликав Трохим.

А люди йшли на світло, мов нетлі. Жінки вели за руки заспаних дітей. У тому місці, де уходники розкопали прохід, сходили вниз, і Гарасько повів їх у велику печеру. Там лишив світло і за хвилину, при допомозі Трохимових хлопців, приніс із своєї комори поживу, яку лише мав.

Надворі почало світати, як Тарас добивав решту. Ганяючись за татарами степом, зганяли їх до річки. Над водою нависла густа мряка, в яку западали втікачі, і це їх спасло. Тарас став над берегом і перехрестився.

— Слава ж тобі, Господи! Вертаймося, товариші! — Хлопці почали заїжджатися, а опісля поїхали до балки. – Запрягайте коней до возів та й додому!

Над берегом балки стояв старий Гарасько і благословив їх:

— Тепер, діти, беріть і мене з собою. Нічого мені тут дожидати, коли б сюди орда повернулася. Славні ви хлопці, гарно повели діло.

— Та скажіть, дідусю, хто розбив татар — ми чи воли? Всі почали сміятися.

— Твоя голова, а волячі роги та й ноги, — відповів дід. Тарас пішов до великої печери і кликав:

— Виходьте, люди добрі, поведемо вас у наше село. Хоч ви з далекої сторони, та ви свої люди і нам брати.

Знеможених бранців посадили на вози, об'їхали балку і степом попрямували до села серед веселого гамору та пісень.

А в селі, крім Журавля, ніхто не знав, куди пішло з села військо. Дехто ремствував, що тому Тарасові забагато дають волі, що він робить, як йому захочеться, та людей від роботи відриває. Журавель ходив занепокоєний тим, що сталося. Не дай, Боже, їх розіб'ють татари, тоді не буде його совісті спокою до смерті, що до такого небезпечного діла допустив. Аж ось причвалало до воріт кілька посланців з радісним окликом: "Перемога! Ми розгромили орду і здобич відбили. Тарас наказав, щоб готували обід і приміщення на триста п'ятдесят душ відбитих бранців".

По селу наче запалив. Кожен хотів знати дещо більше. Люди оточили хлопців і випитували на всі лади.

Тарас вертався позаду цілої валки. Був дуже знеможений і сонний, треба було йому негайно відпочити, а валка з возами волоклася дуже поволі. Тарас дрімав на коні.

Як лиш в'їхали на майдан, оточили церкву. Отець Атанас правив молебінь, з церкви лунав спів. Бранці стали навколішки і плакали на радощах, що Господь визволив їх з тяжкої неволі. Усі благословили Тараса. Старий Гарасько поплівся до хати Кіндрата і зараз ліг спати.

Тепер Тарас поклонився низько Журавлеві.

— Повелось, батьку-отамане, як не може бути краще. Журавель обняв його міцно.

— Здоров будь, пане отамане, ти наша надія, під твоєю опікою ми можемо бути безпечні.

Те саме зробили Муха і вся старшина. Тарас говорив:

— Панове громадо! Буде час веселитися потім, а тепер приймайте гостей та нагодуйте цих бідних бездомних сиріток, що з татарського сирівця вирвались.

— Не пожаліємо їм хліба-солі... — гула громада.

— І щирого серця, — додав старий Кіндрат.

— Ми вас приймаємо, мов братів наших, — промовив Журавель до бранців, — годі вам вертатися до ваших зруйнованих осель. Залишайтесь між нами. Поля в нас досить, хатки вам побудуємо, всім поділимося з вами... А коли в нас збільшиться люду, то так заживемо, що і Каневу стане заздрісно.

— Ми згідні, хай залишаються, коли хочуть, — загула громада.

— Та ще одного не можна забути, панове громадо. Нині святкуємо велику перемогу над грабіжниками. Тепер ми не ждали, поки вони нас зачеплять, а застукали їх на переправі. Значить, у нас є сила. А в цьому заслуга одного чоловіка. Він перший почав вишколювати військо, ще як у Каневі дітваком був. Ми вважали це спершу за дитячу іграшку, а воно от яке велике діло з цього вийшло. Нині, як це говорив недавно підстароста з Черкас, у нас краще військо, ніж князівське, і ми це самі, здорові, знаємо. А останнє Богу угодне діло. І хто ж це зробив? Певно, не

ми, бо на таке були б і не зважились. Це зробив наш брат, наша добра дитина Тарас Партиченко.

— Слава Тарасові! Хай здоров буде! — гула громада.

— Я був вашим отаманом, та признаюся, що я дав собою кермувати цьому молодчакові, бо я переконався, що в нього розум, статечність, мов у старого. Нащо ж нам далі у жмурки гратись. Так не годиться! Оберім за отамана таки зараз, не дожидаючи виборів, Тараса Партиченка. Я відмовляюся і радо в його руки передаю отаманство.

— Слава тобі, Тарасе! — ревла громада, мов грім. —Орудуй нами, веди наше військо і проживи нам довго!

Тарас був дуже схвильований, бо такого не сподівався. Червоний на обличчі, соромився на людей дивитися. Він кланявся громаді, почав відмовлятися, та всі його закричали і не дали говорити. Тепер Тарас скочив на пеньок, випрямився і підніс шапку вгору.

— Панове громадо! — заговорив дзвінким голосом. —Корюся вашій волі і вибір приймаю. Та хочу подякувати моїм хоробрим, щирим товаришам, що стали міцним муром за мною!

— Слава нашому козацтву! — кричали уходники.

Забрався на купу дерева старий Кіндрат Муха і говорив, а голос його тремтів від зворушення:

— Мої діти! Велике свято ми сьогодні святкуємо. Отож і при цій нагоді довершім ще одне діло. Наше село ще немає досі свого ймення. А ми вирішили, що назвемо ім'ям того, хто найбільше для громади послужить, — ну, що ж ви гадаєте?

— Нема що багато говорити! — гукнув Журавель. —Хай називається Тарасівка.

— Добре! Славно! — кричали уходники. — Ми всі з тим згідні, кращого ймення не вибереш. Тарасівка та й годі.

А ось крізь юрбу протиснулась Олена Партичиха, Тарасова мати. Вона обняла сина і говорила крізь сльози:

— От слави я діждалась твоєї, мій Тарасику, хай тобі Господь помагає, — чому ж то наш батенько цієї слави не дожив...

Тарас пригорнувся до материних грудей і цілував її в руки. Аж раптом згадав собі щось і вдарився долонею по чолі.

— От я був би забув! Гей, Андрію, — гукнув до брата, —візьми десяток людей і скачи в балку. Та я забув, що ми в коморі в діда Гараська залишили зв'язаного татарина. Розв'яжи і пусти його в степ.

— Кинь його, Тарасе, — говорили уходники, — не варто такою марницею забивати собі голову.

— О, ні! — відповів Тарас. — Я обіцяв його пощадити... А яка ж би то була пощада, коли б він згинув голодною смертю. Отаман Тарасівки не сміє не додержати слова, хоч би і ворогові.

З того часу три роки підряд уходники вибирали Тараса Партиченка військовим отаманом. Нікому й на думку не спадало висувати когось іншого до вибору, ніхто б навіть не наважився мріяти про визначне становище серед уходницького війська, бо і справді не було нікого кращого. З усіх великих пригод за той чималий час, які доводилося уходникам переживати, Тарас виходив завжди переможцем, все йому вдавалося, все виходило на користь селу.

До того часу Тарас мало займався працею в полі. Його виручала сім'я. Та не тому, що соромився хліборобської праці (бо він її добре знав), а тому, що в нього на це не вистачало часу. Не раз, бувало, підійде сонце високо, а Тарас ще спить, але всі знали, що тоді, коли село безпечно спало, отаман з кількома товаришами ганяв степом довкола, наглядав за вартовими, пильно дивився, чи не загрожує небезпека, і вертався над ранком.

Так само мало коли брав він участь у молодечих забавах своїх ровесників. Хоч до всіх щирий та привітний, він не раз серед веселої забави молоді сідав у кутку і впадав у задуму, а тоді забував про цілий світ. Він тямив добре, що орда не вибачить уходникам своїх невдач і розгромів. Коли інші люди забували про татар, то Тарас сподівався кожної хвилини набігу. Він без упину непокоївся думкою, коли це станеться і яка буде тоді сила у ворога.

Тарасівка прославилась на ввесь далекий простір. Напливали нові уходники. Число людей збільшувалось з кожним роком. Село треба було щороку розбудовувати, як розпорядився Тарас, у бік лісу, бо другий бік вважав небезпечним. Тому уходники мусили рубати ліс для своїх потреб не зараз під селом, а далі, щоб коло села лісу не проріджувати, бо його вважав Тарас найкращим захистом перед ворогом.

Та надто широкого села не можна було окопати валом. Це була б зайва праця, бо не було стільки війська, щоб такий розлогий вал обставити оборонцями. Згодом почали будуватися за валами. В разі небезпеки всі мали ховатися за вали, хати залишати на риск, або вони устоять, або підуть з димом.

Журавель, що його вибрали по Кіндраті Мусі головою села, слухав у всьому Тараса і ніколи йому не перечив.

Старий Кіндрат Муха охляв зовсім і не мав уже сили такою великою громадою керувати.

Одначе у важливих справах рада зверталася до нього по розумне слово, і він їй ніколи не відмовляв, його слухали всі — від малого до великого. Доживаючи свого пізнього віку, він тільки мав розради, що всі його шанували і любили.

У нього жив старий пустельник Гараська. Були обидва і однолітки, то тепер, сидячи взимку біля печі, а влітку на призьбі під хатою, гріючись на сонці, або під яблунькою в садку, розмовляли про давнину.

Про минуле Гараська ніхто не знав, бо він про це нічого не згадував.

Якось на третьому році його перебування в Тарасівці старий важко занедужав. Збирався вмирати і говорив кожному, що години його життя вже почислені і що вже не довго людям заважати буде.

Прикликали панотця. Висповідав його та відправив маслосвяття. А проте він не заспокоївся, і що ближче до смерті, то дужче непокоївся і не міг собі знайти місця. Видно було, що в нього щось на сумлінні важке лежить, що він не хоче того брати з собою на той світ.

Вістка про близьку смерть Гараська розійшлася селом, кожний хотів побачити його востаннє. Люди почали його провідувати. Він так підтоптався, так змарнів і виснажився, що годі було його тепер пізнати. Залишилася сама тінь від колишнього чоловіка.

Аж раз він не видержав і заговорив до свого приятеля —старого Кіндрата:

— Важко мені, брате, сходити з цього світу, поки не скину з моєї душі важкого каменя, що стискує мою душу. Будь ласка, приклич людей, хай я перед усіма голосно висповідаюся і розкажу те, чого ніхто не знав і не знає.

Кіндрат задовольнив його просьбу, і незабаром наповнилася хата уходниками.

Підперли старого подушками, і він продовжив:

— Я вже вам казав, мої добродії, що я з купецького роду, та не з Черкас, а таки з самого Києва. Мій покійний батько, Михайло Сищук, провадив широку торгівлю між Сходом і Заходом. Сім'я в нас була велика, я був наймолодший. Батько привчав мене теж до купецтва, виручався мною, як я вже дещо розумів, та посилав мене з крамом у світ. Я їздив до Вільна, в Москву, до Львова, а по тім боці в Бахчисарай, ханську столицю, в Кафу, а то й до Царгорода. Цей великий світ поміряв я, ведучи цілі валки возів з товаром. Вдома я побував узимку... Я мав товариша Ониська, трохи не побратима, однолітка. Його батько теж крамарював, і ми частенько разом наш крам перевозили з одного кінця в другий. Нещастя хотіло, щоб ми обидва влюбилися в одну дівчину, влюбилися на смерть, один не хотів другому поступитися. З тої причини я з приятеля став йому завзятим ворогом. Гафійка (так називалася дівчина) схилялася більш до Ониська. Я любив її до одуріння і вирішив, що хоч би це коштувало життя моєму суперникові, та вона мусить бути моя. Між нами розпочалася така завзята ворожнеча... Тоді і піддав мені диявол думку прибрати Ониська з цього світу. Ця страшна думка не покидала мене ні вдень ні вночі. Я любувався нею, розбирав її на всі лади, придумував способи і радів, яким то я буду щасливим, коли Ониська не буде вже між живими, а тоді нічого мені не стане на заваді одружитися з Гафійкою. Та на явне душогубство я не міг зважитися. Тому-то я все вдавав перед Ониськом приятеля і нічим не зрадив себе, хоч це коштувало мені багато зусиль. Тривало це так довго, поки не трапилася нагода. Наші батьки послали нас обох з валкою краму в Крим. Я з того дуже радів, бо знав Крим добре і навчився по-татарськи говорити, а Онисько — ні. Там він мусить пропасти, а я, вернувшись, неодмінно одружуся з Гафійкою.

А сердешний Онисько нічого не догадувався, радів, що поїде зі мною і побачить ті дива, про які я йому розказував, щоб його заохотити. Він,

сердега, не догадувався, що їде з Каїном, який його погубить. Заїхали ми без пригоди до Козлова, по-турецьки він Геславе називається. Тут іде на велику руку торгівля, і тут перепродують і людей. По дорозі я обміркував свій чортівський план добре і був певний, що мені пощастить. Там я мав знайомих між татарами, котрі мені допоможуть. Я й досі проклинаю годину, коли на татарську землю ступив. Чому я не пропав де в степу? Бо, кажу вам, найтяжче степ проїхати, а вже купцеві в Криму зовсім безпечно. І там, під ханською владою, купців шанують. Отож зараз, як ми приїхали, я потай пішов поміж торговців невільниками і просто продав брата невірним. Я умовився з ними, що заведу Ониська в тісну вулицю увечері, коли вже смеркне, а вони його спіймають та між християнських бранців заволочуть. Вони мені зараз заплатили половину юдиного гроша, другу обіцяли дати опісля... Чуєте, люди? Я продав християнську душу невірним, продав на важкі муки і неволю!

Старий почав по тих словах страшно ридати, бив себе немічними руками по голові, дряпав кігтями лице. В одну мить страшно перемінився.

Люди хрестилися. їм здавалося, що бачать самого чорта у людській подобі. Згодом старий трохи заспокоївся і говорив далі:

— Мені легко було вмовити Ониська, щоб він пішов зі мною оглянути місто, якого не знав. Він мав цікаву вдачу і радо придивлявся до всього нового. Ми ходили до самого вечора. Я, щоб не видати мого хвилювання, розказував йому дуже багато, я хотів сам себе заговорити. Вже геть смеркло, коли ми верталися на квартиру. Зайшли в умовлений провулок. Там вискочило з сутіні кілька розбишак, впіймали Ониська і зв'язали. Він оборонявся щосили, та його перемогли. Я стояв, мов закам'янілий. Його поволокли далі... Не забуду ніколи його розпачливого крику: "Рятуй мене, брате мій, Гараську, не дай пропасти!"

Це були останні слова, які я чув з його уст. Вони безперестанку бринять у моїх вухах, вони деруть мою душу, мов чортяки кігтями... А

при тім я чую ще другий голос: "Ти — юда, братопродавець, проклін на твою голову!"

Я втікав з того місця, мов окаянний... На квартирі сказав нашим людям, що сталося. Вони всі Ониська любили і жалкували за ним.

Ліг я спати, та мені лише так здавалося, що буду спати. Моє сумління не давало мені хвилинки спокою. Та ніч була для мене гірш пекла. Мені здавалося, що легше тим грішникам у пеклі, що з них чортяки шкіру деруть, ніж мені тоді було. Усю ніч бігав, мов скажений, по своїй кімнатці, стогнав, кричав, мов божевільний. Люди гадали, що я так за побратимом побиваюся, бо ніхто не знав того, що я зробив.

За цю ніч я пізнав всю гидоту свого гріха. Пізнав я, що на все життя не буде мені спокою, що вимріяне в моїй душі щастя в подружжі з Гафійкою — це лише мана... І я вирішив усіма силами, хоч би ціною свого життя, спокутувати заподіяне зло, допомагаючи бідним невільникам.

Зараз зранку я пішов до своїх спільників, торговців невільниками. Вони гадали, що я по гроші прийшов і хотіли мені виплатити. Та коли я їм сказав, що удвоє їм стільки заплачу, коли мені повернуть Ониська, та при тім як побачили мене схвильованого, мов божевільного, не могли зрозуміти, що зі мною сталося. На жаль, не могли мені Ониська повернути, бо того-таки вечора перепродали його іншим купцям, а ті повезли його зараз у Кафу... Я почав страшно плакати, та не лише не взяв решти грошей, а ще покинув їм і ті, що взяв учора. Мені здавалося, що мене ті гроші пекли вогнем, і я хотів їх мерщій позбутися.

Вернувся я на кватиру, казав своїм людям вертатися додому, я, мовляв, лишуся, щоб відшукати Ониська. Я забрав усі гроші, що взяв за крам, з собою. Я знав, що без грошей нічого не вдію між невірними.

Погнався я в Кафу, розпитував скрізь, та дарма. Ониська зараз перепродали і повезли далі, навіть ніхто не знав куди.

Я впав у відчай. Я знав, що не лише брата продав, але і свою душу чортові, і для мене немає вже більше вибачення в Господа-Бога.

Поїхав я потім у Синоп, до Трапезунта, аж до Царгорода забрів, і все це було даремно. У цих містах я перешукав усі невільницькі базари.

Та коли я не міг спасти проданого брата, треба було придумати, як спасти свою окаянну душу... Зайшов я на Афонську гору до святих ченців. Та й тут моя душа не знайшла спокою. Я страшно мучився, хотів спокутувати свій гріх, та ніхто не міг мені сказати, куди дорога до мого спасіння, коли моя покута стане повною.

Та мені все якийсь добрий голос нашіптував, що я таки попаду на слід жертви мого гріха. Частенько я покидав святу гору і сходив на цей мерзенний світ, що його зненавидів, та все даремно робив розшуки. Тоді я знову вертався до святих ченців. Тепер натрапив я на старого ченця-земляка, таки з Києва, і перед ним висповідався. Він мене потішив, що Боже милосердя більше від гріхів усього світу, і коли грішник кається і хоче гріх виправити, то йому не закрита дорога до спасіння. Порадив мені піти між татар і там з усіх сил помагати невільникам.

Тоді я взявся знову до купецтва, бо інших засобів у мене не було. Мені велось добре, і я свій увесь прибуток з торгівлі повертав на рятування невільників. Багато я їх викупив з неволі, багатьом допоміг утекти. На Україну я не міг вертатися, навіть не посмів розпитувати про моїх рідних. Це вважав я для себе теж за кару, яку сам на себе наклав.

Аж одного разу мені поталанило. Мене ограбували до нитки, мало що не вбили. Та мені не було шкода мого ледачого життя, лише я боявся вмирати, тому що я ще свого важкого гріха не спокутував. Тому я втік з розбишацьких рук. У цім моїм спасінні я бачив палець провидіння, що воно не хоче моєї смерті. Аж тоді я побачив, що без грошей на бусурманщині нічого не зроблю, я подався з татарами на Україну, тут поселився пустельником у вашій балці та жив там, поки мене ваші

юнаки не знайшли. От тут я багато дечого доброго зробив. Скільки бранців я перевів уночі в свою печеру, про яку татари нічогісінько не знали!..

Тепер скажіть мені, люди добрі, чи не варто мене гидитися, мов гнилого стерва, і чи не варто мене ще поки сконаю викинути геть за вал, щоб вовки живцем пожерли, щоб не зогиджував я вашого богомільного села.

Він знову почав каятись, бив себе кулаками в груди, кричав, мов навіжений. Слухачам пішов мороз поза спину. Старий Кіндрат сказав:

— Заспокойся, чоловіче! Боже милосердя справді більше, як нам здається. Коли б його над тобою не було, ти вже давно не жив би, а так Господь умисне держав тебе на світі, щоб тобі дати час до покути і покаяння.

— Заспокойтеся, діду, — говорив і собі Тарас. — Тим одним ділом, що ви нам допомогли зробити — орду розбити та стільки християнських невільників визволити, ви завершили свою покуту, і Господь прийме вашу очищену від гріхів душу.

Ці розумні слова молодого парубка, що його всі в селі поважали, справді заспокоїли грішника. У хаті стало тихо. Усі задивилися на діда, що вмирав. Почали розходитися. Зчинився в хаті рух. Тоді Гарасько відкрив очі і хотів підвестися. Йому поміг Тарас.

— Я бачив ангела Божого... Мої гріхи прощені, простіть і ви мені, мої друзі. Хай Господь благословить ваше село. Прощавайте!

Він знов ліг на постіль горілиць, зітхнув глибоко і перестав жити... Тарас поклав руку на його серце. Воно перестало битися.

— Помолімся, брати, за його душу... — сказав поважно Тарас і став коло постелі навколішки. Інші пішли за його прикладом.

Гараськові справила громада величний похорон і поставила на його могилі високого хреста.

XIX

— Тарасику мій любий! — озвався якось старий Кіндрат до Тараса. — Я тобі б міг дідом бути, тож послухай моєї ради, що тобі скажу. Ти вийшов між нами на великого чоловіка, а все ж таки ти ще не повний, не цілий чоловік. Тобі женитися пора... Ти що, хочеш стати підтоптаним парубком, якого згодом люди перестануть поважати? Пора свою сім'ю завести, тоді й повага до тебе в селі покращає...

— Женитися мені, дідусю? Коли ж бо я боюся свою увагу роздвоювати поміж добром своїм власним, гараздом моєї сім'ї і добром громади. Я дивлюся далі, як мої земляки, і бачу, що наше село все ще в небезпеці, мов на волоску висить. У цьому вся моя турбота, а про жінку немає в мене часу думати.

— А треба подумати і про це. Через твоє гаяння і твоя сім'я терпить, бо не може перед тобою заходити у подружні зв'язки. Ти найстарший і перший на черзі, а що ти не якийсь каліка, то й обминути тебе звичай не велить. У нас дівчат дебелих — мов макового цвіту, і, правду кажучи, не вітряниць, і є в чому вибирати. Повір мені, що наші сімейні уходники хоч і слухають тебе, і поважають, проте скоса дивляться, що ти досі не цілий чоловік.

— Як це воно: "не цілий"? — засміявся Тарас.

— А так. Парубок чи дівчина — не цілі люди. У Святім Письмі читають, що Господь ще в раю так розпорядився, щоб люди жили парами, а не кожний для себе.

Це й переконало Тараса, і він почав роздивлятися поміж дівчатами, котра підходила б йому до пари. На диво всій громаді, Тарас став заходити на вечорниці, весілля та танці, і тут дав себе знати, що він не лише до шаблі, але й до танцю митець.

А дівчата, що дотепер дивилися на Тараса, як на дикуна, бо він ніколи з жодною не пожартував і держався осторонь, почали до нього тепер не так придивлятися.

Між ними була і Маруся Судаківна, котру він вирятував від ведмедя. Вона виросла на гарну стрункy дівчину, та хоч не один парубок завертав на неї очі, вона і слухати про це не хотіла, всім відмовляла. Бо ніде правди діти — серденько її таки тьохкало до Тараса. Так, це був найкращий юнак на все село, мов вимріяний у казці князь. Та, на її превеликий смуток, він не звертав на неї особливої уваги, так як і на інших.

Тепер зустрілись на вечорницях, Тарас узяв її в танець, і коли вже протанцювали, посідали збоку, він заговорив першим:

— Не сниться тобі коли, Марусе, той лютий ведмедище, що тебе на фігурі за одежу хапав.

— Ведмедище мені не сниться, а сниться мені не раз той козак, що мені життя врятував.

— Невже ж сниться? Ти його не забула?

— Його ніколи не забуду, бо коли б не він, мене давно не було б на світі.

— А хіба ж ти його не бачиш наяву щодня?

— Та що мені з того? Він такий гордий та пишний, що й глянути на мене не хоче.

— Ані не гордий він, ані не пишний, та, бач, у нього без перестану турботи за безпеку села, всі його думки за цим ходять. Тож не дивуйся, бо ви всі того не бачите, що мені не дає спокою.

— Яка ж це небезпека?

— Гадаєш, що татарва довго нас так терпіти буде, як досі? Вона не раз поламала собі на нас зуби, ми їй заважаємо в грабіжницьких походах. Вороги бояться тепер, та не перестають за нами стежити, і коли підглянуть слушний час і застукають нас так, що не зможемо встояти! Ось де моя турбота, і я без упину думаю над тим, що б тут таке видумати, аби раз назавжди забезпечитися.

— Треба їх знову колись при переправі розгромити, а тоді певно на цю переправу не підуть, знайдуть собі якусь якнайдальшу.

— От славна ти, Марусе, дівчина, — зрадів Тарас. — Далебі, треба твоєї думки послухати. Шкода, що ти дівчина, не козак, тебе варто хоч би сотником призначити...

— А чому б мені сотником не бути? Чому ви, козаки, вважаєте нас за помело? На коні вмію їздити, списом і шаблею можна навчитися орудувати. З лука я теж умію стріляти.

— А чому я цього не бачив?

— Бо я стріляю лише потай від людей, а то з мене сміялися б.

Тарас подумав над тим, що почув від бравої дівчини. "Чому б воно не могло так бути, щоб і жінки вчилися військової справи?"

Та не лише сама думка подобалася Тарасові, але й дівчина, що таке говорила. Козир-дівка та й годі. Згадав собі й свою розмову з Кіндратом і впевнився, що Маруся йому призначена. Та треба було поговорити про це ще з мамою. Хоч мама бажала собі невістки, та не насмілювалась про це Тарасові говорити. Вона дивилася на свого хлопця, мов на образок, у всьому його слухала, бо вважала себе перед ним такою маленькою, що не посміла б йому радити, хоч він і дуже її любив.

— Матусенько, — промовив одного разу, — дідусь Кіндрат сказав недавно, що мені женитися пора та що чоловік без жінки — то не ціла людина. Чи добре він казав?

— Кіндрат розумна людина і пустого говорити не буде. Я сама це кажу. Та ти лише про громадські справи думаєш, а про себе забув. Так, Тарасику, тобі вже пора... роки минають. Не кайся рано встати, а замолоду оженитися, та тобі не так уже дуже замолоду, вже куди молодші женяться.

— Котру дівчину з нашого села радили б ви мені, матусенько, за дружину взяти?

— Про це вже, сину, свого серця спитайся. Вона тобі, а не мені дружиною має бути.

— Та воно так, мамо, але все ж вона житиме тут з вами, і коли б вона вам не сподобалась, тоді й мені була б гірка година.

— Воно так, сину, та я тобі кажу, що котру ти полюбиш, то до тої і моє серце ляже.

— А що ви, матусю, сказали б про Марусю Судаківну? Замість відповіді мати обняла його і пригорнула до

грудей.

— От, дитино, ти вгадав мою думку. Кращої невісточки і не сподіватися мені. Тільки щоб вона за тебе вийшла по серцю, а не тому, що ти отамануєш над нашим козацтвом. Боже, благослови!

— Силуваної жінки я не візьму, мамо, а по серцю... Тому-то я, поки ще пошлю старостів, побалакаю з нею, розвідаю.

Незадовго зустрілися обидвоє на вулиці ввечері, коли Маруся йшла по воду.

— Здорова, Марусе! Не прогнівайся, що тебе проведу, поговоримо.

Маруся почервоніла мов рак і сказала:

— Як пану отаманові не соромно з простою дівчиною йти та балакати, то я не проти.

— Так, Марусе, не можна говорити. У нас тут рівність, і нічого соромитись. Ти пам'ятаєш, Марусе, як ми на вечорницях розмовляли? Ти казала, що могла б стати сотником, коли б тебе навчити військовій справі. Ну, а я тебе спитаю: чи не хотіла б ти, замість сотником, стати отаманихою?

Він узяв дівчину за руку і дивився їй любо в очі. Вона поставила коновки, обидвоє стали одне проти одного. Маруся перебирала в пальцях мережку фартушини, схиливши голову.

— Ну, як же, Марусе, я хочу від тебе почути слово, бо покохав тебе, Марусенько...

— Подумай, Тарасе, як воно було б? Ти славний козак, на все село перший, твоїм іменем село назвали, а я проста собі дівчина.

— Не говори таке, Марусе, бо у нашому селі нема ні простих, ні бідних — всі ми рівні, всі вийшли з однакової біди з-під старостинської кормиги, а тепер своєю працею надбали всього доволі. Хіба ти думаєш, що мені б десь у місті дружини шукати? Або, може, мене не хочеш, бо вже другого полюбила...

— Нікого я, козаче, не полюбила, лише тебе одного! Я тоді ще була дитина, коли ти мене там, на фігурі, від смерті врятував, а коли я згадала, що й мені пора вийти заміж, то про тебе одного думала, ніде правди діти...

— Коли так, то й гаразд, люба, кохана Марусе, коли ми зговорилися, то я зараз старостів посилаю. Нащо відкладати?

Знову йшли далі. Тарас хотів від неї забрати коновки з водою і піднести, та вона не дала.

— Як же воно! Отаман козаків буде воду носити! — Ні для кого я б цього не зробив, а для тебе...

Прийшли під хату. Маруся віднесла воду і вийшла знову.

Не могла не зробити цього. її мрії збулися. її любить найкращий козак. її магнітом тягло до нього. А до того була ще літня гарна погода. Ясне українське небо вкрилося рясними зірками. З поля несло пахощами дозрілої трави, з городів — пахощами квітів. А соловейки в кущах щебетали, аж заливалися. Найкраща музика любові — це соловейків спів.

Стояли так довгенько під вербою, не говорячи ні слова. Обоє розмовляли без слів, хіба за руки держалися.

— Марусе! — кликала крізь вікно мати. — А ходи вечеряти.

Вони стрепенулися, наче з чарівного сну прокинулися. Маруся пустила руки Тараса і хотіла бігти в хату. Тарас обняв її міцно і поцілував на добраніч... Розійшлися, стривожені... Маруся стрибнула в хату, Тарас повагом пішов додому.

Кілька днів пізніше Журавель з Жуком мандрували до хати Судаків, несучи під пахвою чималий буханець хліба.

Маруся була засватана. Все село з того раділо, бо кращої пари не знайдеш. Лише тим парубкам, що теж гадали Марусю сватати, не було це до душі.

Свати верталися від Судаків вже добре хмільні, тримаючись під руки. Журавель Жука спитав:

— Скажи мені, брате, хто їх засватав?

— А хто ж би? Ми обидва — ні я сам, ні ти сам, лише ми обидва.

— Неправда, брате, — відповів Журавель, — ні ти, ні я, ні ми обидва.

— Чудасія! А хто ж саме?

— Кажу тобі, що їх засватав ведмідь, якому Тарас так гарненько кулею подякував. От що!

— Справді! Ти правду кажеш. Ведмідь, аби здоров був, —хе, хе, хе!

— Ха, ха, ха!

Так сміялися свати, аж голос по селу лунав.

Незадовго і весілля відгуляли — та ще й яке! Цілий тиждень водилися з музиками, всім селом відгуляли весілля свого отамана, подарунків повну хату поназносили.

Тарас зробив добрий початок, бо за його прикладом пішли всі, що дотепер, теж за його прикладом, парубочили.

XX

Хоч Тарас зажив тепер родинним життям, хоч у хаті панувала згода і любов, та він не змінив ні в чому своєї дотеперішньої поведінки. Без упину турбувався про своє військо і не попустив нікому. Він добре знав, що коли б перестав держати над військом сильну руку, не згадував йому про важливі обов'язки, то воно знівечилося б. Особливо могло б це статися тепер, коли всім жилося добре і в достатку, коли села ніхто не зачіпав. Такий стан буває найнебезпечніший: він присипляє увагу людей, а заспану людину трудніше розбудити.

Та уходники думали інакше. Пощо всього цього, пощо морочитися вправами, коли ніяка небезпека не загрожує? Вже три роки татари їх не чіпають. Краще б пролежати в холодку та виспатися добре замість іти на вправи, замість ганятися, ставати в ряди та вимахувати списом чи шаблею, забавлятися по-дитячому.

Тарас на такі розмови не зважав. Увесь вільний від праці час проводив на вправах, на навчанні в степу, або таки на майдані серед села. Та лінивство уходників дуже його турбувало. Він відчував, що уходники скинуть його з отамана. Тарас ще в Каневі наслухався був від старих людей про славні в старовину міста, які тепер не мали ніякого значення. Роздумуючи над цим, він розумів, що було причиною їх занепаду. Люди забагатіли, розледачіли і в першій сильнішій сутичці з сусідом впали і знівечилися.

Тому він боявся за Тарасівну. Від такого нещастя може врятувати село якийсь новий татарський наскок, і цього він собі дуже бажав.

Але татари, мов заворожені, не показувалися.

"Як вони не приходять до нас, то треба їх пошукати", —думав собі Тарас і чекав весни, коли орда вирушить за своїм звичаєм на Україну, Польщу та Литву.

У Тарасівці було вже п'ять сотень добре вишколеного війська, яке п'ять років не мало ніякої військової роботи. Передусім він порадився із своїм однодумцем, вірним побратимом Трохимом.

— Який чорт зачарував орду, що не показується під нашими валами, а так свербить рука помірятися з нею. У всьому цьому я передбачаю якусь хитрість. Вони хочуть, щоб ми поснули, а тоді дадуть нам такого прочухана, що хто не по ляже, то певно піде в сирівці.

— Я знаю, — відповів Трохим, — що вони нас висліджують і добре відають, що в нас робиться. Потурнаки-харцизи не повиводилися, а ми приймали в наше село, не зважаючи, хто він і звідкіля він. Навіть поміж визволеними бранцями можуть такі знайтися.

— Таке може бути, — та як його перевірити? Через таке міг би і не один невинний потерпіти, а підозрілих не викрили б. Знаєш, Трохиме, що нам робити? Йде весна. Орда знову піде на грабунок. Нам тепер було б ліпше знову їх вислідити та на переправі застукати.

— Тільки перед громадою про це ані словечка, бо я знаю, що не схочуть.

— Тому-то я насамперед хотів з тобою справу обговорити. Як знатимемо, коли орда вертатися буде, тоді занепокоїмо громаду, що орда на нас напасти замишляє. Тоді всі підуть.

— Хто ж буде на варті?

— Я вже таких знайду.

На цьому зупинились. Знайшли охочих і послали їх з харчами у дідову балку.

Незадовго по тім дали знати, що орда переправилася через Інгулець у тому самому місці і пішла далі. Козаки висилали вартових у балку. Вони вилазили на високі дуби і звідтіля стежили, що діялось в степу. Вони придивилися, яка в татар сила та яке озброєння, скільки боєздатних ординців.

— Значить, їх не буде більше, як будуть вертатися, а певно поменшає, — сказав Тарас.

Рознеслася по селу вістка, що татари з'явилися. Тарас запевняв, що вартові піймали язика і від нього дізналися, що ординці замишляють, вертаючись, напасти на Тарасівку. Кількість татар також перебільшили удвоє. Село заворушилось. Піднялося завзяття.

— Наші уходники ще не перевелися, — каже Трохим до Тараса. — Піде знову слава про нашу Тарасівку на всю Україну.

Тепер уже охоче йшли козаки на вправи, готували зброю і воєнні припаси. Тарас не мав тепер і хвилини спочинку.

— Знаєш, Марусе, — казав до жінки, — за кілька тижнів вертатимуться татари з походу із здобиччю, і ми їх застукаємо при переправі. У мене вже руки сверблять.

— Як я тобі завидую, Тарасе. Чому і я не можу з вами піти?

— Може, ми дійдемо до того, що і наше жіноцтво у військовій справі вишколиться... та таки, моя кохана, жінок у похід брати не можна. Буде з вас досить, як навчитеся оборонятися на валу з-поза частоколу та з-поза будівель. То вже буде для козацтва велика поміч, як, виходячи в степ, знатимемо, що не залишаємо села без оборони. Тож ми незабаром вийдемо з нашими сотнями татарам назустріч, а ти тут не тривожся за мене.

— Я це знаю і непокоїтися не буду. Я твоя дружина й отаманиха і соромилася б показувати перед іншими жінками та матерями неспокій. А коли б Господь допустив інакше, то ти не бійся за мене. Як це переживу, лишуся тобі вірною, лишуся чесною вдовою і нікого знати не хочу. Ціле моє старання буде виховати нашого синка на бравого козака, щоб став гідним свого батька, і коли підросте, щоб помстився за твою смерть.

— От жінка! — крикнув зраділий Тарас, обнімаючи її. —От вірна дружина, козачка! Та я всього війська з собою не заберу, частину козаків залишу в селі на всякий випадок. Хтозна, що татари задумують... хитрий народ.

— Що ж би вони задумували?

— Частина піде зі здобиччю на переправу, а головна сила може обійти наше село з другого боку і несподівано напасти. Ми будемо возитися зі здобиччю, а вони наберуть у нас удвоє стільки і пропадуть у степу. Тоді був би нашій Тарасівці кінець...

— Добре, що ти мені це сказав. Про таке я й не думала. Тепер і ми, жінки, можемо стати у потребі Журавлеві... Там, на переправі, ви переможете. Бо де мій сокіл ясний отаман, там не може бути без перемоги!

— Ах, ти моя кохана! Спасибі за слово добре.

Тарас пішов до колиски, вийняв малого Трохимка, підніс на руки високо, гойдав його та приспівував. А немовлятко сміялося та хапало батька за чорні вусики маленькими рученятами...

Тих кілька тижнів жили всі у великому напруженні. Все було до походу підготовлене. Тарас посилав раз у раз розвідку у степ. Вибирав для цього найпроворніших, наказував поводитися так, щоб на татар не наскочити, не показуватися на очі, обминати їх. Розвідники йшли великим колом, вилазили в лісі на високі дерева, засідали вночі в траві. Завдання і було нелегке. Татари дуже обережні й меткі, всюди вештаються. Як їх вислідити і обминути? Треба було прислухатися до кожного руху в степу і не дати себе помітити. Але орда не могла легко сховатися. Стільки людей та возів зі здобиччю, товару та овець! До того ще голосіння та стогони бранців, вигуки татар не могли пройти непомітно. Дозори повертались з усіх сторін до села. Тарас переказав тим, що вартували в дідовій печері, щоб не верталися, аж поки орда не розляжеться табором. Йому хотілося розвідати, з котрого боку найкраще вдарити. До печери послав уночі кілька десятків з одними ножами. Вони мали вийти аж тоді, як боротьба розпочнеться, щоб розтинати сирівці.

Довго волоклася по степу орда від того часу як її помітили, і нарешті стала над річкою. Козаки засіли на високих дубах у балці і роздивлялися. Татари йшли обережно, розіслали на всі боки розвідку. Посилали її так, щоб з Тарасівки не можна було помітати. Заходили і в Гараськову балку, і до його печери. Але козаки сиділи у великій, татарам невідомій печері, позамітавши за собою всі сліди.

Опівночі відсунули важкі ворота села, і Тарас на чолі добірних чотирьох сотень виїхав у степ. їхали попід берег Висуня. Аж уже недалеко від балки виїхали на берег, і тут зараз зустріли козака, що обережно підвівся з трави.

Повели його до Тараса.

— Я тому припізнився, отамане, що треба було ждати ночі. Нас татари не знайшли. Вся орда стоїть по цім боці ріки, ніхто не переходив на той бік. З того боку, звідкіля ми останнього разу наступали, стоять вози і татарські гарби. Перед ними від річки поставили бранців. Від самої балки над берегом стоять татари, а від півдня поставили худобу, щоб паслася. Не можна наступати з того самого боку, що й тоді, бо порозбивалися б на возах.

— Нам так і ліпше, — сказав Тарас. — Зайдемо з другого боку, від півдня, наженемо знову волів на татар та скинемо їх з високого берега. Ти вертайся зараз до Трохима, хай переберется з людьми до дідової печери, щоб стояв ближче та дожидав нашого наступу. Тоді хай виходить і йде на вози бранців визволяти.

Козак зник у нічній пітьмі.

— Сотнику Остапе! Пошли п'ятдесят людей з мушкетами із своєї сотні на берег ріки в долині балки. Туди, певно, втікатимуть до річки ті татари, які не скрутять собі шиї, впавши з берега балки. їх треба вистріляти з засідки... А тепер, хлопці, тихесенько за мною!

Мов духи тих незліченних наших предків, що споконвіку заселяли наші широкі степи України, їхали тихесенько Тарасові лицарі за своїм отаманом. Об'їхали великим колом балку аж у те місце, де стояла награбована татарами худоба. Вона тепер лежала і пережовувала з'їдену траву. Козаки розгорнулися півмісяцем у довгу лаву і почали списами зганяти худобу. її кололи, а далі підняли страшний татарський оклик "Аллах! Аллах!"

Тепер посхоплювалися татари, не знаючи, що робиться. Хіба ж козаки по-татарському балакати навчилися? Аж надбігла на них налякана худоба. Вона ревіла несамовито, гналась щосили і розбивала все по дорозі. Хто з татар не встиг утекти, того воли розбили рогами, розмісили ногами. Татари рушили навтікача над стрімкий берег балки і

скакали з берега. За ними скакала оскаженіла худоба. Настала страшенна метушня. Частина татар скочила в річку, частина пішла попід берег у долину балки. Тут привітали татар Остапові козаки, з рушниць стріляли в тих, що скакали у воду.

Тепер вийшов із засідки Трохим і погнався зі своїми до возів. Кинулися на вартових, та тут зустріли завзятий опір татар. Виявилося, що ворог поставив коло возів більшу силу. Татари повилазили з-під возів і кинулися на Трохима. Він був у великій небезпеці, бо не мав іншої зброї, тільки ніж. А татари напирали списами та ломаками. Трохим почав відступати до печери.

— Хлопці! Ховайтеся у печері! — кричав на своїх, а сам намагався заступити їх.

Та хоч би одного списа видерти у ворога з руки! На нього насідали щораз більше. Аж ось почув дошкульний біль у правому боці. Кров жбухнула, і він повалився на землю. Татари лишили його і погнались за втікачами, які вже скочили в дідову печеру і заклали швидко вхід камінням. У печері було темнувато, так що один одного не бачив.

Татари почали добуватись до втікачів, усуваючи каміння. Козакам надходила остання година.

Тарас, як змів татар з табору, подався до возів. Бранці позалазили попід вози і почали рвати на собі сирівці. Знайшовся між ними один ніж і ним користувалися. Тарас помітив раптом, що помилився у своїх міркуваннях: бачив, як більша сила татар добиралася до печери. До неї був добрий доступ ще здавна, і Тарасовим людям легко було на конях туди добратися. Татари побачили, що козаки їм заступили дорогу, і перестали добуватися до печери. Тарас вчасно з'явився на виручку. Боротьба тривала не довго, незважаючи на завзятий опір оточених татар. Деякі поскакали в балку, а решту покололи. Козаки вийшли з печери.

— Де Трохим? — питає Тарас.

— Поліг, сердега, — сказали козаки, — він нас заступав перед ворогом.

Тарас зараз завернув на берег. Тут лежало вісім козачих трупів, між ними сердечний його друг Трохим з раною у правому боці. Був увесь у крові. Тарас скочив з коня і припав до нього.

— Бідний мій побратиме, на смерть я тебе сюди послав. Припав до нього і поклав руку на серце. Воно билося.

Трохим ще жив. Тарас казав його роздягти, промив рану горілкою і цупко обв'язав, бо кров усе ще текла. Взяли зараз вози, вистелили степовою травою і на них поскладали поранених та неживих.

Козаки перемогли, але зазнали чимало втрат. Полягло восьмеро уходників, поранених було близько півсотні.

Тарас не був задоволений такою перемогою. Перший раз стільки людей утратив. Це сталося через помилки, яких допустив у цім поході. Не треба було розпорошувати сили, пускати людей лише з ножами. І так опісля сам мусив це зробити. Того зовсім не треба було, бо можна було зробити це потім. І здобичі не було великої, бо худоба знівечилася. Під скелею лежала копиця побитої худоби разом з татарами.

Тарас вертався сумний. До чого ще турбота про побратима гнітила його душу. Лежав сердега Трохим на возі мов неживий. Кілька молодців заскочили в село звістити про перемогу козаків і розгром татар. Вони зовсім не відчували того, що терпів отаман. Люди в селі дуже раділи. Зараз ударили в дзвони, і народ сходився до церкви, щоб відправити молебінь. Потім вийшли всі привітати переможців.

Тарасові, коли це побачив, здавалося, що люди глумляться з нього, бо він знав найкраще, що не пішло так, як він бажав.

Та й тарасівчанам стало ніяково, як через ворота в'їхали вози з пораненими і вбитими. Рідня вбитих почала голосити, і те голосіння ранило душу бідному Тарасові. Такий був сумний, що й з жінкою не привітався, а зараз пішов до старого Кіндрата шукати розваги на свій смуток. Привітав, але похнюпив голову.

— Що з тобою, сину, хіба незадоволений перемогою?

— Не лише незадоволений, а то наказав би собі голову відрубати на майдані за те, що стільки людей збавив, стільки поранених привіз.

— Говориш, Тарасе, мов маленька дитина. Де дрова рубають, там тріски надають. Без утрат не можна обійтися. Та ти порівняй ці втрати з тим, що ми через те виграли. Передусім цього було треба, щоб козаки не залежувалися і не розледачіли. Я вже давно помітив, що таке безділля доведе до того, що людям надокучить вправлятися. Покинуть зброю, а це небезпечна річ у нашому становищі. По-друге, ми помірялися з татарами і нагадали їм, що ми щораз дужчі та небезпечно нас зачіпати. Тепер знову матимемо якийсь час спокій. Чого ж тобі сумувати?

— Мені сумління не дає спокою, що не одне зробив не так, як треба було, що можна було запобігти втратам.

— А хіба ж ти робив це навмисне? Не все складається так, як людина собі бажає. Ти хотів зробити найкраще, та і з того ти скористав, бо вдруге такої самої помилки вже не зробиш. В іншому разі з такої помилки могло б вийти велике нещастя, а так тепер малим обійшлося. Заспокойся, сину, не мордуй твоєї молодої душі... Ти хочеш, щоб завжди тобі таланило? Пам'ятай, що ми тільки люди, а людина живе не тільки для радості.

Тарас подякував старому за розраду і вийшов від нього заспокоєний. Решту договорив собі сам. А хіба ж йому не могло таке саме статися, що й покійникам? Він же себе не щадив, не ховався за плечі інших, а йшов попереду всіх.

Поки зайшов додому, вступив до хати Трохима. Біля нього заходилися мама та жінка, старий знахар Прокіп, а найбільше татарин Максим. Той знав добре, як з ранами поводитися. Перев'язали рану наново. Татарин запевняв, що Трохим видужає.

Так само провідував Тарас інших поранених і для кожного мав слово розради. Зайшов провідати і полеглих, їх уже повмивали, поприбирали і повкладали на лавах. Сім'ї їхні голосили, та ніхто на Тараса не ремствував: усі знали, що цей похід був потрібний. Аж пізно вночі прийшов Тарас додому і привітався зі своїми. Він виправдувався:

— Не міг я раніше прийти, бо треба було зайти скрізь, до всього придивитися, хоч я такий знеможений, ногами ледве волочу. Сьогодні забагато було праці.

— А що з Трохимом? — спитала Маруся.

— Глибоко проколений, та Максим запевняє, що видужає. Тільки крові забагато зійшло з нього, не зараз буде здоровий.

Якраз зайшов у хату Журавель:

— Добрий вечір вам! Вибачте, що так пізно прийшов, та не міг ніде Тараса знайти.

— Пане голово, — сказала Маруся, — чи не можна б завтра, бо Тарас дуже знеможений, треба б йому трохи відпочити?

— Нічого, хай ляже і спочиває, а я присяду, коли мене не проженете, та й поговоримо.

— Сідайте, батьку, — сказав Тарас. — У мене лише тіло знеможене. Голова на своєму місці і язик здоровий.

— Велика була орда?

— Господь відає. Ви знаєте, татарський загін, хоч би найменший, до тисячі налічує... А бойових татар і одної третини з нього не виходить. У бою я не міг цього розглядіти. Так само ті козаки, що на дубах сиділи, не могли їх полічити, бо все мішалося, мов у мурашнику. Та вони на те були поставлені, щоб розглянути розміщення табору, з котрого боку можна вдарити. Це вони зробили дуже добре... Нам знову воли помогли.

Журавель почав сміятися.

— Може, тепер татари наберуться розуму і не будуть з волами возитися.

— Цього вони певно не зроблять. Чи видав хто, щоб тхір пощадив курку, хоч він і неголодний? Але може бути й таке, що вони покинуть цю переправу через річку і підуть на іншу. Тоді мали б ми спокій на всі часи.

— Цього, Тарасе, не сподівайся. Вони хоч би й пішли на іншу переправу, то не покинуть думки, щоб колись заскочити нас несподівано і розбити. Не бояться вони нападати на великі міста, підходять під наш Канів та аж під самий Київ, забігають далеко на захід у чужі багатолюдні землі, то не злякаються і нашого села. Кажуть, що кримський хан живе в згоді з литовським князем — та що з того? Крим жаліється перед князем на козаків, а князь перед ханом на татар. Тоді хан скидає з себе вину на ногайців і буджацьких татар, степовиків. А ніхто не розчовпає, де правда. Бо по чім ти пізнаєш, чи він кримець, чи ногаєць. Всі чорти однакові.

— Скажіть мені, батьку, що це таке гармата? Про це я чував від наших черкасців. Казали, що староста привіз з Києва аж дві. Це таке важке, що треба аж волами везти. Воно з заліза. Сиплять іуди багато пороху, вкладають залізне або кам'яне велике стрільне а коли його підпалити, то такий видає страшний гук, що оглухнути можна...

— Я про таке не чував. Та нащо б воно нам здалося? Шкода і думати про це.

— Л я кажу, що воно і нам придалося б, якби так одну, другу таку штуку здобути. Ви подумайте: ставимо гармату на нашій, як ви кажете, башті. Підступає орда. Ми сидимо тихо і підпускаємо ЇЇ близько, а тоді одна іскорка — і куля летить у збиту юрбу і мостить собі страшну дорогу. Між татарами заколот, а тоді вилазка.

— Чи ти справді думаєш таку гармату роздобути?

— Так, — вирішив твердо Тарас, — у нас мусить така гармата бути, і то не одна.

— А що скажуть на це наші тарасівчани? Знову почнуть балакати, що тобі забагається печеного льоду.

— Ніхто не посміє, — сказав Тарас і вдарив кулаком по столу. — Поки я отаман, жодного опору не стерплю, хоч би довелося декому голову з плечей зняти.

Тарас говорив з такою самовпевненістю, що й Журавель почув над собою перевагу молодого отамана.

— Як же ти хочеш це зробити?

— А ось як: тепер від орди буде спокій. Я з цього скористаю і виберуся до Черкас, поклонюся старості, а він мені певно поможе. Вже

чейже переконався, що наша Тарасівка відбиває напади поганців на Черкаси. На цю дорогу не треба мені більше як чотири неділі, а в тім часі я певний, що нічого не станеться. От шкода тільки, що Трохим нездужає. Мені без нього, наче без рук. За той час, пане голово, ви будете отаманувати. Я мушу це зробити, бо мені не було б спокою ніколи. Привезу старості подарунки, цим його піддобрю, а при цій нагоді продам дещо з наших запасів. Може, справді можна буде купити яку гармату, куль та пороху.

— От я згадав. Мені казали, що козаки на Запорожжі вміють самі добрий порох робити. Коли б лише знати, з чого саме.

— І це мені добре знати, і я про це розвідаю.

По цих словах так Тараса зломив сон, що він схилив голову на стіл і міцно заснув. Журавель посидів іще якийсь час, побалакав з жінками і пішов додому.

"От юнак, — думав собі Журавель, ідучи додому, — послав нам його Господь, бо, піде правди діти, якби не він, уже давно не було б нас тут, а може й не дійшли б сюди".

XXI

На третій день після того в селі вернулося все до давнього порядку. І Трохимові стало легше. Тарас дуже радів з цього й заходив до нього. Хотілося розказати Трохимові, що задумав, та Максим-татарин казав, щоб нічого такого не говорити, що його могло б хвилювати.

— При такому хвилюванні кров починає швидше в людині рухатись, а з того може викритися рана. З нього і так багато крові зійшло, було б небезпечно.

Тарас узявся збиратися в дорогу. Лаштували найліпші вози, вибирали коней, виймали з льохів дорогі хутра, шкуру, виносили бочки з медом та й усе те, що можна було легко продати та обміняти. Зібрали харчі для сорока душ. Коли Тарас вважав, що те чи інше може в дорозі пригодитися, —усе те забирали на вози, вкриті мазаними плахтами.

Нарешті виїхала з села валка з двадцяти возів по троє коней. По боках їхали козаки на конях, озброєні списами, шаблями і мушкетами. Попереду чвалали черкасці, що показували дорогу. Тарас попрощався зі своїми, перехрестився на церкву, скочив на коня і погнався за валкою.

Незадовго опинилися в степу серед високої трави.

Яка розкішна така подорож влітку серед українського райського степу! Він замаєний різноманітними пахучими квітами, у ньому бринить бджілка — використовує пору і погоду. Перепелиця б'є, деркач передражнює її, гомонять степові пташки різними голосами. Часом зірветься стадо диких кіз, яким і не снилося, що над'їдуть такі створіння, які їх виполошать з безпечного пасовиська. То знову заколихається степова трава. Це стадо турів занепокоїлося. Чути приглушений рев тура, отамана стада. То знову стрінеться табун диких коней. Кінь-ватаг підносить високо голову, стриже вухами, а далі видає з себе голос пересторо ги, зрозумілий усій дружині. Вдаряє задніми копитами об землю, підкидає ними високо вгору, піднімає хвіст і втікає вихором, аж земля дудонить. За ним летить увесь табун. Кобили іржуть жалібно, прикликаючи лошаток, а ті і собі піднімають хвости і біжать за табуном.

Якби тим малим загрожувала небезпека від кровожерного звіра, старі коні не лишать їх на поталу, а стануть завзято обороняти своїх дітей.

А небо? Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте, аж душа в радощах розпливається. Сонце, те невсипуще джерело всього

життя, простирає на ньому своє панування, огріває своїм блискучим промінням усю землю, наповнює радощами все живе — від людини до манюсінької комашки — усе, що живе на землі і живиться її матірними соками. Під небом повис, мов цяточка, жайворонок і виспівує свою одноманітну, але таку гарну пісеньку. А ще вище орел кружляє великими крилами, мов човен по спокійних хвилях моря пливе. Здалеку чути крукання журавлів. Попереду найсильніший могутніми крилами розбиває повітря. За ним летять двоє, а за кожним з них — два шнурочки, мов ластівчин хвіст. Повагом літають відомі всім бузьки, літають парами.

І бистрий шуліка дає себе знати. Не так-то високо він літає, не йде в перегони з орлом. Підлетить угору настільки, щоб здобич на землі з очей не втратити, та й повисне в одному місці, наче його на шнурочку прив'язав, і зорить бистрим оком. А помітивши здобич, відразу, мов камінь, спадає на землю... і вже піймав, що помітив.

А повітря чисте, дихаєш і не можеш налюбуватися доволі.

Подорожні їдуть травистим степом навпростець. Коні весело форкають і на ходу скубуть вершки росистої травиці та квітів.

Наближається південь. Коні і люди пріють. Обганяються від мушви, яка не знати звідкіля взялася і обсідає дошкульно, що годі обігнатися.

Пора спочити, бо коні таки добре потомилися. Люди возами заїжджають у чотирикутник і стягають їх докупи. Випрягають коней і пускають на пашу. Вони насамперед лягають у траві і качаються на хребті з одного боку на другий. Люди добувають з возів сухе дерево, розводять багаття, добувають казанки і варять страву. Відразу степ стає людним, йде мішана балачка. Лише вартові козаки стоять довкола обозу на конях, з довгими списами в руках, зорять на всі сторони. Вогонь палахкотить, розкидаючи іскри навкруги ватри. Люди розстелюють кожухи і лягають на них. Небезпечно в степу лягати

просто на траві, а хоч би необачно в траву руку встромити або босоніж стати. В степу ще один ворог людину приховано чатує — це гадюка. Особливо тепер, як сонце добре землю нагріє, гадюка дуже злюча й небезпечна. Як укусить людину, то вже їй і амінь, коли нікому рятувати. А козаки, що зі степом зналися, пам'ятали про те, що гадюка не любить овечого духу і на кожух не поповзе.

А сонце припікає щораз дужче, наводить на людей сонливість. Кожному очі злипаються.

Та ось і каша зварилася. Знімають казани з вогню. Сходяться люди з мищинами. Куховари роздають кожному великим черпаком. Кожний добуває ложку і береться їсти поволі, повагом, продуваючи гарячу кашу. Хто з'їв швидше, сідає на коня, щоб змінити вартових. А ті, що залишилися, не можуть побороти сон. Хто з'їв, закушує хлібом і шукає холодку, бо жара така, що всю воду з людини смокче. А холодку хіба під возом шукати, бо ніде деревини не видно. Лягають на кожусі, дрімота огортає всі голови. Спершу почуваєш якусь любу втому, опісля в голові морочиться, дивишся в повітря і бачиш, крім мушви, що скрізь шниряє, як воно дрижить у промінні пекучого сонця. Заплющуєш знеможені повіки, тоді чуєш бриніння комах, десь далеко птиця озветься, форкне кінь... Потім пропала вся пам'ять, людина засинає, мов мертва.

Тарас поліз під шатро на возі, та тут було душно, що годі заснути. Він відчував, що голова не видержить, кров б'є у скроні, ледве їх не рознесе, і він і собі ховається під віз, щоб трохи поспати.

Вартові дають знак, що в дорогу час. Почувся свист у пальці. Всі прокидаються, вилазять із сховищ, протирають очі.

Спека поменшала. Сонце вже стало пополудні. Сідлають коней, запрягають вози. Збирають усе, що повиймали, і вози рушають у дальшу дорогу.

Спочинок зміцнив усіх. Люди починають розмовляти, а далі і пісеньок затягають — розходиться голос далеко по степу.

Тепер здається степ безпечним. Одна біда, що кожному хочеться пити, а коні таки добре похнюпили голови. Даремно в траві роси шукають, гаряче сонце всю воду випило. Ті, що знали дорогу, запевняють, що під вечір, певно, доїдуть до води, багато потічків зустрінуть по дорозі, а що трава ще не висохла, то і води буде доволі. Кожний хотів би знати, чи далеко ще до тих Черкас, та соромиться допитуватися, бо лише малі діти та жінки раді б наперед усе знати.

Сонце хилиться до землі. Повітря холодніє. Під небом щораз більше перелітних птиць показується. Вони на нічні лігвища поспішають. Лише комарі літають роями і дуже дошкуляють.

Відразу передні коні весело заіржали, інші відізвалися на те іржання. Починають щосили поспішати. Десь уже недалеко почули воду. Передні козаки таки женуться вихором наперед, годі коней стримати. І коні, і люди зраділи. Ось-ось річка буде, а хоч би і потічок, аби лише вода була.

Видно, коні почули добре. Перед валкою впоперек дороги простягається зеленою смужкою потічок. Тут і трава буйніша, і верба над водою росте, свої гнучкі віти до води простягає, наче русалочка свою гарну довгу косу.

— Тут і заночуємо, — каже Тарас.

Знову робиться чотирикутник з возів. Насамперед випрягають прожогом коней і пускають до води. Коні рвуться, біжать до потічка і жадібно п'ють. То знову підводять угору голови, знову смокчуть воду, ніби любуючись нею. А декотрим і цього замало: вони лягають у воду і купаються. Трохи вище товпляться люди, п'ють воду, черпаючи долонями. А хто напився, миттю роздягається — і шубовсть у воду. Треба спрагу з себе вимочити. Один Тарас стоїть нероздягнений на

березі. Йому як отаманові не годиться показуватися невитриманим. Коли вже більша частина одяглася на березі, Тарас теж роздягся і скочив з берега. А він неабиякий плавець! Хіба ж можна над Дніпром провести дитинство і не вміти плавати? Виринає з води, розбиває її руками, висуває то одну, то другу руку з води наперед, і посувається мало що не на сажень. А далі перевертається горілиць і лежить нерухомо, мов кусник дерева. Спочиває і любується водою. Вона холодна, чиста. З усіх боків напливають до нього малі рибки і починають щипати біле тіло. Один рух — і вони йдуть урозтіч.

Нарешті всі задовольнилися, напилися і викупалися. Коні скубуть смачну траву, люди заходяться вечерю варити.

— Гей, хлопці! — гукнув Тарас. — Ану пошукайте на возі волока! Чи не поїсти б нам на вечерю свіжої риби?

Зараз знайшовся волок. Кілька козаків роздяглося і скочило в воду. За недовгий час притягли волок до берега, і на радість усім витягли кільканадцять більших риб, які зараз почистили і вкинули у казани варити. Почало вечоріти. Від заходу широко рожевіло небо. Ще деякі птахи верталися поспішно до своїх гнізд. У степу почало стихати, поки не почувся десь далеко голос гупала, у потічку квакали жаби. Над потічком знялася мряка. І зараз з'явилися цілі рої комарів, що не давали ні коням, ні людям спокою. Козаки розклали кілька вогнищ, на котрі наклали потім накошеної трави. Від цього було багато диму, що низько стелився. Тепер коні посходилися до вогнищ і паслися в димі, від котрого комарі геть пропали. Крім вартових, усі посідали довкола вогню, дожидаючи вечері. А вечеря була неабияка! Юшка з риби, а в ній каша. Кожному слинка на язик набігала.

На блакитному небі почали виступати ясні зірки одна по одній, наче хто діамантів насівав. На степ налягла мряка і вкрила траву густою росою. Десь далеко в дуплі верби озвалася сова.

— Пропала б ти зі своїм скиглінням, — гукнув один козак, хрестячись, — ще якої біди нам накличе.

— Не бійся! Чого від неї хочеш? Звісно, сова соловейком щебетати не буде.

Та якраз почувся голос одного, другого соловейка над потічком у кущі калини. Вони аж заливалися співом, наче питали людей: "Ану, добрі люди, скажіть, котрий з нас краще співає?"

Вже по вечері пішов один козак до води.

— Бережися, Остапе, — кликали за ним інші, — щоб часом русалка у воду не заманила та не залоскотала, а то пропадеш і Черкас не побачиш.

— Нема чого сміятися, — сказав один старший уходник, —бо русалки справді є і вже не одного позбавили віку молодого. Тільки ж вони щойно опівночі з води виходять, як і вся нечиста сила. А тепер то вони ще сплять.

— А де вони сплять?

— Звісно: під водою. У них там свої кришталеві палати. У них своя княгиня лад заводить, у світ Божий посилає, а коли котра з них погубить людську душу, то вона у великій ласці у своєї княгині ходить.

— А ви, Охріме, бачили коли русалку?

— Та що з того, що я не бачив? Бо я не люблю вночі понад водою тинятися. Чи ти одного на світі не бачиш, а воно таки є? Я не бачив, та від старих людей чував, що русалки таки є.

— Тож розкажіть і нам дещо з того, що від старих людей чували, розкажіть, та не дуже-то брешіть, а то не повіримо.

— Я й без того бачу, що ти не віриш, а таки розкажу таке, що й не повіриш у те, що мені моя покійна бабуся розказувала. Вона раз, як ще дівчиною була, наслухавшись багато оповідань про русалок і мавок, захотіла побачити їх і в одну місячну ніч пішла над річку. Довго так блукала берегом, мов сонна. Місяць був уповні, було ясно мов удень. Так вона зайшла над кручу. З другого боку був берег низький, а з нього — наче яка скеля. Дивиться вона, а на тій скелі мов якісь люди вештаються. Підходить ближче, а то голісінькі дівчата. Кожна розпустила волосся, побралися за руки і колом крутяться, гуляють. Коли б хоч однісіньке слово котра промовила, пісню заспівала, а то мовчать, наче води в рот понабирали. Бабуся вийшла до них на скелю теж, а тоді всі з берега та й у воду. Бабуся хотіла придивитися ближче згори, а вони знову, як перше, гуляють по воді. А в другому колі малі діти побралися за рученята і танцюють собі. Таке то малюсіньке, така жива дитина навіть на ногах не стояла б. Задивилася бабуся на таку чудасію, а тоді помітили її русалки та давай на берег вилазити.

"До нас ходи, дівчино, — гукали до бабусі, — не пожалкуєш, бач, як у нас весело. А якби ти побачила ті хороми, де ми живемо... Там розкіш. А ми безжурно собі живемо, і так буде завжди. Ходи з нами. Треба лише з цієї скелі у воду скочити, а тоді увесь світ забудеться".

"До нас ходи, дівчино", — закричали знизу ще й діти в один голос.

Русалки почали оточувати бабусю, за руки чіплятися, хотіли її в танцювальне коло захопити. Але бабуся отямилася вчасно, давай хреститися та молитву вголос читати. Тоді всі русалки повідскакували і знову з берега у воду шубовснули. Бабуся так злякалася, що аж задубіла на тій скелі, та щойно рано її знайшли люди без пам'яті. Як вона про це потім розказала людям, то одна старісінька жінка каже:

"Щаслива ти, доню, з тобою, бачиться, гріхів немає, бо якби ти грішна була, були б тебе русалки напевно у воду затягли та й залоскотали на смерть. А другий раз ти бережися і русалок не підглядай, бо то все нечиста сила".

— А скажіть нам, будь ласка, звідкіля русалки беруться?

— Хіба ж ти цього не знаєш? Звісно, з утопленицъ, з таких, що самі на себе руки наклали, або таких, що через гріх без покаяння втопилися. А ті малі діти — то все нехрещені. Так вони будуть томитися аж до страшного суду Божого, а тоді вже Бог розпорядиться, що з ними зробити та куди їх послати... Русалки мене не заманили, та я впіймав щось таке, що ви ще не бачили.

Остап вийняв з кишені малесенького бобрика. Звірятко, випущене з рук, не знало, що робити, куди йому дітися.

Видавало з себе якийсь голос тривоги і, скулившись, сховалося в траві.

— Звідкіля ти це взяв? — питали козаки.

— Зайшов я з берега до річки води набрати та таки руками піймав.

— Знаєш, Остапе, занеси його знову у воду. Хай підросте.

— Мені здається, — сказав Тарас, — що у нашому Вису ні є теж бобри, хоч ми їх досі не помічали. Варто за ними буде роздивитися. Таке хутро має більшу ціну, як куниця.

Довгенько так балакали про всячину, поки їх сон не зміг, і всі твердо поснули.

Наступного дня треба було перебратися на другий берег потічка та мандрувати далі, бо в тому місці, де ночували, було заглибоко.

Відтепер таких потічків зустрічали дуже багато, за воду неважко було.

Погода була гарна, то й мандрувати не було тяжко, і пригода ніяка не трапилася. Нарешті одного дня пополудні побачили на обрії вершки черкаських церков. Усі зраділи, що вже добилися до мети. Поїхали просто на місто. Черкасці придивлялися до них — звідкіля взялися такі прочани в степу? Та між ними були й уходники з Черкас. Зараз рознеслася вістка, що приїхали уходники з тої славної Тарасівки, що так гарно відбивалася від татарви. Довідалися про це староста і підстароста, той самий, що кілька років тому в них гостював під час татарського набігу. Підстароста хотів скористатись тою нагодою, взяти з тарасівчан вить за всі роки.

Тарас, не відчуваючи нічого, пішов насамперед поклонитися підстарості. Сподівався, що від нього довідається, що йому треба було знати.

Підстароста привітав його так:

— Так ви, добрі люди, таки надоумилися привезти свою вить на замок панові старості. Трохи запізнилися, бо вже багато років минуло, як ви нічого не давали.

— Пане підстаросто, ми виті не давали і не дамо, — відповів Тарас, — хіба ж ми не роз'яснили вам як слід, що за нами немає такого обов'язку? Ви самі, здорові, бачили, на що наша вить іде. А коли ми маємо заслуги перед цілою Черкащиною, то шкода про це і говорити. Я приїхав сюди з моїми людьми, як до своїх, і зараз вам розкажу чому.

— Це мене анітрохи не цікавить, чому ви приїхали, а мені хочеться лише знати, скільки ви привезли, чи якраз стільки, скільки нам належиться.

— Для пана старости і для вас привезли ми гостинця, а все інше ми тут продамо, бо нам грошей треба.

Підстароста розсердився.

— Вважай, хлопче, що тут Черкаси, а не якась там Тарасівка. Тут ми пани і не дозволимо так широко розкладатися з ногами, як там. Пам'ятаєш?

— Насамперед я не ваш хлопець, а вільний, непідлеглий нікому козак. Я отаман нашого війська уход-ницького... Я, правда, тоді на вас нагримав, бо так треба було. Ви самі бачили, яка тоді була для нас скрутна година. За таке нема чого гніватися, бо і ви так само зробили б на моєму місці. Кажу ще раз: не говоріть про вить, бо ми її не дамо. Якщо не зможемо поладнати цього діла, по яке ми приїхали, то їдемо далі, а по цім слові будьте здорові.

— А як я вас не випущу з міста? Не дуже-то сторчаком ставай, а то у в'язницю запроторю, а тоді побачиш свою Тарасівку, як своє вухо.

— Ну, я бачу, що це подяка за нашу щиру гостинність... От чого я дослухався! І це добре знати. Але вашої погрози я не злякаюся. Я канівець — треба вам, пане підстаросто, знати — і ви не маєте до мене ніякого права.

— Я зможу послати тебе і до Канева в кайданах, коли захочу.

Тарас аж скипів.

— Хіба мого трупа повезеш у кайданах, — гримнув і вдарив по рукоятці шаблі. — Я не хочу з вашмосцем більше ні слова говорити, йду прямо до пана старости.

Підстароста кивнув на службу, а сам сховався за стіл. Він знав, з яким сміливцем говорить, і боявся, що той, як щось до чого, може його зарубати. Зараз прибігли гайдуки.

— Взяти того зухвальця в кайдани та до льоху! Тарас усміхнувся згірдно, дивлячись на лякливого підстаросту, схрестив на грудях руки.

— Якби ви бачили, добрі люди, як цей чоловічок тому три роки тремтів у нашій оселі, коли ми ординців відбивали, як увесь час пересидів у мишачій дірі на дзвіниці, то ви б його не пізнали. Який він відважний, коли тепер сховався за столом і стоїть від мене далеко, і вас має до помочі...

— Беріть його! — кричав підстароста і тупав ногами. —Чого поставали?

Тарас скочив під стіну, і в його руці блиснула шабля.

— Люди, не слухайте того боягуза, що не знає права гостинності пошанувати, хоч недавно сам у нас нею користувався... Досі я спускав поганську кров, не щадячи свого життя в обороні християнських бранців. Тепер, бачу, доведеться боронитися і проти християн. Геть мені з дороги! Я йду до самого пана старости! Хто хоче жити, вступайся!

Він махнув шаблею в повітрі, і всі розступилися та пропустили його в сіни.

— Покажіть мені дорогу, будь ласка, де тут староста живе. Його провели.

Староста був цікавий побачити того юнака, що про нього підстароста, вернувшись із Тарасівки, стільки чудес розказував. Тоді пан підстароста одне перебільшив, щоб показати себе, в якій то страшній він був небезпеці. При тім не забув і про себе згадати, як він хоробро поводився.

Староста прийняв Тараса дуже гарно, зовсім не так, як той його підвладний.

— Чолом б'ю вашій милості, — сказав Тарас від порога.

— Здоров, козаче, чи пак, пане отамане. Приступи ближче, хай добре до тебе придивлюся, бо я багато про тебе доброго чував і рад тебе бачити. Прошу, сідай собі і будь моїм гостем. Який вітер пригнав тебе з далекого світу до нас?

— Ще поки говоритимемо про мою справу, я підношу перед вашою милістю свою скаргу на вашого підстаросту. Він забув, що якби ми, уходники, не були заступалися за нього, то вже протягом трьох років жував би конятину в татарській неволі. Знаючи, кого він заступає, ми його прийняли з щирим серцем і угостили по-братньому. Все це він сьогодні забув і тепер, як я став перед ним, визвірився на мене, мов на свого пахолка, наказав мене в кайдани закувати і до льоху запроторити. Така невдячність показує, що він недобра людина. А по тім, як він у нас під час татарського набігу поводився, як у найгарячішу годину пересидів на дзвініці в норі, то я йому в вічі сказав, що він негідник і боягуз...

— Заспокойся, отамане, говори холодніше. Це якесь непорозуміння. Кувати в кайдани і замикати до льоху — то лише я маю тут право. Не бійся, юначе, тобі волос з голови не впаде.

— Міг би впасти, ваша милосте, та хіба разом з головою, — відповів Тарас, усміхаючись.

— Отож ти, мій любий, розкажи мені спочатку, в якій справі до нас приїхав?

— Я приїхав до вашої милості з поклоном від нашого уходницького села і з проханням...

Тарас відчинив двері, і козак, що чекав у сінях, приніс десять вибраних куниць, що їх Тарас поклав перед старостою.

— Це подарунок для вашої милості від нашого села, яке вже три роки як Тарасівкою називається, і я гордий з того, що село по мені назвали. Тоді якраз мені пощастило засісти при переправі і кілька сотень християнських бранців визволити. За це громада мене вшанувала.

Староста простягнув до Тараса руку і слухав цікаво його слів.

— Дуже радий, що з таким славним чоловіком говорю. За дарунок дуже дякую, і подякуй від мене твоїм односельчанам, усім славним тарасівчанам. Ну, що — маєте тепер спокій від орди?

— Ми від них маємо спокій, та вони від нас не мають. От не більше як три тижні тому ми засіли на них на переправі і знову розбили дощенту. Не обійшлося і в нас без втрат, бо восьмеро бравих козаків полягло, з півсотні було поранених, але орда розбита і небагато татар на той бік Інгульця встигло втекти.

— Дуже я цьому радий. Мушу визнати, що в тому ваша заслуга, що вже шість літ, як татари не показуються під Черкасами.

— Так, справді, ваша милосте. Від Дніпра не дають їм заходити низовці. Могли б перейти туди, де ми сидимо, та знову на нашій Тарасівці зуби собі ламають. Та коли ваша милість ласкаві нам це

визнати, то ми дуже просимо допомогти нам у справі, для якої я в Черкаси забрів.

— Яка ж це така ваша справа?

— Ми живемо на татарській дорозі. Коли б нас там не було, то з того вийшла б велика шкода для України. Ми їм заважаємо, і я відчуваю, що вони зберуть колись велику силу, підуть на нас і зметуть наше село, мов мітелкою. Нам треба добре забезпечитись, а для того треба зброї та не такої, яка в нас є. Ми маємо трохи мушкетів, а здебільшого стріляємо з луків. Отож ми зачули, що наш князь прислав до Черкас таку зброю, що зветься гарматою. Ми хотіли б таку гармату і для себе добути, і за цим ми сюди приїхали.

Староста розвів руками.

— Годі, отамане, я в цьому тобі нічим помогти не можу. Прислали мені всього дві гармати, і їх я позбуватися не можу. Може б роздобув їх де у Києві, я цього не знаю.

— До Києва нам задалеко. Так, будь ласка, ваша милість, дозвольте нам бодай придивитися до цього дива, може, ми собі самі таке змайструємо. У нас є всякі майстри.

Староста усміхнувся.

— Добре, придивляйтеся досхочу. Все накажу вам показати, та ще накажу вистрілити, щоб ви чули. Та ледве чи ви самі з цим дасте собі раду, бо все це з заліза зроблене. — Тарас дуже сподобався старості своєю сміливістю і дотепом. — Ти, отамане, не дав себе взяти слугам підстарости. Чи ти такий певний себе і своєї сили?

— Я взяв з собою тридцять вибраних юнаків, добре озброєних, і я певен, що вони пішли б за мною на смерть. Коли б мене справді брали в

кайдани, то не одна голова злетіла б, і мої хлопці наробили б в Черкасах такого бешкету, що не доведи Господи! І нащо цього? Я приїхав сюди, як до своїх людей, я досі хіба бусурменську кров проливав, боронячи християн. Ми ж одної віри. А тут на першому кроці мене зустрічають лайкою та погрозами, — і то хто? Той, що ми його пригощали і своїми грудьми заступали. Та правда, що тоді в Тарасівці я повівся з ним гостро і погрозив, що в степ прожену. Та подумайте, ваша милосте, такий нерозум: татарва преться до наступу, ми добуваємо останніх сил, боронимося, нам треба озброєних рук якнайбільше, а він не хоче своїх людей на вал пустити... І що ж він потім зробив, як я таки його людей на валах порозставляв? Сховався на дзвіниці в темний кут і ждав кінця.

— Про це він нічого не згадував.

— Певно, бо соромився. А тепер присікався до мене і кайданами погрожує.

— Заспокойся, отамане, мені самому за нього соромно. Тепер будь моїм гостем, і як довго тут будеш і до всього гаразд придивишся, то заживи у мене на замку.

Тарас злякався цього. У нього пробудився інстинкт дикої пташки, яку хотять заманити і в клітку замкнути, а потім зроблять з нею, що їм захочеться. Чорт його знає, чи правду каже староста, чи, може, він таким самим миром мазаний, як і його підстароста?

— Спасибі, пане старосто, за ласкаве слово, але цього не може бути. На моїй голові вся валка, і я за неї перед громадою відповідаю. Ми попривозили багато дечого на продаж, щоб бодай одну гармату купити. Підстароста хоче усе це забрати на вить. А яку ж вить ми повинні давати, коли ми її даємо нашою кров'ю і життям? Таж це була б для нас велика кривда. Я того добра мушу сам доглядати і пильнувати. Коли б я вернувся ні з чим, то громада мені цього не вибачила б, бо вони всі тої

самої думки, що і я, із цього вийшла б велика небезпека для мене, а для Черкас велике нещастя.

— Яке ж таке нещастя?

— Нещастя. Громада, скинувши мене з отаманства, і не без того, щоб не покарала, могла б піти на мир з татарвою, що, мовляв, ми вас зачіпати не будемо, а ви нас не зачіпайте, і ми не будемо вам заступати дороги на Україну. Тоді пропустили б орду понад Висунь аж до Черкас. Татари пристали б охоче на таку згоду. Та ще могли б наші корисну торгівлю з Кримом вести.

— Не турбуйся, отамане, до такого, певно, не дійде. Я в тебе одного стебла на вить не візьму. Продавай собі все, що привіз, і роби собі, як тобі буде треба.

— Спасибі, пане старосто, то ми довго тут засиджуватися не будемо, бо нам ніколи. Ми вірно та певно стоятимемо на варті, як і досі було. Тільки я ще одного просив би: як мені бути з тим, що пан підстароста мене так тяжко образив і зневажив?

— То ти хочеш, щоб його за це покарати?

— Ні, цього я не хочу, але я вимагаю, щоб він став зі мною до лицарського двобою. Таку зневагу можна лише кров'ю змити.

— Славно, юначе, от таких я люблю. Давай сюди свою руку, бо ти вартий цього. Тільки я не знаю, чи він на таке зважиться. Побачимо.

Староста казав прикликати зараз підстаросту, якого він дуже не любив.

Підстароста чимало здивувався, побачивши Тараса при столі в старости.

— Пане підстаросто, — казав староста, — ти образив того юнака, отамана збройної сили в Тарасівці, він тебе на двобій кличе.

— Що? Я — з хлопом на двобій ставати? І за що? Я казав йому заплатити вить, а він до мене нечемно поставився, казав, що не дасть нічого, та ще й зневажив мене!

— Як довго я тут наказую, то такого без мого дозволу робити не можна. Нічого не поможе, приймай, вашець, виклик, я сам хочу придивитись, які ви лицарі.

Підстарості зробилося ніяково. Цей вовчик може його на смерть закусати.

— Я думаю, що урядовця не можна на двобій за те викликати, що він у своєму уряді зробив, — відмовлявся підстароста.

— А я думаю, що можна. То не був уряд вашмосці, що ти без мого наказу велів таку людину в'язати і до льоху замикати. А врешті... Хіба що він дозволить себе перепросити. Не знаю.

Підстароста вертівся, мов кіт, якому на хвіст наступили, староста дивився на нього залюбки.

— Чого будемо битися так нізащо, — сказав підстароста, — і кров християнську проливати?

— Так не йде, — відповів староста. — Треба приступити ближче, сказати: "Пробачте, пане отамане" — і подати йому руку...

Підстароста скривився, наче кислицю розкусив, але мусив зробити так, як казав староста.

— Чи ти задоволений, пане отамане?

— Так, пане старосто, спасибі! Та ще накажи, ваша милосте, щоб відчепився від мене з тою виттю, бо я таки не дам.

— Це ж я тобі вже казав, і без моєї волі не сміє ніхто забрати у тебе ані одного стебла. Тепер іди з Богом, а коли поладнаєш свої справи і захочеш вертатися, зайди до мене попрощатися.

Відійшли обидва. В сінях підстароста сказав:

— Нащо це було того? Я так собі згарячу вибалакався, та більше жартом, — нащо було до пана старости йти?

— А могло б дійти до пролиття крові, — відповів Тарас, — бо я відрубав би кожному руку, хто б до мене доторкнувся.

Тараса повели на башту замка, де стояла гармата. Він до неї пильно придивлявся. От штука! Не знати, як воно стріляє? Гармаші показали Тарасові, як гармату обслуговувати, він її зміряв очима і все собі добре запам'ятав.

Крам свій продав добре і збирався вже вертатися, як до нього привели старого черкасця, який виявив охоту йти до Тарасівки. Корній Клик (так звався), запорожець, розказав, що довший час був на Запорожжі, вернувся потім додому, а що тут не застав уже нікого зі своєї рідні, то нічого йому більше в Черкасах робити. Притім він признався Тарасові, що вміє робити порох, бо запорожці самі собі порох роблять, і то дуже добрий.

З цього Тарас дуже радів, бо такий досвідчений чоловік може бути в селі корисним:

— Ну, гаразд, поїдемо, батьку, до нашої Тарасівки, бо в нас таких досвідчених людей мало... Можемо зараз їхати.

— Як же ти гадаєш, отамане, що я з піску порох робитиму? Треба всього закупити, з чого порох роблять: сірки, селітри.

— Господь знає, що ти говориш. Я цього не розумію. Ходімо та купимо, гроші я маю.

Пішли між крамарів і купили кілька бочок селітри, кілька каменів сірки. Тарас закупив іще багато заліза, з якого гадав зробити гармату. Набрали ще солі для села, Тарас накупив дарунків для своєї сім'ї, попрощався зі старостою, і всі вибралися в дорогу. Ті подарунки, що були призначені для підстарости, Тарас продав. Підстарості показав дулю.

Та тепер не такою легкою виявилася дорога, якою була тоді, як їхали сюди. Настала сльотава пора. Небо засунулось густими хмарами, з них без упину падав дощ. Усі похнюпилися, промокли до тіла. На щастя, таке тривало лише три дні. Але й від цього степ розмок, в річках та потічках прибуло багато води, переправи стали дуже тяжкі. Треба було далеко об'їжджати та й зважати, щоб не замочити селітри та солі. Усе понівечилося б.

Вода порозливалася, вози грузли в болоті, треба було кілька пар коней запрягати та дрючками колеса підважувати, щоб витягти віз із грязюки на краще місце. Не раз проходив цілий день на одній переправі. Бувало й таке, що треба було все з воза повибирати та на плечах переносити, і аж тоді можна було віз з місця зрушити. Люди роздягалися догола і бродили в болоті та грязюці по коліна.

Для нічлігів і відпочинку вишукували горбовини, не раз кілька днів мусили перестояти на одному місці, поки води не поспливали та сонце землі не підсушило. Через ті перешкоди дорога протяглася так довго,

що й рахунок дням забули. Та вже, як степ просох, поспішали щосили. Тарас непокоївся, що за той довгий час у Тарасівці могло щось статися. І вже здавалося, що недалеко їм їхати, як трапилася нова перешкода, яка їх зупинила.

Сонце заходило криваво. Запорожець віщував з цього велику бурю, і то незадовго. Люди були цьому не раді. Здавалося всім, що ось-ось доб'ються до свого села, а тут треба буде знову дорогу припинити.

І справді над ранком насунули густі хмари, зірвався сильний вітер. Синьо-чорні хмари клубочилися, наче їх хто великим макогоном мішав. Зараз дуже похолодніло.

Валка спинилася. Вози з'їхались у чотирикутник. Коней позаганяли всередину і поприпинали до возів. Люди повлазили під полотно. Ударив страшний грім, пішов гуркіт по широкому степу. Люди почали хреститися та промовляти молитву. Потім ще кілька разів ударив грім, злившись в один страшенний пекельний гук, — слова не було чути. Відтак зірвався вихор. Хвиля вихру гналася степом, виривала траву, розкидала її на всі боки. Шарпала і рвала плахти на возах. А при тому вихор видавав з себе страшні голоси. Там ніби вили тисячі вовків, ревли тисячі сердитих турів, свистали якісь дивовижні велетенські сопілки, грали величезні сурми. Люди прилягли на возах і держалися драбин, бо вихор підносив їх угору, і, здавалося, геть змете.

Нарешті хлинув дощ. Та це не був дощ, а наче грубі водяні шнурки, що зв'язували густі хмари з землею. На якому возі зірвало плахту, то все промокло до дна. Коні збилися вкупу, похиливши голови, і дрижали всім тілом.

Тривало так трохи не півгодини. Людям здавалося, що Господь новим потопом землю карає.

Аж відразу прошумів вихор, погнався світами інших людей лякати. Лише деколи повіяло легеньким вітерцем. І дощ перестав. Люди зітхнули з полегшенням. Коні струшували з себе воду.

Погнав вітер хмари геть. Спершу повисувалися на небі голубі плями з-поміж хмар, згодом вони щораз більшали, аж показалося ясне животворне сонце. Воно почало все дужче пригрівати. Промоклі люди роздягалися догола і сушили мокру одежу.

Тарас оглядав вози. На щастя, полотно, яким прикривали селітру і сіль, було цілим. Сонце підійшло вже високо. Уходники розклали вогонь і почали варити обід.

Було геть пополудні, як пустились в дорогу. Надвечір добралися до своєї річки Висуня і тут заночували. Відтепер вставали дуже рано та й ішли, поки сонце добре не припекло. Після обіду мандрували до пізньої ночі.

В селі вже почали непокоїтися за долю своїх людей. Тарас обіцяв за чотири тижні вернутися, а вже шість минуло, і про них нічого не чути. Вже і сінокоси минули, а їх немає. Може, яке нещастя скоїлося? Може, вороги в полон забрали? Журавель після чотирьох тижнів посилав вершників у той бік, звідкіля їх сподівалися, та все даремно.

Аж на сьомому тижні примчав козак з доброю вісткою, що всі здорові вертаються.

— А везуть гармату? — питає Журавель.

— Якось я не придивився, — сказав козак, — я рад був, що їх побачив.

Від тої вістки заворушився народ в селі, бо кожний був цікавий побачити гармату. Аж тепер було б безпечно від татар. Нікому не

хотілося виходити в поле, кожне хотіло привітати тих, що повертаються. Тож коли валка наближалася, всі тарасівчани вийшли за ворота. Привітанням та запитанням не було кінця.

— Привіз, Тарасе, гармату? — спитав Журавель.

— Не привіз, батьку, та до неї добре придивився, ми собі самі таку штуку зробимо, побачите. Зате привезли ми черкаського запорожця, що вміє порох робити, і по це одне варто було їхати. А що тут чувати?

— У нас гаразд. Татарва не показувалася, сіно вже в копицях, лише звезти б.

Тарас пішов додому, привітався з сім'єю, почав роздавати гостинці. Не забув ні про кого. Навіть вірному Гривкові дістався великий білий колач. А вже вірний Гривко страх як тішився паном. Скавулів з радості і спинався йому на груди, щоб хоч раз лизнути по обличчі.

— Погано я зробив, мій дорогий Гривку, — сказав Тарас, —що не забрав тебе з собою, був би мені не раз допоміг у дорозі.

Найбільше радувало Тараса те, що коли в'їжджав у ворота, помітив Трохима, що сидів на призьбі і грівся на сонці. Значить, його любий побратим видужав.

Відпочивши одну днину, Тарас пішов з запорожцем до кузні Молота. А це була чимала кузня. Дули тут п'ятьма міхами, й увивалося з молотами десяток помічників. Молот, здоровенний чолов'яга, якраз гатив молотом по розжареній залізній штабі.

Коли привіталися, Тарас промовив:

— Коли у вас, батьку, немає надто пильної роботи, то вислухайте мене, що скажу.

Коваль передав помічникам роботу і вийшов з Тарасом надвір, де стояв запорожець, з яким познайомився.

— Я приїхав сюди, — сказав Корній Клин, — щоб навчити вас робити стрільний порох, а до цього треба мені буде деякого залізного приладдя. Мені треба трьох добрих жорен, та не таких, як на них муку мелють, значить, не з рябим каменем, а гладеньких. В одних розтиратимемо сірку, у других — селітру, у третіх — вугілля. Опісля треба мені здоровенної ступи з добре набитими обручами і ступернака дерев'яного.

— Це вже зроблять наш мірошник і тесляр, а я скую що треба.

— Чи є у вас вільха, або верба, або тополя? — спитав запорожець. — їх треба зрубати, наколоти і добре висушити на сонці. З такого дерева якраз добре вугілля на порох.

— Знайдеться, — відповів Тарас. — А мені треба зробити гармату з самого заліза.

— А хіба ти не привіз з Черкас?

— Захотів ти! Гармат на базарі не продають. Хіба в Києві, може, купив би. Ми собі самі зробимо.

— Ага, роби, як я її ніколи не бачив! — сказав коваль.

— Слухай! Не святі горшки ліплять. Це така залізна груба цівка, на однім кінці твердо заткана. Нагорі є округлий проріз. Всередину насиплеш пороху, а за тим вкладеш залізну або кам'яну кулю. Потім підсиплеш у дірку пороху, і коли гармата виділена — підпалиш порох розжареним дротом...

— Та як нею цілять, як вона на землі лежить, та ще вона, здається, така важка, що її в руках не вдержиш?

— Вона стоїть на двох колесах так, наче задня частина воза, і нею можна кермувати на один або другий бік, вверх і вниз.

— Як же я таку цівку зроблю і з чого?

— Я над цим думав, — відповів Тарас. — Ми привезли багато заліза в штабах. Кожну треба з одного боку склепати на тонше. Тоді як поскладаєш усе докупи, то вийде з цього колесо, начеб з клепок склав бочку. Все це треба сильно оббити обручами. Потім треба добре обдивитися, чи немає де щілини, котра б продувала і яку треба було заклепати нагаряче. А заднити в однім кінці і провертіти дірку вже не буде важко.

Коваль слухав уважно.

— Усе розумію. Ти мені скажи, якої довжини вона має бути?

— Першу зробимо коротку, так на півсажня, а коли вдасться, тоді робитимемо більші.

— Гаразд! Ось дивися, як я гармату бачу... — Взяв шматочок вугілля і рисував на дверях кузні. — Це проріз. Так мають сходитися штаби. Ці краї зсередини мають бути тонші. Треба тільки добре обміркувати, скільки кожну треба склепати.

З того дня коваль без упину думав над гарматою. Багато коліс нарисував на дверях кузні і на одвірках. Потім викував рівнесенький обруч, вкладав у нього кусники однаково склепаної штаби та примірював, скільки вони одна від одної відставали зверху. Те саме робив потім з кусниками штаби, на півсажня порозтинаними, і складав їх в обруч, поки не вийшла рівна цівка. Все те зв'язав разом мотузом. Потім

став виковувати міцні обручі і, поки ще були гарячі, набивав на цівку. Вони згодом холодніли, корчилися і ще дужче стягали цівку. Тепер викував окремо дно, розігрів цівку і вклав дно в одному кінці. Цівка, остигаючи, стягалася і держала твердо дно. Тепер на дуло цівки заткнув ковальський міх, цівку обклав листками і почав міхом дути. Де була щілина, там листя відпадало. Ті місця поназначував. Потім цівку вклав у вогонь і розпік до червоного. Назначені місця склепав молотом. Так пробував кілька разів, поки листя не перестало відпадати. Цівка була готова. Тепер провертів діру на підпал. До цівки прикував на меншій частині два вуха і так прикріпив її до осі воза. Дуло можна було повертати на всі боки, підводити вгору і опускати.

Тарас приходив щоднини і придивлявся до роботи. Він аж горів від нетерплячки побачити, що з цього вийде. Нарешті по двох тижнях гармата стояла на двох колесах. Припняв ще керму ззаду, наче дишель, щоб можна гарматою повертати на всі боки.

— Коли б лише не лопнула від пороху, — сказав Тарас.

— Попробуємо. Та не знати де.

— Тут не можна. Як лопне, то людей покалічить. Треба за валом в обкопаному місці. Залишимо хіба малий проріз, щоб досягти дротом до підпалу.

— А дріт за той час охолоне і не підпалить, поки шукатимемо навмання діри. На те я маю інший спосіб, —сказав запорожець, — що і без дроту обійдеться. Ви лише обкопайте місце і приготуйте все.

Обтесали з каменю кулю за розміром дула, обкопали місце з трьох боків і повезли поза вали гармату. Запорожець її налаштував і підсипав у дірку пороху. Все село бігло дивитися на цю чудасію-невидальщину, та Тарас прогнав усіх. Треба берегтися, бо хто його знає, що з цього вийде!

А запорожець розпечений дріт, який справді використовували на замку в Черкасах, замінив ось чим: розмочив порох і намочив у цьому розчині клоччя. Як клоччя висохло, сплів з нього шнурок і обмотав ним патик. Шнурок цей підпалив з кресала. Шнурок горів з шипінням і розкидав іскри на всі боки.

Як уже гармата була налаштована, пропхав шнурок через прогалину в окопі і так довго ним обертав, поки не натрапив на порох. Пролунав такий страшний вистріл, що людей оглушило. З цівки вилетіла куля і полетіла в степ. Тепер перескакували окіп і почали придивлятися до гармати. Вона була ціла, тільки колеса подалися назад. Радості не було кінця. Тарас, коваль Молот і запорожець Клин взялися в обійми.

— Тепер нам татар нічого боятися, — казав Тарас, зраділий. — Скажи, голубе Молоте, скільки з того заліза, що я привіз, можна буде викувати гармат?

— Буде п'ять, може й більше.

— Тепер ми придивімся, як далеко кулю понесло. Ану, діти, біжіть та пошукайте.

Дітвора побігла цілою юрбою шукати в траві, а Молот іще раз уважно оглянув гармату.

— От й не обійшлося без шкоди. Дивіться!

Він показав на передній і задній обруч. Оба обручі лопнули.

— З такої гармати удруге стріляти вже не можна. Видно, що в тих місцях найбільший тиск пороху. Тут треба обручів утроє сильніших.

Раптом почувся радісний дитячий крик спереду. Діти відшукали кулю. Вона теж розкололася. Зміряли віддаль. Куля пролетіла триста сажнів, якраз утроє більше, як мушкетна.

Цікаво було бачити, як тепер уходники верталися до села. Козаки тягли гармату, позаду йшли Тарас, Молот і Клин, а довкола ціла юрба людей, дітей і старших чоловіків та молодиць.

— Тепер ти, Корнію, роби порох, бо я не дам запасів псувати, небагато їх маємо.

Та запорожець уже не віднині коло пороху порався. Сушили осичину, приладили добре оковані жорна і велику ступу, оковану при дні обручами. На жорнах мололи селітру і сірку окремо і ждали на вугілля, яке треба було добути з м'якого, добре висушеного листового дерева. Особливо велику увагу запорожець звертав на вугілля, — щоб дерево висохло "на перець" і добре перегоріло. Брав сімдесят частин селітри, по п'ятнадцять — сірки і вугілля, підливав води і мішав так довго в ступі, аж поки не вийшло чорне тісто, в якому не можна було пізнати ні сірки, ні селітри, ні вугілля. Це тісто пропускали через густе сито, з нього виходили чорні зернята. їх просушили добре на сонці. Запорожець був задоволений, казав, що перша проба вийшла добре. Зараз насипав частину на дошку і став кресати вогонь. Впала іскра, і порох спалахнув в одну мить.

Робота йшла далі. Зроблений порох зсипали в бочки і заносили до сухого льоху.

— Тепер буде в нас своє Запорожжя, — казав само-впевнено Тарас.

За той час Молот змайстрував ще дві гармати і тепер розпочалося випробування їх в тому самому місці. Тепер уже обручі не тріскали, можна було відважитися вистрілити з відкритого місця. Запорожець прилаштував ще квачі на довгих дрючках, їх мочили у воді, по кожнім

вистрілі вимітали дуло гармати, щоб його прохолодити. Кулі витісували таки з каменюк, а коли треба було стріляти дробом, то вживали до того жужелі з заліза, котрого під кузнею лежала ціла копиця.

За тим пішли вправи з гарматою. Виїхали в степ. Цього вчив уже запорожець сам.

Тепер бажав собі Тарас, щоб татари чимскоріш з'явилися, — дістануть доброго прочухана.

— Чого нам дожидати їх, аж вони вертатимуться з грабунку, як уже багато шкоди людям накоять?.. Ми краще пильнуймо їх, коли йтимуть на грабунки, не пустім їх через переправу і розбиймо.

Та від села до переправи було далеко, треба було хіба ціле літо ставити сторожу в дідовій печері, яка б за татарвою без упину зорила.

І вони так зробили. Тарас посилав щотижня інших людей у балку. Ці вартові пасли коней у балці, а на ніч заводили їх у велику печеру. На високому дубі в балці зробили гніздо, в якому сидів один та дивився на той бік Інгульця по степу. Вночі лежав один вартовий над берегом ріки.

XXIII

Тривало так аж до Спаса. В селі вже було по жнивах, тепер звозили снопи з поля, складали в стіжки. Тут ніхто не мав свого власного поля. Все було спільне. Разом сіяли, жали, звозили, молотили, а тоді видавали на кожну сім'ю стільки хліба, скільки було душ у сім'ї, стільки пашні, скільки в кого було худоби. З решти відкладали пайок на випадок неврожаю і ховали в бочках та солом'яних плетінках. Те саме зробили з медом і шкурами диких звірів. Решта була призначена на продаж або обмін, із цього припадало на сім'ю стільки, скільки було треба. Але і кожний уходник мусив робити, що йому казала старшина і що хто міг. Лише немічні діди, хворі та діти були вільні від праці для загального

добра. Журавель дбав, щоб ніхто не їв даремно хліба, а коли цього було треба, то, бувало, і вибили. Найбільше боялися нероби того, щоб їх не прогнали з села в степ, бо траплялося й таке.

Все йшло в селі, мов у годиннику, ніхто не питав уранці, що йому робити. Кожний робив для всіх, всі для кожного. Далеко від інших сіл, під безупинною небезпекою татарського наскоку, залишені на власні свої сили, всі любилися взаємно і один одному допомагали, а що всього було досить, то не було причини до сварок і колотнечі. Дрібні непорозуміння вирішувала старшина, і її мусили всі слухати.

Сторожа коло переправи щотижня змінялася. Про татар не було чутки. Тепер не було потреби вартувати на фігурах, бо одна сторожа на переправі заступала все. Так само не дбав ніхто про городки. Вони опустіли і занепали. Пасовиська були на межиріччі між Інгульцем і Висунем. Було тут гарної трави доволі, і худоба нікуди не розбігалася та від дикого звіра була забезпечена.

Під Спаса здавалося вже, що цього літа орда не покажеться, і тарасівчани хотіли забрати сторожу з переправи. Тарас не хотів цього робити. На його думку, поки надворі літо, татари можуть кожної хвилини з'явитися. А знову не хотів пропустити нагоди помірятися силами з татарами і випробувати свої гармати.

Аж прискакав на запіненому коні гонець від переправи з вісткою, що по той бік річки, далеко в степу, показалися татарські загони, а за ними велика орда. По селі залунав умовний знак на сполох. Свист у пальці подався з одного кінця в другий. Кожний кидав роботу, хапав з хати зброю і ставав на майдані. Пригнали зараз коней з пасовиська, викотили три гармати, впрягли до них коней. Цим разом ішла в похід кіннота і гармати. Поспішали чимдуж вийти в степ, поки ще орда не встигне перейти річки. Відчинилися ворота, і сотні виїхали в степ. За військом їхали вози з порохом, бочками з водою і кам'яними кулями.

Було вже геть пополудні. Тарас вів їх так, щоб від переправи було непомітно. На хвилину зупинялись, щоб дати коням відпочити, бо гнались галопом. Об'їхали великим колом вершок балки і тут спинилися. Вже вечоріло. Від переправи прийшла звістка, що татари отаборилися по тім боці річки. Можна було здогадуватися, що там і переночують. Це було тарасівчанам на руку. Коли вже цілком стемніло, Тарас під'їхав над річку з кількома уходниками. Позлазили з коней і пішли над самий берег. Татари порозкладали вогні, але поводилися тихо, щоб не звернути на себе уваги. Вони знали, що гул по воді може зайти аж до села і накликати їм на голову шайтанів з Тарасівки. З Тарасом пішов і запорожець, чоловік досвідчений, якому не раз доводилося з татарами боротися. Розглянувши вогнища, він визначив силу татар — яких дев'ять до десяти тисяч. З такою силою не було б безпечно зачіпатися в чистому полі.

Вони бачили добре з берега, що татари робили, як ладили вечерю, пекли м'ясо, пили кумис з козячих мішків і вештались один поза одного.

— Нічого гаразд не будемо знати, — озвався запорожець до Тараса, — поки не піймаємо язика.

— Тож бо й є, — відповів Тарас, — та як його здобути?

— Звичайно в них водиться, що вони ще сьогодні пішлють сюди шпигів роздивитися, — сказав запорожець. — Вони не почувають себе безпечно, бо були б зараз частину орди переправили на наш бік.

— То ти думаєш, щоб з них язика піймати? А коли він не вернеться до своїх, то зараз знатимуть, що ми тут.

— Твоя правда. Ми їх таки не будемо зачіпати; коли б котрий ліз таки на нас, то вступімся йому з дороги. До вогню то ми їх бачимо, а вони нас ні. Тільки, коли б їх чорт заніс аж до нашого війська, тоді їх з рук не випустимо. Підождемо до ранку, а вранці привітаємо їх гарматою

"на добрий день". Ми їх і так не переб'ємо всіх, хіба що перейти сюди не дамо і проженемо.

І зараз побачили, що кілька татар пороздягалися, поприв'язували собі клунки з одежею на голову і пустилися з кіньми через річку вплав. Під берегом поодягалися знову, посідали на коней і повиїздили обережно на берег. Тим часом Тарас вислав козака до війська з наказом, щоб як до них прийдуть татари, піймали всіх на аркан. Стріляти не можна. Сам вступився татарам з дороги і сховався в бур'ян.

Довгенько так лежали, коли почули знову голоси татар, що верталися. Вони їхали тепер вкупі і розмовляли між собою. Тарас почав прислухатися.

— Можемо і забожитися перед мурзою, що нікогісінько не стрінули.

— Досі нам ще не доводилося, щоби ті чорти з Тарасівки заступили дорогу. Тепер ми безпечні, а коли вертатимемось, тоді їх тут певно зустрінемо. Тільки цим разом не так зробимо, як раніше робили. Я чув, як вирішила наша старшина. Пожалкують тарасівчани, що нас зачіпають... Отож ми частину здобичі повеземо туди на приману, а решта сховається в лісі. Коли хитрий отаман Тарасівки наскочить на нас при переправі, тоді головна наша сила піде лісом, і ми застукаємо їх з того боку, де нас не будуть сподіватися. На те нас і вибралося п'ятнадцять тисяч, ми і не підемо далеко в глибину християнських країв, і швидше повернемося, ніж вони нас будуть сподіватися.

— В такому разі вони й не будуть знати, коли вертатимемось.

— Ну, ні. Ми навмисне будемо так шуміти, що й глухий почув би. Знати тобі, що ми цим разом лише на Тарасівку йдемо.

Тарас розказав запорожцеві, що почув.

— Тепер треба нам вибрати з двох одне — або не пропустити їх і перебити тепер, як саме ми вибралися, або не чіпати зовсім і дати їм пройти і, замість тут на них нападати, засісти там, де вони на нас збираються. За той час можна б добре приготуватися їх привітати, покопати в лісі рови і засіки, понарізувати дерева тощо і потрощити їх. Села вони не здобудуть, як ми будемо вдома.

— Ти говориш, Тарасе, як лицар. І я був би такої думки, якби був молодший. Та ти подумай, яка з того вийде шкода для села. Наступ буде від лісу. Там лежить Нова Тарасівка, нічим не —забезпечена. Вона певно піде з димом. Багато добра понівечиться. А коли татар не випустимо, щоб вийшли на нас з лісу, тоді нічого їм не зробимо. Ти кажеш про засіки і вовчі доли. Як татари їх там помітять, то, певно, не підуть далі, і вся наша робота пропаде. Вони завернуться і прийдуть знову колись. Тож краще ми залишимось при попередній думці і не пустимо їх сюди. Тарас довго вагався, що робити.

— Завертаймось до своїх та ще поміркуємо. Пішли над балку, де були заховані коні, і поїхали.

— Хай буде по-твоєму, — сказав Тарас, — я не хочу брати на свою голову такої великої відповідальності. Зараз під'їжджаємо на берег.

— Не під'їжджаймо, а підходьмо, — заперечив Клин. —Підемо з кіньми, то зараз видамо себе. Наші коні, почувши коней з того боку, почнуть іржати, ті озвуться. А як видамо себе, то певно нічого з цього не вийде, нічого не вдіємо.

На тім і стало. Всіх коней залишили тут. Уходники тягли гармати і всі пристрої аж над берег і тут очікували ранку.

Почало розвиднятися. Над річкою стояв густий туман, але запорожець помітив собі добре ще звечора, в котрому місці був татарський обоз, і в те місце направив гармати. На тім боці річки татари

вже прокинулися і збиралися до переправи. Гармаші держали запалені льонти в руках і чекали знака. Тарасові не терпілося, та не казав нічого, бо отаманування над гарматами передав запорожцеві.

— Ще не час, — обізвався запорожець, — хай трохи туман уступиться, а то ми стрілятимемо навмання в одне місце, де вже нікого не буде. Вони, коли куля між них попаде, розбіжаться з того місця. Чекаймо сонця або вітерця.

— А вони, кляті, не ждучи ні сонця, ні вітерця, будуть перепливати до нас.

— Я цього хочу. Ти держи в руках мушкетників та лучників, а гармату залиш уже мені.

І так стояли на березі, аж поки не почули по той бік Інгульця гомін.

Татари перекликалися та сідлали коней. А далі чути було, як коні заходили в воду. Гомін доходив щораз ближче. Нарешті чути було, як коні перепливли річку, струшували з себе воду. За ними пливли інші. Перші забовваніли на березі, ведучи коней за поводи. Тепер заторохкотів мушкетний вогонь, ревнула гармата. Пішов гул повітрям, чути було, як важка кам'яна куля прорізувала повітря, а далі впала у збиту юрбу в таборі. Почувся страшний крик і прокльони. Татари заметушилися, не знали, що їм робити. Ті, що перепливли, хотіли таки пробитися і лізти на берег. Тоді Клин звернув гармати під берег і почав стріляти дробом, дрібним камінням і жужелем. На татар падав цілий град каміння. Багато їх було ще голих, не встигли одягтися. Кілька таки вийшло на берег, та тут зараз зафуркотіли аркани, і їх піймали живими. А запорожець стріляв з гармати важкими кам'яними кулями в татарський табір по тім боці річки. Зійшло сонце. Повіяв вітер, розніс туман. Тоді татари, побачивши козацьку силу на березі, кидали коней і скакали з берега в воду. І з табору почали втікати в степ. Та тепер уже було видно, на кого стріляти. Кулі летіли слідом за ними і творили

великі спустошення. На тих, що пливли у воді, стріляли з мушкетів і луків.

— Вони вже, певно, не вернуться, — сказав Тарас.

— Певно, що ні. Та нам не можна відступати від берега, поки з очей не зникнуть.

— Це вже третя перемога на цьому місці...

На другому боці річки бачили тепер страшну картину.

Багато побитих татар та коней, багато поранених. Коні з поламаними ногами намагалися вставати. Вони жалібно іржали. Далеко на обрії степу видно було втікачів. Піймані на аркан татари казали те саме, що Тарас звечора підслухав.

Як татари зникли з очей, уходники підраховували свої сили. Виявилось, на велику радість усіх, що не поліг ні один уходник.

— Гармати нам помогли, — сказав Тарас. — Коли б ми їх були мали попереднього разу, не втратили б восьмеро гарних козаків.

— Тоді б нам гармата нічого не помогла, — каже один козак, — бо годі ж було нам між бранців з гармати стріляти. Тоді татари позаду найкраще себе забезпечили, бо тут їх найбільше було. Я тоді був з Трохимом, а потім відбивався з дідової печери. Одне ми погано тоді зробили, що списів не брали.

Запорожець за той час придивлявся до полонених:

— На якого біса ти, отамане, возишся із спійманими татарами? Ми, запорожці, ні одного живим не лишаємо. Завезеш їх до села, то будуть

шпигувати, а як утечуть, то нам тих чортових синів на голову приведуть.

— Ні, брате, в нас так не водиться. Нам робочих рук треба, даремно вони хліба не будуть їсти. А опісля їх можна обміняти на християнських бранців. Ми одного разу за одного знатного татарина тридцять невільників виторгували.

Привели коней під гармати, вози тепер верталися всі на місце.

— Я голодний, мов вовк, — сказав запорожець.

— Ми харчів не брали, бо знаєш, як нагло ми виходили.

— Це правда. Признаю тобі, отамане, що гарне у вас військо, кращого і на Січі немає. Ти служив у княжому війську?

— Куди пак! Я сюди прийшов малим хлопцем. Та я вже тоді розумів, що нас тут жде, і тому все придумував способи, щоб не датися біді. Біда — найкращий учитель. Я збирав таких самих дітваків, як і я сам, і вчив їх того, що сам надумав, і вчився сам.

В'їжджали у ворота з сильними вигуками. Тараса спитав зараз Журавель:

— Велика в нас утрата?

— Немає зовсім. Ми, сказати б, не билися, а лише били. А били здорово — і з гармат, з мушкетів, і з луків. Мені здається, що вони аж тепер цей шлях покинуть. А що в селі чувати?

— Старий Кіндрат вмирає. Вже маслосвяття було. Так якось нагло вчора надвечір занедужав.

Ця недобра вістка дуже немило вколола Тараса. Він старого дідуся любив, мов рідного, бо старий був до нього прихильний. Здавалося йому, що зі смертю цього найстаршого уходника щось дуже важне в селі убуде, щось дуже зміниться. Тарас зараз передав свого коня і пішов до хати Кіндрата Мухи. Тут стрінув повнісінько людей, нічим було дихати. Тарас шепнув людям, щоб повиходили, а то заморять старого передчасно. Приступив до постелі. Старий лежав горілиць, заплющивши очі, і важко дихав.

— Здорові були, дідусю, — сказав стиха і чув, як його душить за горлянку і сльози до очей напливають.

Старий відкрив очі і повернув голову до Тараса.

— Здоров, мій любий Тарасику. Я чекав тебе, хотів востаннє тебе побачити. Як вийшов похід?

— Добре, дідусю, на славу нашої Тарасівки. Розбили орду таки з берега, відігнали та добре змотлошили. Вони тепер наш шлях поза десяту межу обминати будуть. Ми не втратили ні одного чоловіка.

Здавалося, що старий від цієї вістки ожив. Він хотів підвестися. Йому поміг син, і він сів на постелі. Тепер побачив Тарас, як від учора неміч його зломила. Лице наче хто сірим болотом обмастив, очі поблякли і глибоко у голову запалися, ніс закарлючився і понад сивим вусом пригнувся до бороди, що тепер стирчала, мов сокира. На поморщених руках понабігали сині жили.

— Що у вас болить, дідусю?

— Нічого, сину. Костомаха насілася мене забрати. А вже й пора до того. Дев'яносто літ минуло, годі далі людям заважати та даремно галушки їсти. Приходить мені кінець.

— Ще час, дідусю, минеться, одужаєте, ще поживемо, —втішав Тарас, хоч і сам цьому не вірив, бо вже не було кому жити.

— Говори, здоровий, та воно не так. Коли б у мене що боліло, то я б знав, що я хворий. А то не болить нічого, тільки моя сила вся пропала, минулася... Слухайте, мої діти, а хто не почує мого голосу, то хай тим інші перекажуть. Я служив громаді вірно весь мій вік, нашому селу добра і гаразду бажав. Та коли я де в чому прогрішив або кому несвідомо кривду зробив, то прошу, вибачте мені. Вмираю, чуючи, що Господь простив мені мої гріхи. Вмираю тихо, не мучуся. Востаннє хочу вам один заповіт передати, мої діти: любіться взаємно, слухайте вибраних старшин. Якщо ми на цій пустелі дотепер не пропали, то лише тому, що стояли один за одного. Кажу вам, що коли б цього не було, то по Тарасівці і сліду не залишилось би. Так буде і далі. Кожний хай громадське добро ставить понад своє власне життя. В громаді сила.

У хаті стало тихо-тихесенько. Чути було, як мухи на вікнах бриніли.

— Не згадуйте мене лихим словом, моліться за мою душу. Тарасе, підійди до мене. Мій любий хлопче, спасибі, що ти мене в усьому слухався, я на тебе всю надію покладаю. Живи так далі на добро і славу нашій Тарасівці. Та чому я тебе не бачу?..

Він почав мацати руками. Тарас підклав свою голову під його руку.

— Любіться, дітоньки... Я вас... благословляю.

Хотів іще підвести руку, та вже не міг. Рука впала йому на груди. Перехилив голову на груди сина і перестав жити. Обережно поклав син батька на подушку і закрив розплющені мертві очі.

— Боже! — насилу стримував сльози син. Внуки та правнуки почали за дідусем голосити.

Тоді Журавель, який теж прикусив губи, щоб не заплакати, промовив:

— Тихо, діти, не голосіть, не викликайте душі з того світу. Усім нам прийде кінець, та дай же, Господи, щоб так безболісно...

І всі стали навколішки — і ті, що в хаті були, і ті, що стояли довкола хати надворі.

Тарас не витримав. Пропхався крізь юрбу до сіней, спер голову на одвірок і заплакав так, що дрижав усім тілом. Він дуже любив старого Кіндрата. Аж тепер згадав собі, що не був у своїй хаті.

— Наче частина моєї душі убула, — сказав крізь сльози до мами і жінки, — тепер уже не буде з ким щиро порадитися, лише на свій розум покладатися треба.

Два дні лежав Кіндрат у своїй хаті, обставлений свічками. Лежав у дубовій домовині, зробленій ще за життя. Люди заходили в хату, молилися стиха та перешіптувалися, начебоялися мерця збудити. Не було в усьому селі ні одної людини, яка б його лихим словом згадала.

А він, сердешний, лежав, наче тільки що заснув. Здавалося, що ця поважна голова старого і тепер думає над добром і безпекою громади, якій віддав себе всього на послуг.

Щодня приходив панотець з дяками і правив над мерцем парастаси.

Нарешті прийшов день похорону. Все село зійшлося святково одягнене. Принесли корогви і обіперли їх до хатньої стріхи. Заїхав перед хату віз, запряжений чорними волами. Прийшов у хату панотець, надів ризи, розпочалася відправа, люди шептали молитви. Та коли заспівали "Со духи праведні", всі заголосили. Чути було в усіх закутках великого майдану один сердечний плач. Повезли домовину в церкву, поклали на

марах. Останню ніч на землі переночував Кіндрат у тій церкві, яку сам поставив і яку увесь свій вік, тут у степу пережитий, так сердечно любив.

На другий день уранці задзвонили дзвони, люди поспішали на майдан коло церкви. Відслужили службу Божу, відправили панахиду. Відбулося "послідніє цілованіє". Усе село пройшло плачучи. Тепер несли домовину сини і внуки, поклали її на віз, замаєний зеленню. Та в цю хвилину примарширувала сотня піхотинців з мушкетами, за ними над'їхала сотня кінноти. Вона стала попереду, за нею йшов священик з дяками, за ним везли домовину. По боках ішли піхотинці, за домовиною — рідня і люди.

Уходницьке кладовище було за валами. Тут уже висипано чимало могилок з малими низькими хрестиками. Тепер прибував до товариства того світу новий громадянин, колишній голова і провідник; там привітають його як свого. Бо тут місця доволі для всіх тих, кому не доведеться полягти головою десь далеко в полі або в далекій татарщині свої кості скласти.

На кладовищі знову відправа, молебні та співи. Та коли відспівали "Вічную пам'ять", відразу почулася команда, опісля — мушкетний вистріл.

Так уходницьке військо віддало честь старому Кіндратові, який своїм високим розумом вивів бідних канівців з-під старости на тихі води, на ясні зорі, у край веселий.

XXIV

— Що воно таке, яка тому причина, — говорили між собою уходники, — що цього літа стільки нагнало, навіяло дичини в наш степ? Цілі стада диких кіз, табуни коней, а то й турів з'явилися в нас як ще ніколи. Чабани казали, що таки між наші стада пхаються.

— Либонь, щось їх вистрашило звідтіля, де паслися. Може, вовки або ведмеді.

Так пояснювали між собою люди це незвичайне явище, не догадуючись про іншу причину. Та ось незадовго причина показала себе.

Цього року заповідався гарний урожай. Усе оброблено вчасно, погода була гарна, про татар не було чутки, ніхто їх не бачив.

Якось перед Петрівкою показалися зі сходу якісь дивовижні чорні хмарки. Вони йшли не дуже-то високо, а з них виходило якесь шелестіння, нікому невідоме досі. Хмари ті, чорні, мов смола, погнались далі, люди заспокоїлися.

Аж одної днини вранці, коли вже сонце значно підійшло вгору, надігналась така сама чорна хмара, більша від тих, що досі бачили, з великим шумом. Вона геть заслонила сонце, а далі впала великою плахтою на землю якраз у тому місці, де паслися стада. Худоба почала розбігатися і ревіти, а там, позадиравши хвости, гналася щосили до села. На хребти худоби та коней і на вовну овець чіплялися якісь великі комахи. Худоба прожогом кинулася в воду, тоді ті крилаті комахи попливли з водою. А ті комахи, що впали на землю, гризли все під собою, мішалися, вкривали землю на кілька пальців завтовшки.

Це була сарана.

Старші уходники чували про неї від старих людей, чували, яке спустошення вона на людей та худобу наводить, і всім тепер стало страшно.

Худоба, перепливши ріку, ще не заспокоїлася, гналася з таким ревом у село, що трохи не подушилася в воротах. Щойно на майдані заспокоїлася. За нею чимдуж бігли налякані чабани. Вони бродили в

такій погані, яка чіплялася до їх ніг і одежі. Перебігли місток, як з поля почали втікати ті, що там працювали, а з левади — косарі. Із степу пригнався з козаками Тарас. Тепер побачили з берега, як Максим-татарин з кількома чабанами поспішно розривав подення містка, що йшов через ріку. Татарин кричав щось, та цього не можна було сюди почути. Нарешті вийшли всі на берег. Татарин, страшно схвильований, показував на схід сонця і кричав:

— У дзвони бийте, стріляйте, он нова хмара йде, пропадемо!

І справді, від сходу сонця сунула по небі інша чорна плахта, більша від усіх. Тарас не знав, що йому робити.

— У дзвони бийте, стріляйте, — кричав він вслід за татарином, не розуміючи, нащо воно здалося.

Зараз задзвонили в дзвони. Почулися рушничні постріли. Аж тепер Тарас здогадався, що йому робити. Свиснув у пальці на сполох. Козаки хапали з хат рушниці, ставали сотнями.

— Гуртом, братіки, гуртом, сотнями без куль стріляйте.

Стріляли сотнями відразу. Ішов від того гул по околиці. До Тараса прибіг татарин.

— Отамане! З гарматою в поле! Обороняймо наші нивки, а то велике нещастя буде!

Тим часом сарана, що впала на пасовисько, миттю пожерла все, лишаючи за собою чорну землю, та почала розлазитися на всі боки. На трьох сторонах була вода. Сарана клубі їлась густою лавою, мов чорна погана гноївка, пливла по землі, котилася аж до води і тут пропадала. Тепер стало ясно всім, чого татарин розірвав подеиня моста. Сарана не могла перейти на цей бік до села, а підлетіти їй було важко. А ця чорна

плахта, котру татарин помітив, летіла просто на село. Рушничні постріли та голос дзвонів, від яких дрижало повітря, схвилювали її — вона заколихалася. Тоді татарин почав страшенно кричати різними голосами. За ним і інші почали кричати, всі підняли такий вереск, ніби вже кінець світу. Це справді помогло, сарана завернула на північ.

— Боронімо ліс, — кричав татарин, помчав туди, а інші за ним.

Знову почувся страшний лемент і постріли.

Тепер помітили нову плахту, що сунулась південним краєм по обрію саме туди, де лежали лани доспілого збіжжя, готового вже під серп. Та тут стояли вже налаштовані до вистрілу звернені дулами вгору гармати. Тепер почули в селі рев гармат. Від того хвиля сарани заворушилася; ціла плахта прорвалася, частина полетіла далі, а частина таки сіла на землю. Безпорадні гармаші дивилися з розпукою, як буйне колосся золотої пшениці погнулося під сараною, що спадала. Вона сікла все на ходу на дрібну січку, відтак сунула далі по землі. Один гармаш побіг у село скликати людей. Ціла юрба уходників з заступами, лопатами, а то і з мітлами бігла сюди. Почали копати широкі рови. Сарана дійшла до того місця, стала напливати у рів, а тоді люди засипали рів землею. Сарану, яка лізла на другий бік рову, згортали лопатами. Та цього було замало. Треба було ще другий і третій рови копати. Зате врятували одну третину нивок.

А левади вже не було кому рятувати. Там сарана знищила і ту траву, що ще стояла, і ту, що вже лежала в покосах. Люди з розпукою дивилися на чорну землю. Такого ще не бачили, як довго тут жили, — ні одного стебельця.

Цілорічна праця пропала за кілька годин. Тепер усім стало ясно, чого дичини та звірини стільки сюди набігло. Втікали перед голодною смертю; здається, що сарана й інші околиці навідала.

В селі стало сумно, наче тільки що мерця з хати винесли. Всі розуміли, що не буде з чим пережити року, ані чим засіяти. Розмовляли між собою про важкі часи, які доведеться переживати. Журавель сказав:

— Наслав Господь на нас нещастя, та нічого нам у відчай падати. У нас по льохах стільки хліба на запас, що і два роки буде чим прохарчуватися. Не журіться, брати.

Аж тепер люди нагадали собі, що ще з часів головування Кіндрата Мухи зсипали щороку в бочки та плетінки збіжжя на запас. І люди справді заспокоїлися. Та чим прогодувати худобу? Все понівечиться та вигине марно. Вернувся татарин з лісу.

— Ліс урятований, буде де попасти худобу, а свині будуть живитися жолудями.

— Тепер нам небагато залишилося роботи, та Господь відає, чим худобу перезимувати.

— Є трохи в нас запасного сіна та соломи у стіжках, —згадав Максим-татарин. — Тепер пастимемо в лісі, за той час трава підросте, бо сарана коріння не повигризала. Але нам треба подбати, щоб сарану чимскоріш винищити. Коли б вона нанесла нам яєчок, то з весною мали б свого домашнього гостя. Отож зараз піти б на пасовисько і все гарненько згорнути в ріку.

— Ти, видно, знаєш добре цю погань, — сказав Журавель.

— Як мені з нею не знатися? Не раз доводилося нам і у татарщині з нею боротися. Це в нас там частий гість. Не раз довелося з голоду пухнути цілим татарським селам, бо там мало хліба родить, ціла сила в паші та худобі. Не стане паші, чи від сарани, чи від посухи, тоді й худоба

вигине, і людям ні з чого жити. Це було не раз причиною, що орда йшла на грабунки в християнську землю.

— Звідкіля ця погань береться?

— Вона виводиться геть далеко від нас, на схід сонця. Та ви до неї ще гаразд не придивилися, я зараз вам її покажу.

Пішов Максим над ріку і за якийсь час вернувся, несучи за крила здоровенну сарану. Люди почали придивлятися до неї. Зверху була вона темно-зеленої барви, під животом темно-жовтавої.

— Тож бачите, — пояснював Максим, — вона наче старша сестра тих мавок, що інколи цілим роєм налітають. Та цього нам нічого лякатися, бо мавка нічим нешкідлива, хіба що горобці та інша птиця мають празник. А тут придивіться до рота сарани — яка пащека. — Максим підсунув до її рота кусник тріски, і вона зачепила її сильно кліщами. — Сарана дуже пажерлива, — продовжив Максим, — летить великими гуртками з далекого світу. У нас, на татарщині, кажуть, що вона ніколи не полетить проти вітру, а все з вітром. Тому-то татари так дуже бояться східного вітру, бо він нам нещастя може принести. Ви, певно, почули дивне шелестіння, як вона летіла? Це вона так на тих твердих крильцях грає.

— А в нас вона не виводиться?

— Вивелась би, коли б її гнізда не винищили та коли б такого морозу в нас не було. Вона загрібає свої яєчка в землю. Тому треба те місце, де сарана налетіла, переорати. Тоді яєчка будуть зверху, а вже наш мороз доїде їм кінця. Та поки що нам треба всю цю погань вимести. Треба, пане голово, піти з заступами, лопатами та мітлами і все дочиста позгортати. Сарана тепер не буде мати що жерти і виздихає, від цього буде сморід гірш стерва. Від цього смороду прокидаються пошесті на людей і на худобу. Нема жарту.

— От раділи, що не буде нам роботи, — казав уходник, —а то треба буде добре зіпріти, поки все поприбираєш.

Тепер уходники працювали від ранку до ночі, згортали кляту мушву. Де було ближче до ріки, там згортали у воду, далі від ріки треба було копати глибокі рови та доли і туди згрібати погань та присипати землею. Як згорнули сарану в яму, то вона шипіла, мов гуща.

Люди почали вже заспокоюватися, та ось настала нова турбота. Щодня убувало по декілька штук худоби, і чабани не могли упильнувати овець. Де-небудь скочить з лісу хижак, мов той шуліка на курчатко, задушить тварину, висмокче кров і залишить пошарпане м'ясо. Треба було і цьому покласти край. А хижаків було в лісі дуже багато. Зараз можна було доміркуватися, що це робота рисей та диких котів. Згодом знаходили вбитого вола або корову. Це вже ведмідь господарював. На ніч не можна було залишати худоби в лісі. Яку худобину загризли за дня, та над ранком знаходили одні кістки. Це вже вовки доїдали решту і робили собі свято.

Зібралася громадська рада і вирішила, що треба перетрусити ліс і шкідників винищити або прогнати.

Назначеного дня не виганяли худоби в ліс, а годували в селі торішнім сіном і соломою...

Рано-вранці зібралися сотні на майдані. Одні залишилися в селі, другі пішли в ліс. Поставали в довжелезний ланцюг і рушили з місця, йшли з рушницями, луками, ножами. Набрали харчів з собою на цілий день і кілька добрих собак, які нюшили звіра на деревах, ставали і завзято гавкали. Зайшли так у ліс, де вже не було кущів, а самі великі дерева. Та недовго йшли без діла. Гавкали собаки, люди дивилися вгору і, де лише помітили хижака, стріляли. Від тієї стрілянини, вигуків і гавкання собак лунав гомін у лісі. Хижаки тікали щораз далі, а погоня просувалась за ними.

Уходники не знали ще добре того лісу, бо не мали раніше потреби далеко заходити. Тепер помітили, що лісові ще далеко до краю. Вбили кілька рисей і котів та два ведмеді. Тарас хотів конче зайти до краю, бо хижаки знову вернуться. Вже й вечоріти стало. Загадали тут заночувати і вранці йти далі. Зійшлися разом і розвели велике багаття. Та тепер Тарасові було ніяково, що так залишив село саме. Хтозна, що може там статися? Правда, про татар не було чути, але їм не можна вірити, біда не спить, а на людей скрізь чатує. Тож коли люди позасипляли при вогні, він один не міг заснути: турбота не давала йому спокою.

Над ранком почули всі гарматний постріл від села і посхоплювалися на ноги.

— Вертаймося зараз додому, — гукнув Тарас, — там щось недобре робиться.

Вся громада заворушилася. Рушили тою самою дорогою, що й сюди йшли. Гарматні постріли чути було щораз частіше. Люди поспішали, аж дух запирало. Добилися до краю лісу ще перед полуднем. Тарас пішов наперед зі сторожею та, прийшовши на край лісу, побачив таке, що його аж заморозило. Нова Тарасівка горіла вся. З боку Старої Тарасівки йшов мушкетний вогонь, час від часу відзивалася гармата. В селі залишили Трохима, і він тепер відбивається від якогось ворога, якого звідсіля не було видно.

— Наші в облозі, — сказав Тарас, — поспішаймо виручати. Трохи забагато на нас за одне літо. Та, може, не дамося.

Люди обтирали спітнілі лиця і дихали важко. Кожному не терпілося, кожний рад був поспішати, хоч би і дух з нього виперло, та без наказу отамана ніхто не смів сам іти. Тарас хотів, щоб люди дух перевели, бо так нічого не вдіють. Як прийшли на край лісу, Тарас поліз на високе дерево, щоб роздивитися.

— А то чортові сини, — каже один уходник, — як вони за нами пильно стежили, поки не настала пригожа хвилина.

Нова Тарасівка вже догорала. Наступ ішов з двох боків, лише ту сторону, що від лісу, ніхто не зачіпав. У Новій Тарасівці не видно було нікого. Здається, уходники заздалегідь попереходили та поховалися за вали. З наріжних городків стріляли вздовж ровів з гармата. Становище було таке, що ззаду не можна було до ворога добратися. Треба було добратися до села і з-поза валів допомагати оборонцям. Не мали тут ні коней, ні списів і небезпечно було з одними рушницями та ножами виходити в чисте поле, та ще й пішки, проти такої татарської сили. Ховаючись поміж кущі, вони вийшли з лісу на цей бік села. їх пропустили зараз через ворота. В селі люди дуже стривожились, що з малою силою не встоять, бо татари, мов оси, вривались на вали, і не було кому гаразд відбиватися. Найбільше мали клопоту з товариною, її не було де подіти. Сюди залітали татарські стріли. Голодна худоба мішалася, кусала одна одну, кололась, билась, ревла, іржала та блеяла, що нічого не було чути та нікуди було перейти.

Тарас послав частину війська на вали, іншим наказав брати шаблі та списи і сідлати коні.

Вістка про прибуття Тараса рознеслась по селі блискавкою. Всі підбадьорилися, були певні, що переможуть. Тарас виїхав зі своїми юнаками тими самими воротами і поїхав у ліс. Переїхали кущі і стали під високими деревами. Тепер їхали на південь, щоб обійти татар.

А поки що боротьба на валах не вгавала. Оборонцям уже руки вмлівали. До боротьби стали всі, що в селі жили. Ремісники кидали свої верстати, хапали, що в руки попало, бігли під вал. Татари чіплялися кущів тернини та шипшини, кривавили собі руки і, незважаючи на це, дерлися вгору. Тоді почали вже підрубувати частокіл. А під самим частоколом козакам не можна було нічого зробити, бо коли хто висунув голову понад частокіл, зараз із задніх рядів фуркотіла татарська стріла. Частокіл почав у кількох місцях тріщати.

Тарас, як зміркував, що він уже позаду татар, виїхав з лісу і вихром мчав у степ, поки не догнав усіх інших. Завернули вліво і вдарили списами в задні лави татар. Це, як завжди буває, збентежило їх, вони помітили, що козаки вернулися з лісу на виручку. Настала метушня. Татари завернули назад, щоб зайняти оборону. Тарас так розмахнувся, що відразу розбив татарську кінноту, яка стояла позаду, розігнав її і вдарив на піших. З окривавленою шаблею заганявся в найгустіші купи і рубав по лобах, аж рука вмлівала. Його козаки робили те саме. Ніхто не слухав уже команди, робив сам, що було треба.

Тарас стрінувся з якимсь знатним татарином. Той, побачивши Тараса, потиснув коня і, скрегочучи зубами та вигукуючи якісь прокльони, погнався просто на нього.

— Пропадай, проклятий джавре! — крикнув і замахнувся шаблею.

Тарас відбив шаблею удар і рубнув з усієї сили по лівій руці та відрубав її так, що рука з поводами лишилася на шиї коня. Кінь, не чуючи поводів, завернув убік і почав втікати з татарином, який умлівав. По дорозі козаки зарубали татарина шаблями. Але і Тарасові не обійшлось цим разом гладко. Якийсь татарин зайшов ззаду і вдарив його кінською щокою на довгому дрючку по голові. Тарасові затуманилось у голові, він розвів руки і впав з коня. Козаки, що це побачили, лише охнули. Та це не зменшило завзяття юнаків. У кожного народилася думка криваво помститись за смерть отамана. Мов ті злі оси, що їм гніздо розіб'єш, мов розлючені вовки, яким убили вовчицю, мов та поранена ведмедиця, що несе при грудях немічне ведмедя, козаки кинулися на татар: кололи списами, рубали шаблями, а коли б було треба, то боролись би нігтями та зубами. До того ще Трохим зробив вилазку з пішими, — всі кинулися на татар, розбили їх дощенту і ганялися за недобитками по степу. Не щадили нікого, не брали в полон, — кого догнали, то тому й амінь.

Між полеглими і важкопораненими почали шукати Тараса. У тому місці лежала ціла купа трупів. Почали їх розкидати і тут знайшли

бідного Тараса. Він жив. Врятувало його те, що лежав під трупами, а то були б його копитами розмісили. З голови йшла кров. Взяли його обережно на руки і понесли в село. Те саме зробили з іншими пораненими.

Окривавленого отамана занесли до хати. Прибігли зараз Максим-татарин і знахар, обидва почали біля нього поратися, промили рану, вгамували кров. Груба смушкова шапка врятувала Тараса. Над ним почали вже голосити мама і сестра. Тільки Маруся не плакала. Вона, бліда, мов полотно, із закушеними трохи не до крові губами, поралася мовчки біля недужого. Але видно було по її обличчі, скільки коштувало їй зусиль, скільки вона терпіла, дивлячися на безтямного свого любого Тараса.

Отаманувати після Тараса почав його щирий побратим Трохим. Тараса всі жаліли та довідувалися про його здоров'я. Допитувалися то в Максима-татарина, то у знахаря.

— Нічого йому не буде, видужає. Його приголомшило та крові трохи зійшло.

Тої днини мали тарасівчани багато роботи, заки поховали трупи. Всі тямили осторогу покійного Кіндрата, щоб не дати трупам розкластися в літній час, бо з цього може прокинутися пошесть.

— Якось нам після смерті того праведника не таланить, — говорили між собою уходники. — За якісь важкі гріхи Господь нас карає, а він один міг відвернути від нас біду. Тепер його не стало, і нам пішло як з Петрового дня.

— Як Кіндрат за нас молився тут, то й на тому світі за нас молитися буде. То не в цім справа. Нам досі велося добре, і вам здавалося, що ми в рай попали. Але мусимо знати, що по погоді мусить настати туча.

— Забагато нам тієї тучі на один раз. Ось і Нова Тарасівка згоріла дотла.

— Збудуємо другу. Такого нам іще не раз дожити буде треба. Слава Богу, що хліба доволі та риби в річці... От добре, що всього села татари не взяли, тоді б ми пропали. Коли б Бог дав, щоб Тарас видужав, бо без нього було б нам дуже погано. Та й коли б до нового діждати. Чейже рік за роком сарани не буде, а на татар Тарас щось таке видумає, що їм свічки в очах покажуться.

Поміж пораненими татарами таки одного залишили в живих, щоб дізнатися, яким чином воно сталося, що якраз тепер вони напали на Тарасівку.

Від татарина довідалися, що татари без упину слідкували за тим, що в селі діється. Вдень ховалися в дідовій печері, а вночі шпигували довкола села. Вони докладали до того всі сили, щоб Тарасівку знищити, бо їм дуже заважала в походах за здобиччю. Татарські мурзи постановили собі за всяку ціну цього доконати, хоч би довелося з усією ордою проти неї вийти.

Погроза була неабияка, Журавель промовив:

— А не могли 6 ми з татарами погодитися так, що ні ми їх, ні вони нас не будуть зачіпати?

— А хіба вже такого не було? — відповів татарин. — Вже кілька років ми вас обминали, та ви нас ніколи не пропустили.

І декому справді прийшло на думку, що було б на таку згоду піти, а тоді Тарасівка була б безпечна, не треба б війська держати. Хіба ж їм треба турбуватися про тих десь там, у далекому світі, що на них татари нападають? їм ані не в голові, що якась там Тарасівка є на світі. Хай кожний про себе самого дбає.

А отаман, сердега, лежав недужий і довго не міг очуняти. У нього боліла дуже голова, шуміло в ній, гуло, мов у млині, та заверталося. Лікування йшло дуже поволі. Маруся щоднини виводила його під руку надвір, саджала на призьбі проти сонця, обкладала подушками. А він дивився сумними очима на світ Божий, на ясне небо, на людей, що по майдані проходили, йому так дуже хотілося жити, а тут відчував, що з нього вся сила вийшла, пропала, та хоч і буде він жити, то не буде тим, чим перше, не виїде на вороному коні в степ з поганцями помірятися, бо його тепер і мала дитина поборола б. Нагадавши собі таке, він зітхав, та ще треба було з зітханням ховатися, щоб часом Маруся не побачила. Вона, сердешна, так побивалася біля нього, ночей недосипала, так змарніла, що й половини не стало від колишньої Марусі. Біля ніг Тараса сидів вірний Гривко. Сяде було та у вічі сумно дивиться своєму господареві, покладе голову на його коліна і просидить так півднини. Опісля виповзе надвір маленький синок Трохимко, прирачкує через поріг, не раз і перевернеться та й заплаче, а все до тата тягнеться. Тоді Гривко встає і стає біля дитини. Немовля чіпляється його кудлів рученятами і випростується, а розумний собака ступає поволі, крок за кроком. Хлопчина дуже з того радіє, показує два передні зубки, які тільки що прорізались, і так вчиться ходити та все щебече на втіху батькові: "Тятя, тятя!" Батько забуває своє горе і гладить дрижачою рукою кучеряву голівку дитини.

Навідувалися до нього уходники, та не дуже його стомлювало, бо не міг багато говорити. Думки плуталися, а це його ще дужче мучило.

Ллє згодом молодість перемогла. Тарас уже сам міг виходити, вже й синка міг на руки взяти. В голові щораз ставало ясніше. Потім уже міг ходити сам по селі. Найбільше заходив до майстерні і придивлявся до роботи Молота, що увивався коло нових гармат, трохи менших, як попередні.

Погорільців з Нової Тарасівки порозміщували по хатах, худобу пасли в лісі до пізньої осені. В степу, де сарана не знищила, косили траву і возили до села.

Люди повеселішали, не втрачали надії, що буде краще жити, бо в громаді велика сила, яку не легко зломити.

Журавель заходив часто до Тараса і раз згадав про мир з татарами. Але Тарас і чути про це не хотів.

— Це означало б, що ми для своі-ї вигоди даємо грабувати й нищити хрещений народ. До цього я, як довго житиму, не допущу. З цього і так не було б користі для нас, а навпаки, вийшла б велика шкода. Люди зледачіють, повииасають собі животи і робити їм не схочеться. Татари — народ хитрий, вони цього й хочуть, щоб нас приспати. Кілька років, поки в нас буде ще давньої сили, вони умови додержать, дадуть нам спокій. Л після, як побачать, що ми стали гнилою колодою, розгромлять нас, в ясир позабирають. Поганцям я віри не йму. Отож нам, пане голово, треба без упину працювати, треба без упину гартувати себе, мов крицю, до всякої боротьби, на всякі невигоди і небезпеки. Лише така людина може зватися людиною, а не гнилою колодою чи голодним кабаном. Коли 6 до цього прийшло, то татари в пригожу хвилину позабирають нас, мов сліпих котенят, і тоді наші діти і внуки будуть нас проклинати, коли їх татарва в ясир пожене, і наша славна Тарасівка піде з димом. Жодної згоди з ними, лише боротьба на життя і смерть! Хай наша Тарасівка працює, як і досі, хай наставляє вуха на кожний шелест з того боку, хай працює з шаблею при боці в полі, а тоді ми наберемо такої сили, що не обмежимось лише переправою, але застукаємо їх на Дніпрі, об'єднаємося зі славним військом запорозьким і битимемо невірних разом. Не знаю, пане голово, чи ви прислухалися до того, що наш запорожець Клин розказує. Варто послухати, які там порядки, яка дисципліна у війську, яке завзяття, які лицарі па Запорожжі виводяться. Мені не раз аж сниться князь Дмитро Вишневецький-Байда. Я тим запорожцям заздрю через їх славу, і коли б справді наше село пішло на згоду з татарами, тоді я відвезу свою сім'ю до Черкас, а зі своїми братами, — та ще й інші юнаки знайдуться і пристануть до мене, — кидаю Тарасівку її власній долі і йду на Запорожжя.

— Там, кажуть, не можна жінкам жити, — сказав Журавель.

— Тому-то я й кажу, що завезу сім'ю до Черкас. Але чи воно добре, що на Січі немає сімейних козаків? Я цього не сказав би. Врешті, інша річ Запорожжя, а інша — Запорозька Січ. То не одно. От і в нас живуть жінки, і вони нам ні в чому не перешкоджають. Виявилося з останніх подій, що наші жінки не гірше вміють відбивати ворога, як і ми, козаки. І коли б були, не дай того, Господи, татари сюди ввірвалися, то я певний того, що оборонялися б славно, так, як і на валах оборонялися. І кожний уходник знає, за кого і за що б'ється. Знає, що в селі його сім'я, яка дісталась би лютому ворогові на поталу. Тому ніхто в нас не скаже: моя хата скраю, бо небезпека для всіх однакова. Хіба я не люблю своєї сім'ї, мов свою душу, а я не ховаюся поза плечі інших. Ви, пане голово, і думки про згоду не майте, і не говоріть про це нікому, бо я знаю, що є між нами такі, що їм лежаний хліб краще подобався б, що воно краще у неділі та свята полежати в холодку, замість вправляти списом та шаблею. Як вони б це від вас почули, могли б інших підмовляти, а тоді вийшла б у нас незгода. А що я до цього не допустив би, то могла б не одна голова з плечей злетіти, бо я не поступлюся ні перед ким. Тарасівка з моїм іменем стала славною, і я її честь і славу до останньої краплі крові боронити буду.

Журавель побачив, що Тарас твердо стоїть на своєму, та й зрозумів, що він добре говорить. Вже більше про це не згадував.

Від цієї розмови Тарас наче віджив. Він почував, що давня його сила вертається, що він ще не одно докаже. Тепер знову почав думати і складати різні плани на майбутнє. Він невпинно випитував запорожця про устрій на Січі. Хотів і тут таке не одно позаводити та ще кращим зробити.

Найближчі до Тараса люди, особливо Трохим, помітили в Тараса по цій недузі одну велику зміну, якої перше не бачили. Раз сказав Трохим до нього:

— Знаєш, Тарасе, що в тебе тепер інші очі, як бувало. Признаюся, що я не можу тепер тобі у вічі дивитися, як раніше. Вони мене проколюють

наскрізь, мов голки. Мені несила їм заперечити і сказати: "Ні, я цього не зроблю, не хочу!"

— То, певно, кінська щока, якою мене татарин по голові вдарив, такого чуда натворила, — сміявся Тарас. — Та ти не бійся, мій коханий побратиме. Ми ніколи не будемо сперечатися та наперекір один одному ставати!

Порадився Тарас із запорожцем, щоб узимку придбати доброго дерева, а на весну побудувати дебелі судна на Висуні, ними можна б заплисти до Інгульця, опісля Дніпром до Хортиці і там дати про себе знати Січі та ввійти з нею у зв'язки. Може колись вийти таке, що і частина тарасівчан пішла б разом з запорожцями турецькі городи воювати та християнських бранців з неволі визволяти. Далека це дорога, та при твердій волі всього можна доконати.

Та не тією дорогою судилося Тарасові на Запорозьку Січ попасти.

XXV

Гірко доводилося тарасівчанам ту зиму перезимувати. Мусили тіснитися у своїх хатах з погорільцями. Хліба було доволі, але пашні для худоби було мало. Вона почала чахнути, а то й здихати. До того цілі тічки вовків підходили під вали, страшно вили, людям не давали спати, бо й собаки, чуючи близько вовка, гавкали по цілих ночах. Виходити вночі за ворота було небезпечно. Удень вовки блукали по лісі, та лише тому не кидалися на тих, які рубали дрова, що було їх багато і мали рушниці під рукою. Тої зими не було в селі так весело, як колись. Люди відвикли вже від біди, і ті нестатки, які доводилося тепер терпіти, здавалися страшними. Потішали себе тим, що до весни було щораз ближче.

Нарешті і вона прийшла на радість усім.

Треба було братися за відбудову спаленого села. Праця розгорілася з усією силою, ніхто не дармував, й ще здавалося, що мало рук до праці. А тут ще можна було сподіватися щодень непроханих гостей від сходу. Тарас, щоб не відривати людей від праці, сам їздив у степ висліджувати ворога. Сідав на коня, брав з собою вірного Гривка, об'їжджав степ, інколи доїжджав аж до дідової балки. Тривало так довго. Минув Великдень, наближалися і Зелені свята, а про татар не було чути. Трава виросла вже висока. У тих місцях, де торік сарана налетіла і наче спалила степ, також зазеленіло. Люди працювали невпинно і вже перестали хвилюватися через татар та на недолю нарікати.

Одного дня вранці Тарас осідлав коня, попрощався з жінкою, поцілував Трохимка, що ще спав, і виїхав за ворота, їхав спершу берегом ріки, а потім завернув у степ.

Була гарна погода. Сонце ще не зійшло, тільки небо від сходу зарожевіло. Над рікою і в степу стояв низький туман. Степова птиця щойно прокидалася зі сну і відзивалася на різні голоси. Високо під небом вже виводив жайворонок свою пісеньку — рай та й годі!

Гривко біг попереду, нюшив у повітрі і час від часу оглядався за своїм господарем, наче питався, чи на добру дорогу потрапив. Раптом загавкав тривожно і прибіг до Тараса. Що це таке? Нічого не було видно, а собака затривожився.

Це вже було недалеко від балки. Тарас спинив коня, розглядів на всі боки і помітив, що в кількох місцях висока трава захвилювала. Може, дикі кози? Та бо ні! Хвилювання трави замість віддалятися, наближалося. Раптом, наче з-під землі вийшли, попідіймалися татари. Тарас був оточений з усіх сторін. Завернув коня і почав тікати. З усіх боків зафуркотілн аркани, і один попав Тарасові на голову. Кінь погнався далі, а Тараса стягнули на землю, йому затягло шию так сильно, що втратив пам'ять. Отямився, коли йому зняли петлю з шиї, та зате був він пов'язаний сирівцями. Попав, сердега, в руки своїх завзятих ворогів.

Осідланий кінь і вірний Гривко гнались до села, мов очманілі. Стремена били коня по боках, і він мчав, аж дух випирало. Гривко підібгав хвіст під себе і вряди-годи загавкав захриплим голосом. У селі гуртувалися саме до щоденної праці, як перед воротами раптом загавкав тривожно Гривко і заіржав кінь так пронизливо, тривожно, що всі аж задрижали. Гривко хотів перескочити ворота, та вже не міг.

— Гей, люди! — почувся голос першого уходника, що це побачив. — Тарас пропав.

Почувся свист на сполох, Трохим вибіг з хати з шаблею і рушницею.

— На коні, братіки, на коні, отамана визволяти! Минув якийсь час, поки сідлали коней; дві сотні

козаків виїхали за ворота і помчали в степ. За ними їхали інші, поки всі сотні не рушили. Гнали щосили, вірний Гривко показував дорогу. Нарешті Гривко зупинився й почав жалібно вити. Погоня затрималася. Помітили витолочену траву, ні сліду крові. Від того місця йшов слід, куди понесли бранця, — просто на балку понад ріку. Гривко показував слід, нюшив по землі, аж став над водою. Тут знову почав Гривко вити: він загубив слід. Значить, Тараса піймали живого, поволокли в Татарщину, звідкіля не буде йому вороття. Козаки пустилися вплав через річку, таки не роздягаючись. Про Гривка забули, а він, сердешний, не відчував у собі сили переплисти річку на той бік і залишився тут, бігав з одного місця на друге і сердито гавкав, що його не перевезли.

На другому боці уходники ще ніколи не були і не знали того степу. Але мчали за слідом кількох коней у невідому далечінь. Ополудні дали коням трохи відпочити і мчали далі. Але на обрію нічого не було видно.

— Що нам, братіки, робити? — питав у відчаї Трохим, який не вагався б віддати своє життя за вірного побратима.

— Нічого не вдіємо, — відповіли козаки. — Не знати, чи під ніч вернемося додому, а може на нас в невідомому нам місці наскочити татарва і всіх у полон забрати. Тоді і Тараса не визволимо, і ми всі пропадемо.

Трохим не заперечував. Він був такий сумний, що втратив усю волю, почував себе безпорадним, мов мала дитина. Пропав їх любий отаман, їх опора та надія.

Верталися сумні, мов з похорону, на охлялих конях. У селі всіх огорнув смуток, мов градова хмара. А в хаті Тараса судний день. Голосила стара мати, рвучи собі сиве волосся на голові, бідна Маруся ламала руки у відчаї. Малий Трохимко дивився наляканими очима на всіх і собі ж почав плакати.

— Бідне моє голуб'ятко, — голосила над ним Маруся, —ще й до розуму не дійшов, а вже й осиротів, не стало нашого дорогого татуся. І не довелося йому полягти лицарською смертю в полі, пішов на важкі муки до поганців, не побачать уже його наші очі... Та ти, синку, як виростеш, то помстишся за батька. Я тобі пригадуватиму про це, поки мого життя.

Взяла плачуче немовля на руки і вийшла з хати між громаду. Здавалося їй, що в хаті, де все нагадувало велику втрату, серце її лусне. На майдані всі обступили її, кожне хотіло потішати як знало, хоч ніхто й не вірив у те, що говорив, бо не знав, як Тараса рятувати. Того дня ніхто не виходив у поле. Уходники блукали по майдані, заходили до хат, обговорювали нещасну подію на всі лади. Журавель скликав раду.

— Ми не сміємо дати Тарасові пропасти. За всяку ціну його визволимо, аби лише подумати як. Збройною силою не зробимо нічого. Наше військо замале, щоб іти на татар геть у Крим. Треба або хитрощами, або золотом. Можна б і обміном, коли б нам поталанило якого знатного татарина взяти в полон, — та на це чекати нам задовго.

Треба його викупити. На це мусимо віддати все, що надбали, бо гроші ми знову нашою працею надбаємо, а другого Тараса ніколи.

У Журавля затремтів голос так, що й говорити далі нездужав.

— Ми для Тараса нічого не пожаліємо! Розпорядись, пане голово, як знаєш, і бери з нашої скарбони, скільки треба буде.

Усі з цим згодились і почали міркувати, кого б з викупом вислати в Крим.

Як в селі про це довідалися, зголосилися зараз Максим-татарин і Корній Клин.

— А безпечно буде тобі, Максиме, туди лізти? Тебе татари не випустять живим! — остерігав його Журавель.

— Це нічого. Між нами ж немає іншого, хто б знав, куди за цим ходити. Я знаю, що татари шанують послів, котрі йдуть викупляти невільників. Це ж ніщо інше, як торгівля. Було б мені небезпечно, коли б мене хто пізнав. Але цього нема чого боятися, бо я переодягнуся так, що й рідна мати не пізнає. Врешті, Тарас вартий того, щоб і життям за нього ризикувати. Він усе виявляв до мене свою приязнь, і я його полюбив.

Усі з подивом поглянули на татарина. Журавель простяг йому руку.

— На вас, панове громадо, — сказав татарин, — я залишаю свою жінку та дітей. Опікуйтеся ними, як рідними, поки я вернуся, а коли не вернуся, то лишаю їх, сиріток, на вашу голову.

Пішли зараз з ключами в церкву, де під престолом у льоху захована була громадська скарбниця. Запорожець казав, що передусім треба взяти від черкаського старости письмо, хто вони і пощо в Крим їдуть. Без цього в Татарщині небезпечно.

Посли переодяглися за купців і під охороною трьох козаків поїхали в далекий світ через Канів.

В селі йшло далі спокійне хліборобське життя. Трохима вибрали отаманом, поки Тарас не вернеться.

Тарас отямився в сирівцях. Заволокли його над берег ріки, розпутали ноги, висадили на коня і знову прив'язали. Так його перевезли на той бік і скоком погнали в далекий світ.

— За цього джавра візьмемо гарні гроші, — говорили татари між собою. — Виплатилося нам кілька днів пересидіти в траві. Чоловік здоровий, мов дубок, багато видержить та ще й гарний на вроду.

— Тільки треба берегтися, щоб його не скалічити, бо зараз би ціна йому впала.

На велике здивування татар, Тарас промовив до них по-татарськи:

— Як вам іде про гроші, то завертайтеся зі мною зараз в наше село, я вам удвоє стільки виплачу, скільки зажадаєте.

— Еге ж! Ти і балакати по-нашому знаєш. Це також свою ціну має. Та ми тебе не послухаємо, бо тобі не віримо. Замість викупу, ми пішли б на шнурок, а може б і кіньми нас розірвати наказали. Ті твої поселенці в Тарасівці, то самі чорти.

Один татарин почав до Тараса пильно придивлятися.

— Знаєте, кого ми веземо. Я його добре пізнав. Це отаман Тарасівки, того клятого війська, що не дає нам через річку переправитися. За нього дістанемо стільки золота, скільки він сам важити буде.

Тарасові було не до смаку те, що його пізнали.

— Ти у цьому певен? — спитав другий татарин. — Коли б виявилось, що це — неправда, то мурза не дасть нам нічого та ще й покарає за обман.

— Присягну на Коран, що це правда. Ємін едерім біллагі. В останньому нашому наскоку він відрубав руку нашому агові, а потім один з наших ударив його ломакою по голові. Я гадав, що він уже пішов до чорта, він, на наше велике щастя, видужав і нам у руки попався. Отож зрадіє перекопський мурза, як такого гостинця йому привеземо!

— Даю вам лицарське слово, що коли мені волю повернете, то вам волос з голови не спаде, а золото вам виплатять.

— Не віримо. А врешті, ти нам стільки не даси, скільки ми за тебе візьмемо, бо ти не знаєш, скільки цекінів призначено за тебе живого.

— То чого мене мучите? Розв'яжіть мені руки. Я ж з-поміж вас не втечу. Зараз розв'яжіть! А то скажу вам: прийде такий час, що навколішках просити будете в мене ласки і вибачення... Я вас кіньми розірвати накажу.

Татари почали сміятися, а тим часом Тарас став придивлятися до сирівців на руках. Рвонув руки, що аж кості затріщали, і сирівець порвався.

Татари не могли надивуватися його силі. В першій хвилині спало Тарасові на думку завернути коня і втекти, та згадав собі, що в нього немає ніякої зброї, та ще, певно, татари впіймають його знову на аркан.

— Ти, цапина бородо, не дуже-то і смійся, бо сам ти бачив, що варті твої дурні сирівці для мене. А я тепер кажу вам, що як лише приведете мене перед мурзу, то я зараз перейду на турецьку віру, а то й мурзою

або пашою стану. А тоді від одного кивка мого пальця позлітають ваші дурні лоби. Тепер тобі зрозуміло?

Розбишаки збентежилися. Про того-то отамана і в Стамбулі знають. Кожний мурза, кожний турецький паша вважати собі буде за честь послати такого гостинця великому візирові і за це взяти великі гроші. З другого боку, вони знали, що з таких потурчених джаврів великі люди виходять.

Тепер Тарас пригадав собі про ті свої "колючі" очі, про які йому Трохим згадував, — хотів конче на татарах випробувати їх.

— Та ти від нас не пробуй утікати, — сказав один. Тарас зиркнув на нього, подивився йому грізно у вічі і

довго не спускав погляду.

— Мовчи, собако: ти не вартий того, щоб я з таким стервом, як ти, балакав!

Відповіді не було. Розбишаки не могли на нього дивитися: наче яскраве сонце їм у вічі світило.

І вони мчали щосили. Аж надвечір зупинилися, розв'язали бранцеві ноги і пустили коней пасти. Тарас роздивлявся на всі боки: один безкраїй степ. Він згадав свою любу Тарасівку, і такий огорнув його жаль за втраченим раєм, що ледве не заплакав. Молився стиха, і від цього йому полегшало. Згадав рідню свою, маму стареньку. Вона і всі вони, певно, про нього думають, і він не пропаде. Татари почали вечеряти і подали Тарасові шматок конятини. Він узяв м'ясо в руки, понюхав і з усієї сили шпурнув ним у голову найближчого татарина.

— Що мені даєш! Дай це такому самому псові, як і ти! Ця рішучість і небоязкість ще більше збентежила

розбишак. Замість розсердитись, татари почали виправдуватися:

— У нас іншої їди немає.

— Убий дику козу і спечи мені, бо я голодний і далі не піду. А вже мурза тобі подякує, як мене голодом замориш!

Але коза так зараз не з'явилась і не було чого стріляти.

— Сідлайте коней, — наказував Тарас, — зараз їдемо далі!

Татари його послухали. Тарас сів на коня. А як татарин хотів йому зв'язати ноги попід кінський живіт, Тарас копнув його чоботом у зуби з усієї сили, і татарин заточився.

"От клятий джавр, — думали собі татари, — ми його піймали, а він нам наказує".

І жоден не посмів йому у вічі поглянути.

"Які у нього страшні очі! Як подивиться, то начеб вогнем пече!"

— Він, певно, з шайтаном знається, — казав один татарин товаришеві збоку, — як він наших мотлошив, і по голові дістав, і не подох.

— А тепер розірвав сирівці, мов нитку. Вухо Тараса вловило цю мову.

Саме заколихалася трава, надлетіло стадо наляканих кіз.

— Давай лука і стрілу! — наказував Тарас.

І його татарин послухав. Тарас, сидячи на коні, прицілився і випустив стрілу. Цап, що летів попереду, простягся. Тарас натягнув лука вдруге і поцілив задню козу. І зараз-таки передав лук татаринові. Розбишаки не могли надивуватися такому мистецтву стріляти.

— Тут заночуємо, — наказав Тарас. — Розвести зараз вогонь, справити кози і спекти м'ясо для мене, решту можете собі взяти!

Тарас пронизував татар очима, а вони аж вертілися, наче їх справді пекло.

Палахкотів вогонь, пеклося м'ясо. Тарас ліг біля багаття. Він був певний, що тепер запанував над тими дикунами. І прийшло йому на думку, чи не можна б уночі, коли татари позасипляють, скочити на коня і майнути в степ. Та ба! Степ розлогий, дороги не знає. По дорозі може стрінути інших розбишак, а ті будуть відпорніші на його зір. А можуть у степу і вовки налетіти, і що ж тоді він зробить без зброї на охлялому коні. Не було виходу. Можна ще в степу заблудити і пропасти від голодної смерті. Треба ждати вигіднішої хвилини. Тарас помолився і зараз заснув міцним сном.

Над ранком збудили його татари. І знову їхали розлогим одноманітним степом.

А далі почали стрічати татарські табуни коней і їх напівдиких чабанів. Вони цікаво придивлялися до джавра і дивувалися, чому його ведуть незв'язаним. Справді, не знати було, хто кого веде. На погоню і поміч з села Тарас втратив усю надію.

Нарешті на обрії показались мінарети перекопських джамій. Це вже Перекоп.

— Еге! Ти його не знаєш. Там сидить мурза Менглі, до нього ми тебе ведемо.

— Ви мене чи я вас? — спитав Тарас згорда і подивився знову у вічі розбишаці. — Добре, що вже кінець, що я не буду дивитися на ваші дурні пики. А хто ваш мурза: лицар чи такий самий пес, як і ви?

— Наш мурза великий лицар. Сам побачиш.

— Лицаря пізнають у боротьбі, а не на подушках. Та що тобі, цапина бородо, про це говорити!

Розбишаки і це стерпіли. Ніхто не став заперечувати. Коли в'їхали в Перекоп, Тарас роздивлявся на всі боки, щоб запам'ятати собі добре дорогу.

Нарешті привели його до мурзи. Він сидів на подушці, підібгавши під себе ноги.

— Це отаман того клятого села Тарасівки, що нам не дає спокою, — говорив один з розбишак, низько кланяючись. —

Ми впіймали його на аркан у степу і до вашої милості привели. За нього живого визначена нагорода...

— Спитай його, як називається, — кивнув мурза свому перекладачеві.

— Я називаюся Тарас Партиченко, з Канева, — сказав Тарас татарською і схрестив руки на грудях.

— Ти був на Татарщині, що знаєш нашу мову?

— Я жив з татарами в нашому селі і, ще як малим хлопцем був, татарської мови навчився.

— Чого так гордо стоїш передо мною? — гримнув татарин. — Ти повинен упасти передо мною на обличчя і мені вклонитися, бо я твій пан, а ти мій раб. Я можу тобі зараз наказати відрубати голову за те, що з татарами воював, або висікти тебе різками.

Він дивився грізно на Тараса. Тепер Тарас вдивився в нього своїми палючими очима.

— Коли ти, пане мурзо, лицар, то цього не зробиш, щоб мене, вільного лицаря, різками сікти. Я до вашого краю не приходив воювати з вами. Ви на нас нападали —ми оборонялися. А коли я піймав у полон татарина, то поводився з ним, як з людиною, не наказував його сікти різками ні за що.

Але татарин уникав уже його погляду і, закривши очі рукою, закричав, мов несамовитий:

— Чортові в нього очі! Закрити йому голову і висікти до крові.

Наказ умить було виконано. Якийсь чорномаз накинув Тарасові полотно на голову, його схопили сильні руки, зв'язали й зараз вивели.

Тарас сказав йому на відході:

— Я відразу побачив, що ти не лицар, а баба, коли моїх очей злякався!

Його вивели на подвір'я і тут висікли різками до крові. Тарас ані не застогнав. Потім завели до якоїсь шопи між інших невільників.

Татари-розбишаки, що його сюди привели і сподівалися за нього взяти великі гроші, тепер дуже потерпали. Мурза так роз'ївся, що й говорити з ними не хотів. Тарасові очі так його запекли, що він хотів його чимскоріш позбутися. Видав наказ, щоб Тараса призначити до тої

партії невільників, що мають іти на султанські галери до весел. Його мали при найближчій нагоді відвезти до Козлова, а там передати до Стамбула.

Тарас страшно страждав, його за все життя ніхто ніколи не бив, а тут спарили так, що аж шкіру поперетинали, та він зціпив зуби і не видав із себе ні одного стогону. Розбишаки боялися за нього, щоб не задубів, а то нічого не дістануть. З допомогою хабаря добралися до нього і принесли йому мазі на рани та дали трохи грошей. Самі вирішили пильнувати його і поїхати з ним аж до Козлова.

У невільницькій шопі Тарас стрінув багато нещасливців — таких самих, як і він. Вони походили з різних країв і народів, по-всякому балакали. Зустрів тут і кількох українців, між ними одного запорожця, Петра Бідолаху. Цей сидів тут уже довше, дожидаючи своєї долі.

Коли розбишаки принесли ще Тарасові і чисту білизну, щоб переодягнувся, він до них сказав:

— Бачиш, цапина бородо, чого своїм дурним розумом доробився. Не краще було мені дати волю і взяти гроші, а тепер дулю дістанеш. Поки мене до Козлова доведуть, то я пропаду, а за трупа вам нічого не дадуть. Краще зробите, коли мене зараз визволите і завезете на місце, а я, що обіцяв, то певно заплачу...

— Ми самі тепер це бачимо, та вже запізно. Мурза наказав би нам голови відрубати, якби ми на таке зважились. Уся біда в тому, що ти його так роз'їв. Ми боялися, щоб він тобі тих палючих очей не наказав виколоти, бо в нас часто так водиться. Але ми тобі не дамо загинути, може, тебе в Козлові зможемо визволити.

Тарас розповів Бідоласі, за що його мурза казав висікти різками, а той сказав:

— Твоє щастя, що не казав тебе зараз убити або осліпити, бо тут людське життя не варте й соломини.

Коли за кілька днів довелося вести бранців до Козлова, то сталося так, що Тараса скували одним ланцюгом з Бідолахою, їх вели пішки. За валкою йшли татари-розбишаки. Вони просто вважали себе його слугами, у всьому йому догоджали. Він причарував їх своїми очима і своєю сильною волею. Інші бранці не могли надивуватися, що ті дикуни так у всьому підкоряються Тарасові. Тим, що вони його постачали, Тарас ділився зі своїми товаришами по неволі. Через те й дорога не здавалася такою надто прикрою.

Місто Козлів, по-турецьки Геславе, лежало над морем. Мало свою пристань, було важливим торговельним пунктом на Криму. Сюди з'їжджалися купці з Татарщини, з Туреччини, з Венеції й Генуї, з північних країн. Тут була велика торгівля невільниками. Як їх вели через місто, зараз сходилися з усіх боків купці, яких дуже манили зріст і кремезність невільників. Та отаман валки сказав їм зараз, що це не на продаж, і вони відступали.

Тарас нагадав собі Мустафу, сина торговця невільниками, що побував у Тарасівці, і навіть вихрестився, та опісля його виміняли за тридцять християнських невільників.

— Слухай, татарине, — сказав він до свого опікуна-розбишаки, — у Козлові живе один купець невільників Мустафа. Перекажи йому, що я хочу з ним говорити. Як ти йому скажеш за Тарасівку, то він пригадає собі і буде знати, хто я, то певно прийде. Він мене викупить, і ви на цьому заробите без великого труду.

— Я його добре знаю, — кивнув татарин, — і зараз до нього піду.

Невільників повели аж у пристань і завели до якогось великого поганого будинку. Тут аж кишіло від невільників різного віку і стану. Всі

дожидали своєї нещасної долі, бо ніхто не знав, що з ним станеться, куди ним вітер завіє. З усіх закутків того пекла розходилися стогони тих нещасливців, аж серце кривавилося, слухаючи. Бранців з Перекопу тримали окремо, бо вони не були призначені на продаж.

Щодня приводили нові гурти, нові жертви, інших, знову, виводили. Тарас придивлявся з болем серця, як не раз розлучали рідних братів, матерів від дітей, батьків від синів. Вони у відчаї ридали, не давалися, треба було їх силою розводити і виносити на руках. Тарас бачив тепер на свої очі страхіття, про які доводилось йому не раз слухати від старих людей про татарську неволю. Тепер він зрозумів, які великі заслуги мав той, хто бився з бусурманами за визволення бранців. Це сповнювало його надією, що за його працю над переправою біля Тарасівки йому доля допоможе визволитися.

Аж на третій день з'явився татарин Мустафа. Це був уже не той татарський дітвак, якого козаки вивели з церкви, що так без великих роздумувань дав себе охрестити. Це був чоловік у силі віку, одягнений добротно, в турецькій чалмі на голові. Він привітався ввічливо з Тарасом, бо зараз його пізнав, та почав розпитувати, яким чином він сюди потрапив. Тарас розповів коротко і зараз почав говорити про діло.

— Ти пам'ятаєш, Мустафо, як я в Тарасівці заступався за тебе і як у нас було тобі добре. Я допоміг тобі визволитись. Тепер визволи ти мене, я тобі всі кошти поверну, на це даю тобі своє лицарське слово.

— Я все пам'ятаю добре, і зроблю що зможу.

Тарас дуже зрадів. Він вирішив, щоб іще й запорожця Бідолаху визволити, і тоді обидва вертатимуться додому. Та недовго тривала його радість. Мустафа довідався від наставника того дому, що ввесь той гурт, приведений з Перекопу, призначений до султанських галер і що цих викупити не можна. Він може хіба зробити так, що Тараса обміняє на іншого невільника, а тоді його візьме до себе. За це треба буде добре

заплатити, та він це зробить. Тарас спершу зрадів, та потім завагався. Він знав, що на турецькій галері найтяжча неволя. Може, якраз тому якомусь іншому невільникові легше живеться, а він через Тараса пішов би на тяжче, отже, він зробив би йому кривду. Тарас відмовився від такої заміни, на велике здивування татарина. Тоді татарин, прощаючись з Тарасом, всунув йому гаманець з дукатами і радив добре сховати, щоб у нього не забрали. З його відходом Тарас почував себе дуже пригніченим.

У тій нужденній будівлі, серед плачу і стогонів бідних невільників, Тарас пересидів цілий тиждень. Стільки в нього й було розради, що з товаришем Бідолахою балакав про рідний край, про любу Україну. Вони взаємно потішали себе, що доля допоможе їм визволитися.

Невільників харчували дуже погано, коли б не допомога тих розбишак, котрі Тараса й тепер не лишали, довелося б дуже бідувати. Та незабаром і їх не стало. Опікуни, як переконалися, що нічого не вдіють і Тараса не визволять, вернулися до Перекопу.

Лихий дух нашіптував йому, щоб перейшов на мус-лемську віру, а тоді може зайти дуже високо, не одному християнському невільникові допомогти. Та таку думку відганяв він молитвою, наче самого чорта. Що ж би тоді з ним сталося? Чи не була б справді воля, чи ще важча неволя? На Україну не було б йому вороття, бо земляки гидяться перевертнів-потурнаків. Значить, треба було б вічно залишатися тут між невірними, терпіти безнастанну гризоту сумління, та ще й душу запропастити, бо такому Христос ніколи не вибачить, хто його відцурався і зневажив. Ні! Він і без цього визволиться. Наділив же його Господь відвагою і розумом. Це допоможе йому певно. Цієї думки Тарас учепився, мов той, що потопає, дошки, і це його підбадьорило.

Не так було з його товаришами по неволі. Вони втратили всю надію, впали в розпуку. Кілька збожеволіло. Тих повиводили дозорці і повкидали в море. Кілька наклали на себе руки. Інші без упину плакали і голосили, і тим діставалося від дозорців, їх били до крові. Були такі, що

хулили християнському богові і прославляли Магомета. Тим зараз ставало краще, їх визволяли. Тих, що були у відчаї, підбадьорював Тарас як міг:

— Не будьте ж, люди, дітьми. Поки вам не повідрубували голів, то надія ще не пропала. Хіба ви не чули такого, що і з галер невільники визволяються?

По тижневі невільникам об'явили, що приїхали турецькі судна з Царгорода і заберуть їх. Так і сталося. Рано вивели їх закованих до пристані. Тут стояло вже велике турецьке султанське судно, і туди почали їх перевозити. На тому судні зустріли інших старих невільників-галерників. Під помостом судна вони були приковані ланцюгами до лавок, на котрих сиділи, по двоє до кожного весла, довгого і важкого. Страшно було на них дивитися. Обдерті, мало що не голі, виснажені, з покаліченими плечима від побоїв дротяними малахаями і таволгою. На ті рани насідали роями влізливі мухи і пили теплу кров. А бідний невільник не мав змоги покрити зраненого тіла або бодай відігнати влізливу муху. Бо як лише на хвилину припинив би веслувати, то зараз з'являвся безсердечний стражник-дозорець і пригадував йому його обов'язки. Живили їх якоюсь падлиною, що можна було зомліти від самого смороду. А до того така в цьому місці була духота, що доводилось загибати. А коли який невільник так уже знемігся, що й биття йому не помогло, зараз посіпаки розковували, виносили нагору і викидали через борт у воду.

На такі страхіття надивився Тарас доволі, поки його привезли до Царгорода. Не раз спадало йому на думку видушити руками дозорців і запанувати над судном. Про таке перешіптувались собі під вухом з запорожцем, та це поки що здавалося неможливим. На судні була велика чота добре озброєних яничарів. Цю думку треба було відкласти до іншого часу, а поки що терпіти та молитися. За той час кілька пар скованих невільників кинулися на очах усіх у море, їм кращою здавалася смерть, як такі муки, які бачили на інших.

Коли ще в Козлові отаман судна перебрав бранців, Тарас запитав його:

— Скажи мені, отамане, куди нас везуть і що з нами станеться?

— По тобі бачу, що ти не татарин, а по-татарськи балакаєш добре.

— Я довго жив з татарами, і час було навчитися.

— Ти в неволі побував?

— Ні. Я в степу з татарськими чабанами довго жив і від них навчився.

— Навчишся ще й нашої віри, і буде тобі добре, коли муслемом станеш. Яким чином ти в неволю попав?

— Через зраду. Ті самі чабани, з котрими я кілька літ жив, взяли мене, як я спав, до Криму заволокли та в неволю продали. Скажений мурза на мене розізлився, що я не хотів перед ним на лице впасти, казав мене вибатожити і призначив до султанських галер.

— Як бачиш, це важка неволя, і хіба тим себе визволиш, що на турецьку віру перейдеш.

— Не знаю ще, як воно буде.

— Погано буде, коли цього не зробиш. Хіба ти не бачиш, як галерникам погано живеться?

— Та я не відмовляюся, але мені треба перше турецьку віру пізнати, я від чабанів не міг її навчитися.

— На це я тобі пораджу. Як приїдемо до Царгорода, то я на тебе вкажу отаманові невільницького дому. Він теж з ваших, по-вашому потурнак. Він поставить тебе перед муфту-муллу, а той тебе навчить. І зараз за тим днем твоя доля зміниться на краще.

— Так буде добре, — погодився Тарас, — а ти, добродію, будь ласка, не заганяй мене на дно судна, а залиши нас обох на верху, нехай ми на світ Божий дивимось.

Отаман повірив, що Тарас не хто інший, як чабан, простий собі чоловік, просто говорить, без хитрощів. Тарас подобався йому, і з цього він скористав. Скористав з цього і його товариш, бо обом вільно було цілий день пересиджувати на палубі судна. Отаман часто з ним розмовляв, і Тарас був певний, що коли б попросити, то й наказав би розкувати його з ланцюга. Але Тарас не хотів цього просити через запорожця, з яким могли його розлучити, а вони обидва так зжилися, мов рідні брати.

Подорож до Царгорода тривала досить довго. Судно допливало до прибережних турецьких міст, куди розвозили менші гуртки невільників. Та за кожним разом поминали Тараса, і він так доплив аж до Царгорода. Вивели всіх і перевезли судном на берег. Отаман судна, передаючи їх до невільницького дому, звернув увагу наставника на Тараса:

— Це один з тих, що певно прийме турецьку віру, його тільки підвести б до мулли, а наука не буде важка, бо він добре балакає по-татарськи.

Начальник невільницького дому був потурнаком. Коли отаман судна відійшов, він приступив до Тараса і сказав українською:

— Поки підеш до мулли і вчитимешся турецької віри, я тебе дам на галеру, покуштуєш саламахи і таволги, а тоді й наука піде краще.

Той потурнак не любив усіх перевертнів, хоч сам такий був. Вони нагадували йому важкий гріх, який не давав йому спокою. То й на Тараса дивився вовком, думаючи, що він справді хоче потурчитися.

Невільників помістили в якійсь старій грецькій будівлі, наполовину розваленій, вогкій і непривітній. То, очевидне, був колись склад. Це житло було гірше за те, що в Козлові.

Не було тут вікон, лиш невеличкі прорізи для продуву високо під самою стелею. Поміст був брудний, застелений перегнилою соломою. Не було тут ні продуву повітря, ні сонячного проміння, а від гнилі виходив такий сморід, що хто туди вперше ввійшов — закашлювався.

Що ж діялося бідному Тарасові, що дотепер жив на свіжому повітрі?

Та тут не було порожньо. Застали багато невільників, які тут сидять уже давно.

— Краще нам було на судні, краще буде на галері, —сказав запорожець, кашляючи, що аж очі зайшли сльозами, — як у цій клятій ямі. Ми тут подушимось.

Як дозорці позамикали двері, стало дуже темно, один одного не бачив. Невільники лягали один біля одного на брудний поміст. Чути було важке дихання і стогони, кожний своєю мовою взивав помочі в Бога. Тарас з товаришем теж полягали в це болото. Та як у цій норі стишилося, зараз почало вилазити всяке плюгавство та лазити по людях. Різні кузьки, особливо блощиці, лазили людям по обличчі, влазили за сорочку та дуже кусали. Потім вилазили зі своїх нір щурі і розпочинали перегони. Вони анітрохи не лякалися людей: бігали по них, а то й кусали. Треба було без упину рухатися і обганятися. А сон дуже на всіх налягав. Тоді Тарас сказав до товариша:

— Ти спи, а я від себе й від тебе проганятиму, потім я трохи подрімаю, а ти мене постережеш.

Та це багато не помогло, — бо як його від кузьок вберегтися? їм дивно стало, що інші невільники хропли на всі голоси. "Хіба ж до них та погана тварюка не чіпляється? Ні, вони до цього звикли, то й нам так буде". Так думав собі Тарас. Та запорожець, який мав тепер спати, таки не міг заснути. Він сказав до Тараса:

— Слухай, брате, не лише галера, а саме пекло краще від цієї нори. Я не видержу. Та я сам не можу на себе рук накласти, зроби ти мені цю ласку. Ось у мене в жупані зашитий ніж, невеликий він, та вистачить, щоб ним проколоти серце. Я помолюся, а ти візьми та штовхни мене в моє серце, хай не мучуся. Відтак вклади мені в руку, і вони, кляті, подумають, що я сам себе зарізав. Цим зробиш мені велику ласку, і я на тому світі Господа за тебе буду молити. Повір мені, що це не гріх. Ти ж відправиш мене на кращий світ з пекла. — Він почав плакати. — Коли тобі Бог поможе, — говорив він далі, —добратися на нашу Україну, то перекажи до моєї неньки, бо батька в мене вже немає. Вона вдовою живе в Черкасах, Одаркою Чіпчихою зветься, перекажи їй моє вітання. Скажи, що я, вмираючи, про неї думав.

— Бог з тобою, брате, — відповів Тарас. — Я не дозволю тобі таке думати. Хочеш зробити з мене Каїна? Я християнської крові не проливав ніколи і не буду, а тим більше не вб'ю того, кого вважаю братом. Не гніви Бога, заспокойся. Дивись, як інші до цієї біди позвикали, звикнемо і ми згодом, а може не довго нам мучитися. Може, вже завтра завезуть нас на яку галеру, і ми вийдемо звідсіля. Ти подумай, що інші не раз більше терпіли, як ми тепер, і в гіршому були. У тебе є ненька. Вона за тебе певно Бога благає, материна молитва з дна моря визволяє, не то що...

Від цієї щирої мови Бідолаха заснув, та Тарас не спав уже до ранку. А потім уже й не можна було спати, бо зчинився великий рух. Відімкнули двері, ввійшли дозорці й почали нагаями зганяти невільників, хто не

поспішив сам встати. Принесли і почали паювати між невільниками якусь погану вонючу юшку та давати по шматкові чорного хліба. Кожний старався не думати про те, що їсть, бо кожний був голодним.

Пережили так два важкі тижні. Третього тижня прийшов старий дозорець і став розділяти невільників на гуртки, їх виводили зараз і саджали на галери. Тарас молив Бога, щоб його не розлучили з його новим побратимом, і воно так і сталося: їх взяли в одну партію і погнали на одно судно.

— Живих у могилу кладуть, — сказав Петро.

— Дасть Бог, що з цієї домовини воскреснемо, —відповів Тарас.

XXVI

Максим-татарин і Корній Клин, переодягнені за купців, помандрували до Черкас. Забрали з собою всі гроші, які знайшлися в громадській скарбниці. Черкаський староста, коли довідався, що Тараса полонили, дуже переживав. Він дав їм зараз письмо з печатками, і вони, не гаючись, поїхали в Крим. Хоч багато вже часу від того минуло, як Тарас пропав, та вони не тратили надії, що його відшукають і викуплять. Поспішали, наче земля під ними горіла, хіба що на нічлігах спинялися. Стрічні татари, довідавшись, по що вони їдуть, не спиняли їх, бо такий був тут звичай. Наші подорожні зустріли по дорозі посольство з Польщі, що також їхало з викупом у Крим. Тепер їхали разом, бо поляків було більше. З Перекопу поляки поїхали далі, а наші тут зупинилися. Звідсіля хотів татарин почати розшукування. Та зараз у Перекопі довідалися, на великий жаль, що Тараса повезли далі до Козлова та що його призначив перекопський мурза на султанські галери. Поїхали далі туди ж, та знову приїхали запізно. До купця Мустафи боявся татарин іти, щоб його не видав. Тут і слід губився, бо невільників розвозили по берегах Азії. Аж Максим розшукав судно отамана, який перевозив Тараса в Царгород.

— Що нам тепер робити? — спитав Корній.

— Важко буде його знайти, — сказав Максим-татарин. —Скільки то султанських галер по морях вештається... Бог мені свідок, що я за Тарасом пішов би на край світу, та хай мені хто скаже, де саме той край світу, як судна пороз'їздилися на всі сторони.

Вони дуже зажурилися, та й таки вирішили поплисти в Царгород. Ходили щодня до пристані, розпитували, чи не їде в той бік який корабель, аж нарешті знайшли генуезьке судно, яке туди пливло. А що зробити з козаками, які їх супроводжували? Вони були їм тепер непотрібні, та все ж не можна було залишати необізнаних з цим чужим краєм людей на поталу долі: де-небудь можуть їх схопити та в неволю запроторити. Тому забрали їх теж з собою, а коні продали татарам. У Царгороді розпитували в невільничому домі. Той самий потурнак, що відправив Тараса на галеру, запросив їх у свою домівку і тут розказав їм таке:

— Того козака, що про нього ви питаєте, я чимскоріш відправив на галеру, бо отаман судна, що його сюди привіз, казав мені, що він хоче перейти на бусурменську віру, та радив повести його до мулли на науку. Я цього дуже боявся. Козак гарний з вигляду, здоровий, кучерявий. Я боявся, щоб людина собі душу не запропастила так, як я, окаянний. Я тепер терплю страшні муки, а терпіння на галері — це ніщо в порівнянні з цими. Я через них проходжу і вдень, і вночі, і ніколи немає мені спокою. Я знав, що коли б його поставили перед муллою і коли б він перевернувся в турка, то зайшов би високо в ласці падишаха, а опісля, потурчившись, був би або так само, як я, мучився, або став яничаром і знущався б над бранцями. Тому-то я постановив собі: кожного християнина, що схиляється до турецької віри, не допустити до того. Я готовий такого вбити, бо це краще буде для нього, як утратити та занапастити душу.

— А я тобі кажу, — сказав Корній, — що це були лише якісь хитрощі. Тарас ніколи своєї віри не покине, а коли так перед тим отаманом

говорив, то мав щось інше на умі. Може, він хотів зволікти справу, сподіваючись, що ми привеземо за нього викуп від громади. Ось ми приїхали з викупом, та приїхали запізно, і тепер його, певно, не знайдемо.

— Коли б я це знав, я був би його певно затримав. Та коли ви з викупом приїхали, то воно ще не пропало. Ваш козак — султанський невільник. Вам треба піти до уряду і скласти за нього викуп. Якщо він не шляхтич і не багатий, а простий чоловік, то багато за нього не зажадають. Завтра я покажу вам куди йти, навіть вам перекладача дам. Я пам'ятаю, на якім судні Тарас поїхав, то неважко буде його відшукати, бо воно все ж колись сюди повернеться. Вам треба залишитися до того часу, а це довго не протягнеться.

— Як так, — сказав татарин, — то пощо нам зараз викуп складати? Складемо аж тоді, як Тарас вернеться. Бо коли б він пропав, то турки не віддадуть нам того, що взяли.

— Певно, що ні. Ти добре обдумав. Ви залишіться в моїй домівці. У мене є зайва кімната, яку я відступаю приїжджим купцям, то можу і вам її відступити. Як у вас є папери, то можете собі вільно в Царгороді побувати, лиш увечері не радив би я вам вулицями ходити, щоб вас не ограбували, а то й не вбили.

Тарасівчани закватирували в потурнака і чекали повороту галери.

Пересиділи тут три місяці. Вже й осінь настала, і зима була за плечима. З усіх уходів верталися турецькі судна до царгородської пристані, а того одного не було. Нарешті одного дня прийшов потурнак додому і сказав тарасівчанам погану вість: галера, на якій поїхав Тарас, пропала безвісти. Ніхто не міг сказати, чи вона затонула, чи яка інша пригода трапилася, але її вже певно немає: не вернулася з неї ні одна людина.

Тарасівчани дуже цим зажурилися. Значить, Тарас пропав навіки. Стільки вони натрудилися, стільки витратили грошей — і тепер доводиться вертатись ні з чим. Розплатилися з господарем, і він порадив їм, щоб не верталися морем, лише сушею — через Болгарію, Волощину та Яси, звідтіля на Львів, потім на Київ і знову на Канів і Черкаси. Ця дорога дальша, але безпечніша, бо туди йдуть купці. Він допоміг їм ще відшукати купецьку валку, що йшла з Царгорода на Львів, і вони до неї приєдналися. Такі валки їздили під охороною озброєних людей, яким купці платили.

Тим часом у Тарасівці життя йшло своїм ладом. Вибраний отаманом Трохим дотримувався того самого порядку, що був уже заведений Тарасом.

Тарасова дружина Маруся заходилася коло господарства. Вона не могла ні на одну хвилину Тараса забути. Скрізь бачила його в своїй уяві, бачила його образ, як він востаннє виїжджав за ворота, і все мала надію, що він іще вернеться, його мати дуже постаріла, згорбилась. Вона теж не втрачала надії та ще й потішала невістку тим, що її щира молитва його визволить, а вона сама не ляже в могилу, поки його не побачить.

Тарасівчанам шкода було отамана. Як воно сталося, що нікого з них ще не взяли татари в полон, а його першого? Вони покладали великі надії на своїх послів, які певно його знайдуть та викуплять.

Ждали і діждалися. Вже була зима. Впали перші сніги, як посли після довгої дороги добилися до Тарасівки. Вернулися ні з чим. Тарас пропав разом з галерою, а коли галера затонула, то з нею пропали і ті невільники, що були на ній приковані до лави веслярів.

Один Корній не тратив ще надії і роз'яснював громаді так:

— Не журіться ще, добрі люди, бо я вам кажу, що ще може бути й таке: та галера могла загнатися десь у тісний кут, на неї напали

запорожці, розорили і невільників визволили. Коли б вона справді затонула, то бодай один турок врятувався б і добився до якоїсь пристані. А коли не вийшов ніхто цілим, то галеру взяли козаки, а вони не щадять нікого.

Так він потішав і сім'ю Тарасову.

Але громада в це не вірила. Відслужила за Тараса панахиду і поставила на сільському кладовищі високого хреста. А в Тарасовій хаті великий смуток панував. І Гривко дуже посумнів. З того часу, як Тараса схопили, він часто бігав у степ, ставав на тому місці і жалібно вив. Потім прибігав до хати і цілий день нікуди не виходив за ворота. Особливо прив'язався до Трохимка, скрізь за ним ходив, наче вважав себе опікуном дитини.

Прийшли м'ясниці, і Марусі радили люди виходити заміж, бо вона вже певно вдова, самій ґаздувати ніяково. Навіть сватів почали присилати. Та вона завжди однаково відмовлялася:

— Не зроблю я цього. Я ще не вдова! Як воно — вийшла заміж, а тут Тарас повернеться! Тоді хоч камінь до шиї та й у воду.

— Даремна твоя надія, Марусе, — умовляв її старий батько, — даремно його вижидаєш: з морського дна ніхто не вертається.

— Що ж робити? Я одному Тарасові присягала і йому залишуся вірною до смерті.

Вона зараз впадала в плач, брала дитину на руки і промовляла до неї крізь сльози:

— Пам'ятай, сину, мусиш за свого батька помститися на поганцях.

XXVII

Тарас, сідаючи на галеру, придивлявся до неї добре. То було велике воєнне судно — на двадцять весел з кожного боку, з двома гарматами на помості і великою чотою озброєних яничар. Отаманом судна був молодий, стрункий і гарний турок з чорною, як смола, бородою, в яничарському мундирі офіцера. Він передусім придивлявся до невільників-веслярів, яких йому тільки що привели. Особливо зупинив свій погляд на Тарасові. Тарас подивився й собі на нього — їх очі зустрілися. Дивилися так довго один на одного. Турок зрозумів відразу, які в Тараса очі, і, очевидно, хотів переконатися, чий зір сильніший. Але Тарас і оком не моргнув. Турок теж. Потім турок усміхнувся під вусом, подумав собі: "Знайшов свій свого". У Тараса за той час теж виросла чимала чорна борода. Обидва були одного росту і, здається, одних років.

— Хто ти? — спитав турок по-турецьки.

Тарас уже дещо розумів і відповів татарською. Отаман знав цю мову.

— Я чабан від коней, у степу пас, з татарами стрічався, а вони мене зрадою піймали.

Турок голосно засміявся.

— Ти мене не обдуриш, ти не чабан, а козак, і то неабиякий. Краще скажи правду, чи на морі тебе піймали, чи в степу?

Тарас дуже збентежився і засоромився, що його на брехні впіймали. Він думав, що чабанові легша буде неволя, ніж козакові.

— Ти вгадав, пане отамане, я козак, але не в поході мене татари піймали, а зрадою.

— Мене це дуже дивує. По тобі бачу, що ти відважний лицар, а дав себе таким татарським голодранцям у полон узяти.

— Я отаман війська з уходницького села Тарасівки. Частенько ми відбивали наше село від татарських набігів і тому були обережні. Я вибрався в степ у розвідку, і мене татарські розбишаки зненацька на аркан упіймали.

— Мені тебе шкода, — сказав турок.

— Пане отамане! Коли мене тобі шкода, то накажи зняти з мене кайдани. Ти, бачу, лицар, знаєш, як важко людині, звиклій до волі, в кайданах ходити. Я ж не втечу.

— Цього я зробити не можу, в нас такий звичай, що невільникові без кайданів не можна.

— Так доведеться мені в кайданах зігнити там, під помостом, — сказав сумно Тарас.

— Чого зігнити? Хіба ти знаєш, який на галері порядок?

— Надивився, як сюди мене везли, доволі, яке життя галерних веслярів-невільників.

— У мене буде трохи не так.

Він пішов далі. Після огляду отаман наказав відвести всіх під поміст, тут поздіймали з них ланцюги, але прикували іншими до веслярської лави.

Зараз прийшли наставники і показали, як веслувати. Тарас сидів за плечима Петра, обидва могли між собою перекинутися словом одним-другим.

Веслування відбувалося так: одночасно підносили всі весла над воду, потім кожний перегинався вперед, запускав весло у воду і притягав з усієї сили до себе. В тому місці стояли підпори помосту. Між ними і лавами, на яких сиділи веслярі, був прохід для дозорців. Вони походжали мовчки з дротяними нагайками і зорили за тим, щоб хто не відстав — кий зараз діставав по плечах, аж кров виступала. Це все бачив Тарас і берігся, щоб і йому таке не дісталося.

Галери виїхали в море. Тарас помітив, що частина привезених невільників залишилась на помості.

— Видно, тут не такий порядок, — шепнув до Петра, —як там ми бачили. Може, тут буде нам легше.

І повітря не було тут таке задушливе, як там, помітні були чистота й порядок. Веслували так три години. Тоді на помості постукали в дошку, і дозорці дали знак, щоб веслярі рух весел припинили. Дозорці відімкнули колодки і вивели невільників на поміст. На їх місце завели інших. Та Тарас не мало здивувався, як побачив, що ті їх товариші прийшли повмивані і одягнені в чисту білизну. У нього аж душа зраділа. Відколи його татари піймали, він не мав нагоди обмити обличчя, одежа на ньому порвалася, сорочку аж підносили воші.

їх завели на зад корабля і казали пороздягатися. Над ними стояли яничари з рушницями, аж страшно було глянути. Показали їм залізну клітку, пришпилену до судна, казали туди влазити — скупатися та вимитися. Боже, яка розкіш, коли людина відчує на покусаному до крові, знеможеному тілі свіжу купіль!..

Тарас бачив, як принесли чисту білизну й одежу, а їх лахміття забрали й кинули в море. Він собі пригадав, що в жупані мав заховані червінці, які дістав на чорну годину від Мустафи, і вони пішли з жупаном на дно моря.

Тарас сказав це зараз Петрові.

— Чорт бери гроші! Що за них купиш? Це пусте. Та гірше те, що не буде нам звідсіля виходу.

— Не тратьмо надії. Ти не дивуйся, що я так мало говорю з тобою. Я багато думаю, моя голова більше працює, ніж мої руки.

— Догадуюся, що ти задумуєш, та, либонь, нічого з цього не вийде. Дивись, скільки тут яничарів...

Коли переодяглися, до них наблизився отаман судна:

— А що? Бачиш, що в мене на галері не так, як на інших... Зате в мене веслярі два рази так гребуть, як там. Добрий господар дає волам добре їсти, щоб краще робили. У мене невільники не вмирають з утоми. Зате я пливу вдень і вночі і не спочиваю, а люди таки спочинуть. За шість годин підете ви на зміну, тепер можете спочивати.

Такий порядок давав Тарасові надію на визволення. Вони ходили тепер без кайданів, але за ними стежили яничари з налаштованими рушницями. Здається, що в одну мить викололи б їх та вистріляли до ноги.

Невільники полягали на поміст і таки зараз позасипляли.

їх побудили дозорці і повели під поміст на зміну. При вході стояв отаман, узявшись під боки, і підсміхався.

Невільники почували себе добре, гребли завзято. Виявилося опісля, що і харч давали кращий, його можна було без огиди їсти.

— Ми тут нічого не зробимо, — шептав Тарасові Петро. —Цей отаман добре знає людську душу, знає, з чим до неї підійти, нікому не схочеться міняти того, що має, на гірше.

— А я волів би, щоб нас били і мучили. Та я не втрачаю надії, що обміркую спосіб, але ще не прийшла пора.

На ніч замикали змінених невільників у окрему кімнату на судні за решіткою і ставили біля неї вартових яничарів.

Це судно пливло попід південний берег Чорного моря і заїжджало до турецьких портових міст. Так заїхали до Синопу. Тут захотілося паші оглянути судно. Це був старший сердитий турок, що не любив і глянути на християн. Дуже їх не любив. Отаман судна був певен, що паша похвалить ті його порядки, які він позаводив. Він проводив усюди старшину та пояснював.

— Я тобою незадоволений, отамане, — сказав грізно. —Ти поводишся з тими псами так, начеб вони були справжніми муслемами. Так не може бути. Вони мусять знати, що вони не прийшли сюди гараздувати, а здихати на тім судні, до якого вони приковані. Ти не годишся на отамана. Тут буде хтось інший, а ти підеш під його руку.

Отаман дуже збентежився:

— Мої морські записки показують, що я з тими людьми пливу швидше, як інші, і це завдяки тому, що з ними по-людському поводжуся: не виснажую їх сил.

— Мовчи! Хто тобі сказав не виснажувати? Поздихають ті, то висока Порта дасть тобі інших. Того стерва в нас досить.

Не було чого більше говорити. Незабаром прийшов на судно інший отаман, злючий, мов собака. Він прикликав дозорців і наказав їм до

кожного весла прикувати по двоє гребців, лише раз на тиждень розкувати, поки не пороблять порядків на судні. Наказав їм теж поводитися суворо: нікому не попускати і бити, хоч би невільник мав і здохнути.

Попередній отаман, лицарський Алі Белі-бег, зійшов на підвладного тому злючому, безсердечному туркові. Багато чого змінилося на всьому судні. Брали невільників парами, приковували колодками до лави. На щастя, Тараса прикували з Петром. Галера відпливла на море.

Веслували до самого вечора. Тепер дозорці увихалися з нагаями та прутами таволги, били по спині кого попало. Ополудні припинили веслування, дали невільникам якоїсь поганої юшки похлебтати, по шматкові чорного хліба — і зараз знову до весла. Веслували так до вечора, і тоді судно спинилося. Закинули якір. Стомлені веслярі засип ля ли сидячи. Один одному спирався на плече. Та це не був супочинок, це була важка мука, бо в тому місці не було чим дихати. Тоді дозорці йшли спати до своїх кают, а залишався лише один на варті. Так само спали і яничари, поставивши сторожу.

— Це вода на наш млин, — шепнув Тарас Петрові на вухо. — Це мені подобається, бо невільникам незадовго урветься терпець...

— Та той млин нас потрощить, — відповів Петро, —поки ще до чого дійде, то ми задубіємо... Я маю до тебе, Тарасе, жаль, що ти там, у Царгороді, не послухав моєї просьби і не заколов мене. Я всього цього не видержу. Здавалося нам, що буде краще, а воно виявляється, що на цьому світі нам краще не буде.

— Терпи, брате, кажу тобі, що так буде вже недовго. Або погинемо всі під ятаганами яничарів, або визволимося.

Та не один лише Петро впадав у відчай, таких було більше. Тепер невільникам навіть заборонялось балакати між собою: хто заговорив —

діставав зараз від дозорця по спині. У тому клятому місці не чути було нічого, лише важке дихання спітнілих людей, що веслували, тут було так гаряче, що всю воду з людини висмоктувало.

А вночі чути ще важкі стогони. Дехто спросоння закличе Бога своєю мовою, і знову важкий віддих і хропіння галерою то вгору, то вниз, то всім здається, що настала остання година, кожен молиться, готується до неминучої смерті. Бо як же рятуватися, коли нога прикована до лави?..

Лише раз на тиждень розковують невільників, виганяють на поміст, кажуть вичищати те плюгавство, що за ввесь тиждень назбиралося. На палубі стоять озброєні яничари, стежать за кожним рухом невільників. Держать рушниці, готові до стріляння.

На поданий знак ідуть усі вниз, і їх знову приковують на тому самому місці. Тарас мав нагоду ще раніше придивитися добре до судна, розвідати всі проходи, пізнати силу яничар, їх розміщення.

Пливли так довгенько, що вже й забули, скільки минуло тижнів. Тепер було море щораз спокійнішим. З того Петро визначив, що вже зайшла осінь. Вже й день став коротший. За той час кілька невільників не видержали. Не стало сили веслувати, не помагало биття. їх дозорці розкували і винесли нагору. Всі знали, що з ними зроблять, і молилися за їх душу.

— Нам треба поспішати, — сказав Тарас, — поки зима настане... Тоді заїдемо в якусь пристань, може, й море замерзне, і знову треба буде ждати весни.

Одної темної ночі по тижневім чищенні сказав Тарас до Петра:

— Будь готовий! Я вже розкований, незабаром і тебе, й інших порозковую.

— А невільники про це знають?

— Мовчи! Дізнаються, як прийде час. Годі ж нам скликати раду.

Надійшов дозорець і бачив, як Тарас, спершися на спину Петра, хропів. Пішов далі. Тарас потихеньку встав і, мов кіт за мишею, пішов услід за дозорцем, ховаючись поза підпори. Раптом скочив на нього ззаду, схопив його обіруч за шию та так здушив, що відразу проломив горлянку.

Дозорець навіть не застогнав і повалився на долівку. Тарас умить вихопив у нього ключі з-за пояса і передав Петрові. Тепер, погасивши світло, почав швидко роздагати дозорця і переодягатися в його одежу.

Тим часом Петро ходив від одного до другого і розковував колодки. Коли вже всі були розковані, Тарас зашепотів на вухо найближчому:

— Передай далі: ходіть за мною на поміст!

Гасло пішло далі. Хто його не зрозумів, той догадався. Кожний тямив, що тепер настала вирішальна хвилина: або визволитися, або пропасти.

Тарас, переодягнений за дозорця, з гострим ятаганом у руці, вийшов на поміст. Тут стояв вартовий яничар і пропустив його. Тарас, проходячи, різонув його ятаганом по горлі, що той і стогону не видав, лише захарчав і повалився на поміст. Тарас передав ганджара Петрові, а сам схопив мушкет турка.

Наче мерці з могили, виходили невільники на поміст, тихо ступаючи. І дозорці, і яничари спали на помості, Тарас стояв на помості в турецькій чалмі з мушкетом у руці. На щоглах блимало світло, навкруги — безкрає спокійне море. Тарас розділив невільників надвоє, вказав рукою на яничарів і дозорців та шепнув:

— Душити руками і брати зброю!

Невільники кинулися на них, мов шуліки. Душили одного за одним і захоплювали зброю. Все це були воєнні люди і знали, як з нею поводитися: різали ятаганами, рубали шаблями, били прикладами мушкетів. Ні один живий не залишився.

Отаман судна, почувши крики й метушню, вийшов на поміст зі своєї каюти, побачив при світлі розкованих невільників, зрозумів відразу своє становище і зараз завернув назад та заклав двері чим попало. Тепер почувся Тарасів наказ:

— Побитих не кидати в море! Нам їх одежі буде треба.

— Побитих не кидати в море! Нам їх одежі буде треба. Добувайтесь до пана отамана. Лише не руште мені давнього отамана! Він вартий того, щоб його пощадити.

Підважили двері до каюти отамана. Він сховався під постіль і тремтів усім тілом. Його витягли на поміст. В тій хвилині вийшов зі своєї каюти давній отаман, підійшов до Тараса, передав йому свою шаблю і ятаган.

— Тепер я твій невільник. Добре ви справилися. Пізнати птицю по пір'ю...

— Ти не наш невільник, ти наш друг, — сказав Тарас. —Тримай собі шаблю, бо ти будеш нами командувати відтепер, — але так, як ми схочемо.

Спитали про нового отамана, що лежав на помості:

— Що з ним зробити?

— Повісити на щоглі! — звелів Тарас. — Не мав він над нами милосердя, тож і його нічого жаліти.

Турок просився, та це нічого не помогло. Невільники виконали наказ залюбки.

— Коли я маю отаманувати, — обізвався молодий турок, — то ось що: передусім пороздягайте вбитих яничар і переодягніться в їх одежу. Коли б нас так тепер стрінула яка турецька галера, то треба б конче битися, а це не було б легко, бо моя галера дуже важка. Я везу амуніцію до Очакова.

— А скажи, будь ласка, чого на цім судні так мало яничарів, коли невільників було аж вісімдесят? — спитав Тарас.

— Це не було мало. Вони добре озброєні, і я добре пильнувався.

— Я вважаю це за дітвацтво, — сказав Тарас, — ми могли вас побороти кожної хвилини, коли ми змінювались.

— Ніколи! Вдень ви нам нічого б не зробили, бо яничари були б вас викололи, мов кабанів. Ти не знаєш завзяття яничарів. Я визнаю, що ти меткий, — та скажи мені, яким чином ти розкувався з кайданів?

— Як я лише сів на своє місце і ждав ключника, заклав непомітно в колодку невеличку тріску. Вона не дала замкові заскочити, а дурний ключник цього не помітив. Врешті такому череваневі не хотілося надто згинатися. Я все обміркував добре. Як лише він відійшов, я попробував і, на свою радість, помітив, що замок не заходить. Мені не важко було підійти за дозорцем по-котячому і здушити йому хавку.

— Якби я знав, що між вами, козаками, мені можна б залишитися, я б не вертався до Туреччини. Мені надоїла вже така служба. їздити на судні то сюди, то туди — це не лицарська, а купецька справа. Якби я

вернувся, мені нічого б не сталося, бо в мене той дурний паша відібрав отаманування над судном, і я за нього не відповідаю. Але я не хочу вертатися, щоб мною дурні паші помі-тували, мов помелом, і віддавали мене під руку таким цапам, як той останній.

— Не турбуйся, отамане, — сказав Петро, — у нас, на Січі, приймають усіх, не питаючи, звідкіля хто прибув. Але треба пристати до нашої віри.

Все це Тарас переклав туркові по-татарськи.

— Про це опісля говоритимемо, тепер річ у тому, щоб прошмигнути повз Очаків до Дніпрового лиману. Якби ми зрадилися перед яким-небудь турецьким судном, то всі пропали б.

— Це вже твоя справа, — сказав Тарас. — Тому ми тобі і віддаємо отаманування над судном. В лимані нічого нам зупинятися, попливемо далі, аж до Січі.

Турок похитав головою.

— Це судно вашого лиману не перепливе. Нас іще чимала робота жде, поки тут проберемось. Я вас проведу попід Очаків — з цим ви не дали б собі ради без мене. Я вам охоче послужу, я вас люблю за вашу юність. На таке, як ви зробили, хто-будь не зважився б!

— Скидайте трупи у воду, — наказував Тарас.

— Так не можна. За кілька днів труп випливе наверх. Стріне його який турецький байдак і зараз здогадається, в чому справа. Піде за нами погоня. Тут добре треба позамітати всі сліди. На цій галері багато залізних куль веземо. Кожному трупові, або і двом відразу, поприв'язувати залізні кулі до ніг, так напевно підуть на дно.

Насподі в судні було багато бочок з порохом.

— Привеземо запорожцям гостинця, — сказав Тарас до Петра.

— Якщо не зустрінемо яких козацьких суден у лимані, то не довеземо, те саме і турок говорив, хтозна, чи й самі доїдемо і чи не треба буде де-небудь над берегом перезимувати. Вже пізня осінь, козаки-рибалки вертаються з риболовлі, бо вода замерзає. Та коли б так якнайшвидше до лиману доплисти...

— Каже турок, що нас безпечно перевезе, — каже Тарас.

— Я не зовсім йому вірю. Все ж це чужа, бусурменська віра.

— Я його буду пильнувати, — відповів Тарас. — Зрадить, то і сам пропаде.

За хвилину галера пливла спокійно морем. Половина гребців пішла до весел. Не треба їх було тепер підганяти, бо кожний і так спішив. Турецький отаман показував напрям на Таганрог.

— Ти домовся з Очаковом, щоб нас пропустили. Тільки ж гляди, не зрадь нас, бо ми помстилися б люто.

Турок усміхнувся.

— Я не дивуюся, що ти мені не довіряєш, я б тебе вважав нерозумним, вважав би тебе за дитину, якби ти робив інакше. Ти стій ось тут біля мене з ганджаром і дивися на кожний мій рух. Тільки не гарячися, щоб зопалу не зняв мені голови.

Судно пливло стрілою. Гребці змінялися що три години. Поживи було досить: вудженої баранини, сухарів, води. Пливли вдень і вночі.

Нарешті одного ранку забовванів перед ними з імли Очаків. Турок став під головною щоглою, біля нього стояв Тарас з турецьким ятаганом. На щоглі майоріла турецька корогва з півмісяцем. На помості стояли переодягнені "яничари". До галери підпливло турецьке судно. Коло Тараса стояв для безпеки один бранець, який знав турецьку мову і добре мусив слухати, що турок говоритиме. Але він балакав мало. Сказав, що йому негайно треба плисти до одного з міст над лиманом, і його пропустили.

Як уже галера минула Очаків, між бранцями запанувала велика радість. Опинилися поза небезпекою. Тепер бралися в обійми і цілувалися. Однакова недоля з'єднала їх, побратала. Потім стали всі, дякували долі, кожний своєю мовою, за чудесне визволення.

Тарас стиснув руку турка, якого прийняли бранці веселими окликами, а далі взяли на руки, підняли вгору і носили по помості. А тим часом Петро Бідолаха вийняв вузлик, виліз на щоглу, скинув корогву з півмісяцем — і малиновий прапор замайорів на турецькій галері. Всі не могли надивуватися, як він цю дорогоцінну кожному українцеві річ міг так добре заховати, щоб ніхто її не помітив.

— Як нас привели на це судно, — пояснював Петро, — то я вузлик з прапором заховав під лавкою в щілині помосту, і він там зберігся. Коли турки нашу одежу вкидали у воду, коли Тарасові гроші пішли на дно моря, то я сміявся в кулак, радіючи, що я цим разом не розлучився з моїм скарбом, який я виніс цілим із стрічі з татарами.

— Слава козацькій Січі, слава славному низовому товариству! — кричали бранці. — Хай живе наш отаман Тарас, слава йому!..

Радісним вигукам не було кінця. Ніхто й не думав про те, що може статися, яка доля їх чекає.

— Ви лицарі, — гукнув турок, — з вами жити і вмирати, я ваш!..

Вони обнялися з Тарасом.

— Я не можу, — сказав турок, — так далі жити, дивитися на людські муки, на тих людей, що, обороняючи свою батьківщину перед такими татарськими голодранцями, попали в неволю. Ти знаєш, що я не був для вас катом, хоч за це мене паша покарав і віддав під руку того череватого йолопа, який тільки й розуміється на воєнній справі, що вовк на зорях. Тепер, отамане, треба плисти обережно, бо як запливемо на мілину, то цілу зиму перестоїмо.

Дав знак, щоб галера спинилася. Він узяв у руки льотку, цебто шнурок з олов'яною кулею, і впустив у воду. На шнурку були пов'язані вузли.

— Ще можна плисти, та не знаю, що буде по кількох сажнях далі. Треба добре дорогу значити. Тепер накажи спустити на воду човен, що до боку галери прив'язаний, посади туди людей з веслами, хай вони пливуть перед галерою і щокілька сажнів міряють глибину лиману. Скажи їм, що коли б вода не доходила до того вузла, то нам уже далі плисти тим місцем не можна.

Тепер посувалися дуже повільно вперед, бо все треба було спинятися. На ніч запускали якір, щоб вода не понесла їх назад.

Нарешті люди з човна дали знак, що вода замілка. Міряли ще по боках — так само. Треба було стати далеко від берега. Та поки ще порадилися, побачили перед собою нову перешкоду. Над ранком повіяв холодний вітер від сходу, потім настав мороз, зима заповідала своє панування.

— Далі вже і човнами не допливемо. Як тут така студінь, то Дніпро почне незабаром замерзати. Треба нам добитися до берега і тут перезимувати, — сказав Петро.

Усі від тої вістки дуже посумніли, бо кожному бажалося чимскоріш добратися до християнського краю, між хрещений народ. Сказали про це туркові, а він відповів:

— Треба добратися до берега на човнах і там вибрати безпечне місце на зимування. Відтак розберемо частину помосту галери, зладимо собі дарабу і на ній перевеземо найцінніше і найпотрібніше на берег. Там поставимо намети і перезимуємо.

— Ти не знаєш, брате, наших степових морозів, — сказав Петро. — У наметах померзнемо всі. Нам треба козацьким побитом викопати землянки, в них перезимуємо безпечно.

Тарас розпитав між бранцями за такими, що вміють сокирами робити. Тарас з турком і кількома людьми поїхав на берег шукати вигідного місця, а тим часом застукали сокири, почали розбирати поміст галери. З тих колод і дощок збивали зараз велику дарабу, на неї накладали цінне добро і чекали, коли Тарас повернеться.

Тарас вибрав невисоку горбовину, недалеко від берега, і зараз виміряли з турком, де копати землянки, так щоб усі вони і їх добро вмістилися.

Ще одну ніч переночували на галері, насподі. Вночі віяв сильний вітер, люди добре позамерзали, бо кожухів не було. Вранці відв'язали дарабу і попливли до берега. Тарас поділив людей — одна частина копала землю, друга їздила дарабою до галери і назад. Галеру розібрали і складали на дарабу. Треба було подбати про паливо. Далеко від того місця побачили лісок і туди потяглись з сокирами. Нарубане дерево треба було тягти до обозу, бо іншого способу не було. Праця йшла без упину. Турок порадив, щоб і окопатися, бо це захистить їх від вітру, а з весною, коли татарські чабани вийдуть у степ з товаром та кіньми, то не без того, щоб їх не зачепили.

Землянки ставили одна коло одної. Та ще й які! Кожна викладена всередині дошками, з дощаною стелею, вкритою грубим шаром землі. У цій стелі поробили прорізи на димарі, котрі можна було на ніч заткати шматами. Позабирали з галери двері і повставляли їх тут, у них повкладали корабельні віконця. В окремій землянці поскладали харчі, порох і кулі. Настала зима, потиснули сильні морози. В землянках було тепло, лише надворі годі було стояти, бо ніхто не мав теплої одежі. Оглянувши харчі, переконалися, що їх не вистачить на зиму. Треба було за чимсь іншим розглядатися. Тим-то ходили на полювання в степ, стріляли диких кіз і коней, а раз поталанило вбити великого тура. Лише з сухарями треба було поводитися обережно. Лиман замерзав попід берег. Тут прорубали ополонку і затягали саки на рибу.

— Не помремо з голоду, — казав Тарас.

Із шкір убитих кіз, висушених при вогні, вшили кілька кожухів, які мав право надягати той, хто ходив на полювання. Воду брали з лиману, а солі була повна бочка на галері. Перед святим Миколою показалися близько вовки, що ходили цілими тічками. На них полювали бранці залюбки, вбивали, здирали шкури, кожухів множилося щораз більше. Та вони, сердеги, втратили зовсім лік часу, не знали, коли неділя, коли свято, не знали, коли буде Різдво, коли вже колядувати пора.

Так пережили зиму. За той час турок учився від Тараса української мови і вже міг добре з людьми порозумітися. Цей бусурман пристав усім серцем до козаків, ділив з ними всі невигоди і не раз ставав у пригоді своїм великим розумом.

Зараз з першою весною, як уже крига попливла Дніпром у море, бранці взялися поправляти свої окопи навкруги землянок. Турок передбачав, що татари, які їх помітять, не дадуть їм спокою, а тоді і будова чайок, що ними мали добитися до Січі, піде пиняво. Степовиків татар тут досить. Вони живуть у селах під Очаковом, навесні випасають свої стада в степу. Бранці попливли на човнах до галери, рештки якої зимували в лимані. Треба було поспішати перебрати їх сюди, бо Дніпро

нанесе багато води з снігів і льоду, а тоді буде трудніше. За човнами попливла й дараба, а на ній сокирники. Поплив туди й турок. Останки галери колихалися на воді. Розібрали її до дна, підняли якір, прийняли її до дараби. Веслували щосили, бо вода в лимані справді піднялась і сильніше несла. Решту галери розібрали при березі.

— Не втратили ми ні одної деревини, — сказав турок.

Ще трохи зима боролася з весною, ще деколи і снігом сипнула, бували приморозки, падав дощ зі снігом, та весна поборола свого ворога. Настали ясні погідні дні. Летіли ключі журавлів, летіли стадами бузьки до своїх гнізд. Сонце припікало щораз сильніше, степ ожив, почав зеленіти. Бранці працювали при суднах під рукою турка, який як добрий моряк знався на їх будові. Петра поставив Тарас обозним, і він тут тримав лад і кожному призначав роботу. Теслярі коло суден робили, одні стерегли, інші ходили полювати на звіра, ловити рибу. Позбивані чайки поливали гарячою смолою, затикали щілини просмоленим клоччям і пускали на воду. Тут, на березі, були позабивані кілки, до яких прив'язували чайки мотузками.

В той час почали татарські чабани виганяти свої стада в степ на пашу. Вони помітили незвичайну для них річ і почали під'їжджати ближче та пильно придивлятися. Та все ж держалися оддалік, а коли Тарас хотів до них підійти та поговорити, вони якомога швидше завертали коні і втікали в степ.

— Вони нас, либонь, не будуть зачіпати, — обізвався Тарас.

— Не можна їм довіряти, — сказав турок, — то дикуни, я в тому певний, що вони роздивляються, як би нас здобути. Це ж розбишаки. Тепер навіть небезпечно посилати людей на лови, їх схоплять на аркан.

Передбачення турка незабаром здійснилися.

Одного дня помітив Тарас, що в степу збираються більші татарські групи. Вони роз'їжджались в різні сторони, то знову збиралися разом і з усіх боків під'їжджали до валів. Тарас хотів до них піти. Сподівався, що вони за гроші або шляхом обміну постачати їм будуть поживу, продадуть м'яса, але турок не пустив його.

— Дивуюся тобі, Тарасе, що ти такий легковажний. Хіба тебе ще не навчило, на що ті голодранці можуть зважитися? І треба тобі знати, що це не кримці, а ногайці, найбільші розбишаки з усіх. Я тебе не пущу, та ще й людям скажу, щоб тебе не пустили.

— Я хочу дізнатися, чого їм треба.

— Та це ж шпиги. Закладуся, що вони за день-два оточать нас і почнуть підлізати. Та хай би вже почали, мої гармати вже готові.

Справді, турок поставив гармати на валу і зарядив їх кулями.

Ці татарські рухи непокоїли бранців, зупиняли їх роботу. Треба було за кожним наближенням татар кидати роботу, хапатись за зброю. А їм так пильно було приготувати чайки і поплисти вверх Дніпром до Запорозької Січі. Деякі подавали думку, щоб покинути все, що тут було, сісти на ті чайки, що вже були готові, й поплисти. Але Тарас і слухати такого не хотів: він мусить усе забрати і повезти запорожцям гостинця, здобутого в турків.

— Знай, Тарасе, що якби ці собаки нас здобули, то ви всі підете в сирівці, а мене за те, що я, муслем, пристав до вас, зарубають на місці.

— Чого ж мали б нас здобути? На нашу Тарасівку не такі ватаги кримців наступали, та нічого нам не зробили!

— Бо Тарасівка не була, певне, таким курячим гніздом, як ця наша фортеця.

— Я не того боюся, а того, щоб нашим людям не надокучило. Вони перестануть нас слухати і, взявши готові чайки, попливуть уночі, а нас залишать на поталу цим розбишакам. То різноманітний народ і непевний. Я їм не довіряю. Нас, українців, тут небагато, решта — бозна, хто вони.

А степовики щоднини під'їжджали під вал на віддаль мушкетного вистрілу. Тарас став на найвищу землянку і приклав долоні до губ:

— Чого ви, люди, хочете від нас?

— Постривай, Тарасе, — гукнув турок, — у мене є до того інший інструмент.

Він пішов до землянки, де були поскладані корабельні причандали, виніс довгу трубу, з одного кінця товщу, і передав Тарасові. Це була корабельна труба, через яку на морі з кораблів між собою розмовляють.

Тарас заговорив тепер голосніше, і татари почули. Зараз один татарин під'їхав ближче до валів і гукнув через кулак:

— Віддайте нам, що маєте, і йдіть собі геть відсіля!

— Прийдіть та візьміть собі самі, коли можете! — відповів їм Тарас.

Татари від'їхали і того дня вже не показувалися.

Але треба було потім подвоїти пильність, бо турок запевняв, що вони певно прийдуть.

І справді, на другий день уранці побачили з обозу великі хмари татар. Вони з'їздилися з усіх сторін, розмістилися півмісяцем і почали наближатися. В обозі всі покинули роботу і стали на валах. Було

тридцять мушкетників. Решта ставала з шаблями, бердишами, а то і дрючками. Татари почали під'їжджати, далі заревли бойовим окликом "Аллах! Аллах!" і пустилися галопом. Заревли гармати, і дві великі залізні кулі впали в юрбу татар, що наступали. Юрба замішалася, постали широкі борозни, та вони вмить злилися знову — татари гнались уперед. І поки знову налаштовано гармати, татари наблизилися на віддаль мушкетного вистрілу. Пішли в рух мушкети, та їх було небагато, і вони не могли спинити наступу. Гармати почали стріляти дробом. Татари знову замішалися, та не спинилися. Вони познімали з плечей луки і сипнули на обложених цілу хмару стріл. Стріли падали на вали та всередину табору. Татари спинилися над самим ровом. Дехто перескочив рів і дерся на вал. Того спихали бердишами та дрючками в рів. Турок кермував гарматою дуже зручно, стріляв в найгустішу купу. Татари почали злазити з коней, скакали в рів і дерлися на вал, на котрому не було частоколу. Бранці, бачачи свою загибель, боронилися, мов леви. Били, рубали сокирами та шаблями. Тарас літав з окривавленою шаблею з одного місця в друге, де була найбільша потреба, де був найбільший наступ. Настала така страшна рукопашна, що описати годі. Дехто радив відступати, скакати у воду та в човни. Тарас крикнув, що кожному відрубає голову, хто б на таке зважився: поки відпливуть від берега, їх можуть вистріляти з луків. Видно було, що татари хочуть здобути гармату, бо у той бік був найбільший наступ. Та кожного разу сипав на них турок дробом і змітав цілі лави.

Бій тривав геть пополудні. Тарас побачив, що їх становище погіршало: коли сонце почне заходити, то світити їм буде у вічі, а татарам у спину, до того ще легше буде їм наступати, бо рів заповнився трупами. Тарас вирішив дорого продати своє життя...

Та ось сталося щось несподіване. Сонце відразу почало темніти. Всі оглянулися і помітили, що з одного боку щось темне на сонце наступає. Всі дуже збентежилися і налякалися. Татари почали несамовито кричати. Відразу припинили наступ і почали втікати...

Між обложеними був якийсь шляхтич з Литви. Він зараз пояснив людям, що нічого лякатися, бо це затемнення сонця, що воно незабаром минеться. Не злякався цього і турок. Він, усміхаючись, посилав кулі за втікачами, поки ті в степу не розбрелися.

Між бранцями були значні втрати, багато було поранених і двоє вбитих.

— Що нам тепер робити? — питав Тарас. — Я знаю татар. Вони на цьому не зупиняться, за кілька днів будемо їх знову мати. Шкода нам стільки добра лишати поганцям на поталу, але годі. Завтра сідаємо на човни і попливемо.

— Не бійся, отамане, — сказав спокійнісінько турок. —Я їм щось таке приладжу, що відхочеться їм нас зачіпати. Був би я зробив це давніше, та мені на думку не спало, щоб стільки того гультяйства назбиралося. Насамперед ти розпорядись, щоб це стерво нам з-перед носа усунути та рови вичистити. Нам треба було на валу поставити частокіл, та тепер і цього не треба. Давай мені людей з заступами, ми покопаємо...

— Вовчі доли... — доповнив Тарас.

— Куди пак! Щось краще! Поробимо порохові міни, а це вже раз назавжди ту голоту відстрашить.

Він пішов зараз до складу і добув скриньку, з котрої вийняв довгі шнурки, насичені порохом.

— Це льонти. Ти, отамане, у своїй Тарасівці не знав цього, то воно тобі може пригодитися. Ми, турки, митці в закладанні мін. Підкопуємо під найгрубші мури і одною іскоркою робимо страшні діри. Ти побачиш.

Турок вийшов з людьми на вали і показав місця, де копати рови, які завглибшки, а сам пішов на берег лиману вверх по воді, поки не

знайшов велику скелю. З допомогою людей насипав у скриньчину пороху, всадив її в щілину скелі та добре позбивав шматками каменя. В скриньку поклав кінець льонту, відволік його далеко та зараз підпалив. Тепер побачили, як льонт горів швидко, і вогонь наближався до скриньки. Турок з людьми вступився далеко. Зараз запалився порох і наступив страшний гул, який понісся далеко в степ. Камінь розлетівся на шматочки.

— Тепер позносьте це до табору, де рови копають. Рови були вже готові в кількох місцях на віддаль

півтора мушкетного пострілу від валу. Сюди позаносили скриньки з порохом, на це понакладали шматки каменя та присипали землею. Скриньки були сполучені одна з одною також льонтами, що йшли рівчаками. У двох місцях ішли льонти просто до валів, тепер на половині дороги між першою міною та валом заклали таку саму другу. Скриньки позавивали намащеними шматами, щоб порох не зволожився, бо не знати було, як довго там лежатимуть. А за льонти нічого боятися, бо вони такі, що й у воді горітимуть.

— Тепер ми безпечні, — вирішив турок, — хай лише прийдуть. Ми можемо працювати спокійно далі.

Три дні працювали при човнах без перешкоди. Тоді турок сказав до Тараса.

— Я дуже собі бажаю того, щоб вони прийшли. Я цієї розбишацької голоти не можу стерпіти!

— Тож вони одної віри з тобою.

— Віри. Хіба ж вони мають яку віру? То напівдикі люди, а кровожерні, мов тигри… Останнього разу спасло нас сонце, тепер спасуть нас іще краще мої міни.

— Чи ти в тому певен?

— Мені це не першина. Кажу тобі, що ми, турки, в цьому митці, а ми ж з усім світом воюємо.

Щоб можна краще в степу роздивитися, поставив Тарас в таборі фігуру. Понабивали в щоглу щаблів і закопали її серед табору. Нагорі поставили гніздо. Сюди вилазив час від часу один і роздивлявся.

Аж четвертого дня в степу помітили татар. Вони знову збиралися, як і попереднього разу, в гуртки. Турок тер руки від задоволення. Праця коло човнів припинилася. Всі слідкували за рухами татар. Нарешті стало їх видно з землі. Збиралися цілі хмари, ставали півмісяцем. Під'їжджали щораз ближче. Нарешті підняли бойовий клич "Аллах! Аллах" і пустилися галопом. Коні гнались так, що животами землі торкались. Вершники поприлягали до коней і їх не було видно. Вистрілили обидві гармати, та це татар не спинило. Потім вони позіскакували з коней і пустилися бігти. Турок не спускав з них ока. Потім усміхнувся злобно і запалив обидва льонти передніх мін. Татари бігли щосили, держачи луки напоготові. Наступили якраз на мінне поле. Воно було так закрите, що годі було пізнати. Місце було вкрите дернюками.

Раптом почувся страшенний вибух. Вибухала одна скринька по одній. За кожним вибухом вилітали в повітря земля, каміння, розривало людей на шматки, розкидало навкруги. Туман закрив це місце, що спершу нічого не було видно. А з туману розносилися крики, стогони, прокляття. Турок був задоволений, потирав руки. Але частина татар, що вже перебігла це місце перед вибухом, летіла далі, напинаючи луки, і наступила на друге мінне поле. Знову сталося те саме. Знову вибух за вибухом. Тепер заторохкотіли мушкети, посипалися на татар стріли з луків, тих самих, що їх попереднього разу після вбитих татар назбирали. Татари почали щосили втікати.

— Тепер ми матимемо певно спокій! — сказав турок. — Вони повірять, що ми під опікою шайтана, і більше нас зачіпати не будуть.

Туман осів на землі, з валів можна було бачити, яку руїну зробили міни. На землі глибокі ями, скрізь трупи і поранені.

Пішли оглядати.

— Коли б я був таке вмів у нашій Тарасівці! Та вже інших мін не треба буде закладати, — сказав Тарас. — Кінчаймо судна та чимдуж звідсіля.

Всі заспокоїлися, взялися завзято до праці.

Незабаром човни були готові. Почали їх навантажувати. Турок наглядав, щоб не забагато. Розділили гребців, повідв'язували човни з припон і відчалювали від берега. Попереду на судні маяв козацький малиновий прапор. Там був Тарас з Петром Бідолахою, котрий показував дорогу.

Пливли до Січі — на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

Запливли з лиману в Дніпро. Тепер доводилося важче плисти проти води, бо течія Дніпра, набравши води з весняних потоків, була сильніша. Але гребцям додавало сили те, що ставало щораз ближче до наміченої цілі.

Нарешті одного дня зустріли козацькі судна. Козаки, побачивши малиновий козацький прапор, не стріляли в них. Петро почав вимахувати прапором. Судна зблизилися.

— Хто ви будете? — питали козаки.

— Турецькі бранці, з неволі визволилися.

— Ох! Та чи не Петро Бідолаха! — скрикнув козак з судна.

— Здоров був, товаришу Максиме, це ж я сам.

— Боже! Лж у воду скочити хочеться, щоб чимдуж тебе, братіку, обняти. Я вже молюся за твою душу. А це ж хто? — спитав, показуючи на Тараса.

Судно тим часом наблизилося так, що козак Максим перескочив на отаманське судно.

— Це наш отаман, Тарас Партиченко, хитрий з біса, мов запорожець. Це отаман тої славної Тарасівки, про яку ми на Січі чували.

— Здоров, пане отамане! — гукнув Максим, кланяючись. — Ми раді тебе побачити.

— Я вже давно хотів на славну Січ загостити, вже й човни у Висуні лаштували, — сказав Тарас, — та не тою дорогою до вас прийшов, як хотів, як собі міркував.

— Все одно якою дорогою, — докинув Петро, — добре, що потрапив. Тепер ми славно заживемо, а коли теє, то і кошовим тебе виберемо...

— Годі, пане брате! Я до Тарасівки спішу, ми там не гірше діло робимо, ніж ви на Січі. До того, ще в мене вірна дружина, малий синочок.

— Так ти, отамане, з сімейних, значить. Ну, гаразд. Ось повз гирло Інгульця плистимемо. Можеш туди плисти навпростець, певно не заблудиш, — говорив Максим.

— Ні, товаришу. Хоч як спішу додому, але я мушу плисти далі, поклонитися січовому товариству і гостинця, здобутого в турків, привезти...

— Еге, то ти гостинця везеш нам! Ну, гарно... — Турецьку галеру здобули, — сказав Петро, — та це пусте, по ній і знаку немає, бо з неї човни поробили,

але ми веземо багато бочок з порохом, багато важких стрілсн до гармати, та ще й скарбницю турецьку на галері захопили.

— Як так, то і ми з вами на Січ вертаємося, — сказав Максим. — На Січі буде свято, то шкода, щоб і ми на ньому не погуляли.

Завернули всі човни і пливли тепер разом. На козацьких суднах залунала пісня, забриніла бандура. Усім було весело.

Чужинці, які вперше туди пливли і вперше бачили козаків, придивлялися до козацького побуту з великим захопленням. Придивлявся до цього побуту і турок. Все це було для нього нове. Нова батьківщина, до якої добровільно пристав, почала припадати йому до серця.

По дорозі стрічали більше козацьких суден. Всі вони верталися на Січ, бо кожному цікаво було послухати новини з далекого краю. Зібралася ціла флотилія, наче з якого великого переможного походу верталися.

Як наблизилися до Січі, Тарас наказав стріляти з гармат, що їх везли на задньому човні. З валів Січі їм відповіли на привітання. Січовики приходили на вали, лізли на покрівлі куренів, вітали гостей окликами "Слава!" і підкидали шапки вгору.

Кошовий запросив Тараса до своєї домівки як свого гостя. Тарас привів до кошового турка, розповів, як він йому став у пригоді, і просив, щоб його прийняли до січового товариства, бо він добре розуміє воєнне ремесло, поможе не раз козакам. Кошовий дав свою згоду, та тільки домагався, щоб він перейшов на християнську віру.

— Та він уже й так більш нашої віри, ніж турецької, і по-нашому говорить, — сказав Тарас.

— Це гаразд! Лишайся в нас і будь нам за брата, —закінчив кошовий усю розмову.

Турок вийшов, а Тарас залишився в кошового як його почесний гість. Здійснилася Тарасова мрія: він примандрував на ту славну Січ Запорозьку, яку бачив у своїх молодечих снах.

Зібралася до кошового січова старшина, і тут розповів Тарас про свої пригоди. Старшина ставилася до нього з великою шаною. Всі дивувались його лицарському розуму, його проворності, відвазі...

— Скажіть мені, панове отамани, — спитав Тарас, — чи не задумуєте ви в найближчий час якого походу на татар. Я дуже радо пішов би з запорожцями, бо в мене є особливі порахунки з перекопським мурзою. Він мене ще тяжче зневажив, ніж на тій турецькій галері, де мене кували до лави під помостом. Не буду мати спокою, доки йому не відплачу з баришем.

— У нас, брате, за похід неважко. Коли хочеш, то піди між січове товариство, згуртуй собі юнаків та йди з Богом.

Тарас здивувався:

— Хіба ж так можна? У моїй Тарасівці якби хто на таке зважився, я б наказав йому голову відрубати. Поки не вирішить громада, то ніхто не сміє.

— Про вашу Тарасівку і до нас слава доходила, ми радо про неї послухали б від тебе... У нас теж такий устав, що без ради нічого робити не можна, та то лише у важних справах... Ну, а похід на татар не всім кошем, а так собі частинно, то в нас хліб насущний, кожному можна. Це так само, як коли б у вас частина пішла на полювання. За це теж не познімали б їм голів. Не правда ж?

— Наше уходницьке військо своє. Ми відрізані від світу, не маємо ні з ким зв'язків, залишені серед розлогих степів самі на себе. Ми люди сімейні, кожний тямить, що він приріс коренем до землі, яку він зайняв. Коли б нам хто той корінь відрубав, то ми пропали б. Сидимо на татарському шляху, ми татарві заважаємо, а вона хотіла б нас змести. Тому наша вся сила і наша опора у війську. Тому-то й ми мусимо всю свою увагу на військо звертати. А військо лише тоді добре і вартісне, як воно добре вишколене. Дехто з наших уходників говорив, що це зайва праця, що можна б і тоді ставати під зброю, коли ворог наступає. Та я кажу, що це неправда. Не зможе оборонитися, битися той, хто цього не вміє. Така думка засіла мені в голові, коли я ще дітваком був і коли почув від покійного батька, що збираються уходники, бо старостинська влада дуже нам дошкуляла. Тоді я, дітвак, що сам нічого не розумів, почав видумувати, як учити воєнній справі моїх ровесників, таких дітваків, як і сам. Трохи я придивлявся, як княже військо в Каневі вправ ля лося, а решту сам видумав. Це був початок нашого війська. Ми попідростали, і тепер моїм військом я пишаюся, бо воно добре, і перед усім слухняне. Спершу ми лише оборонялися і кожного разу відбивали влізливого ворога. Татари боялися нас і перестали зачіпати. Тоді уходники почали радити, щоб покинути військо, що шкода часу втрачати на вправи, краще відпочити у холодку після праці. Я цього дуже боявся. Народ розледачиться, а тоді його легко буде побороти. Тоді я сам шукав нагоди зчепитися з татарами. Ми на них засідали на переправі. Моїх громадян я все лякав, що вони задумують на нас

наскочити, хоч це так не було. Я засідав з моїм військом, розбивав татар на переправі, відбивав здобич і невільників. Після такого одного вдалого розгрому громадяни назвали наше село моїм іменем. Тоді й отаманом мене обрали. Тепер я повів справу, як сам думав. Ми відважилися спинити орду і не пропустити її через Інгулець за здобиччю. Наостанку мене піймали татари зрадою на аркан у степу, коли я раз сам, щоб людей від праці не відривати, виїхав у розвідку. В Криму я довідався, що татари визначили за мою голову ціну. Не знаю, чого я так мурзі перекопському не сподобався, що він мене, замість послати у Бахчисарай ханові, призначив відразу на султанську галеру. За це можна б йому подякувати, але він мене ні за що наказав висікти дротянками, і я йому за це не так подякувати хочу. Тому-то я так про похід питаюся...

— Я тобі вже казав: шукай собі товаришів та й іди, хоч би в самий Бахчисарай.

Тарас вийшов від кошового і попрямував на базар між козацтво. Тут зустрів велику юрбу козаків, яка обступила Петра Бідолаху, а він їм розказував про свої злидні і про чудесне визволення. Тараса привітали козаки гучним "Слава!"

Тарас покликав набік Бідолаху і розповів йому, що почув від кошового.

— Я знав наперед, що так буде. Тому я, пам'ятаючи нашу розмову, відразу почав намовляти козаків до походу.

— І вони згодні?

— За кілька днів зберемо такий гурток головорізів, з якими можна буде і на ханську столицю попробувати.

Петро забрав Тараса, свого побратима, у свій курінь як гостя. Тут прийняли його дуже радо.

Запорозька Січ стояла тоді на меншій Хортиці. За кілька днів Петро викликав Тараса, і вони перепливли на більшу Хортицю в байрак. Там зібралося товариство, може, шістсот чоловік.

— Придивися добре до тих козаків, вони всі з нами в Крим ідуть.

Тарас дуже зрадів. Він умів оцінити людину як бойовика, з першого погляду. Козаки його голосно привітали. Зробили зараз козацьке коло і почали радитися над вибором отамана. Петро назвав Тараса Партиченка. Козаки з ним згодилися: почали кидати шапками вгору.

Тарас налякався вибору. Він знав, яка на ньому лежить відповідальність, а не почував себе в силі.

— Панове запорожці, що ви доброго робите? Я між вами новак, мені у вас вчитися, а не отаманувати над вами. Прошу вас, вибирайте кращого від мене, я хочу йти з вами як рядовий товариш. Куди мені до отаманування! Я й дороги у Крим добре не знаю, бо коли мене туди розбишаки вели, я не мав часу роздивитися.

— Ми тебе проведемо, — казали, — ти певно не заблудиш. Ти лише наказуватимеш. А коли ти такі штуки виводив у Тарасівці і галеру здобув, то і в Криму даси собі раду.

Петро теж намовляв Тараса, що так не годиться, бо коли козаки кого виберуть, то не можна відмовлятися, —хіба так, для політики. Тарас такого звичаю не знав. Остаточно мусив прийняти вибір. Він узяв у руки малиновий прапор — той самий, що маяв на його судні, — поцілував його і заговорив сильним голосом:

— Спасибі вам за честь, панове товариство! Вона і на нашу Тарасівку впаде. Присягаю вам на це знамено козацької слави, що хочу з вами ділити долю й недолю цього походу, хочу з вами перемогти або й голову покласти...

— Слава Тарасові Партиченкові, нашому отаманові! Тарас тепер геть перемінився. Він наказав козакам, щоб

ставали по сотнях, призначав до них сотників і десятників. Петра Бідолаху поставив обозним. Тоді почав оглядати ряди сотень. Дивився кожному у вічі своїми пронизливими очима.

— Петре! Завтра вранці стають усі сотні на майдані в Січі озброєні, я оглядатиму зброю кожного козака. У кошового батька я випрохаю харчів на дорогу, амуніцію та коней, бо всі їдемо на конях. Крім того, заберемо п'ять суден, котрі повезуть наш обоз водою, поки буде можна.

Козаки порозходилися. Тарас вернувся на Січ і пішов зараз до кошового...

— Отак, то люблю, пане отамане. Бачу, з якого гнізда птиця. Бери судна, коней, харчів, амуніцію скільки вже треба. Маю надію, що привезеш нам здобичі з Криму, що виплатиться нам позичити тобі.

— Так, батьку. Вся майбутня здобич буде належати січовому товариству. Я все пришлю сюди. Та коли я вийду живим з цього, так зараз по дорозі пливу Інгульцем до моєї Тарасівки.

— Хай тебе Господь і Свята Покрова супроводжують. А ось, щоб ти не йшов голіруч, даю тобі козацький знак влади, цю булаву...

Тарас дуже цим утішився, бо хоч отаманував над уходницьким військом, не мав ще в руках булави. Розпрощався з кошовим батьком і пішов у курінь.

А Петро Бідолаха не спав до ранку. Цілу ніч перевозили човнами на той бік ріки усячину і вантажили то на вози, то на судна, коней переводили вплав.

Вранці Тарас помолився Богу, переплив човном на той бік, сів на коня і поїхав до обозу. Тут привітали його козаки голосними окликами. Тарас придивлявся до кожної дрібнички, оглядав кожний віз. Оглянув ще й судна і видав такий наказ:

— До суден піде одна сотня. Частину вантажу складено на судна, щоб нам було легше їхати. Судна допливуть річкою, а потім, припливши до того місця, де Інгулець вливається в Дніпро, перепливемо на той бік Дніпра, поховаємо судна в комишах при березі, а тоді попереносимо частину вантажу до обозу, і веслярів — на коні. Сотник Струк іде першим і розішле розвідку наперед і в боки.

Перехрестився, дав знак булавою, і військо рушило з місця. Тарас їхав попереду, за ним — сурмач і кілька розсильних козаків...

Залунала пісня.

Як від'їхали далі, пісня замовкла. Треба було поводитися тихо, бо вже можна було стрінути татарських чабанів. Далі йшли лише вночі, а вдень ховалися в траві. Між соляними озерами, яких було тут кілька, Тарас залишив цілий обоз і одну сотню козаків: склали возовий табір і окопалися. Тарас пішов під вечір просто на Перекоп.

Перекоп, або по-татарськи Оркапу (золоті ворота), звався в старовину Тафлоса, в середньовіччя — Тозля. Не був тоді ще забезпечений валами і муром, не був фортецею. Тарас ждав з військом близько від Перекопу до ранку.

Вранці місто було оповите туманом. Мешканці не сподівалися таких гостей, усе спало.

Тарас перехрестився, заткнув булаву за пояс, добув шаблю. Погнались галопом і аж на вулицях міста підняли бойовий оклик. Пробуджені зі сну татари вибігали на вулиці, їх убивали козаки нещадно. Настало пекло. Татари та турки кричали, що напали козаки, тратили голови, не знали, куди ховатися, що рятувати. Біля конаку, де жив мурза і містився уряд, приступив до оборони гурток озброєних татар. Та поки встигли натягти луки, козаки вже впали на них з шаблями та списами і вирубали всіх.

— Мурзу привести мені живого!

Гурток козаків позлазив з коней і кинувся у сіни конаку шукати мурзу. Всякий опір був даремний, та й не було кому боронитися. Мурзових слуг мов мітлою змело. Добралися і до самого мурзи. Він не знав, що сталося, схопився з лежанки і дивився у вікно, його зараз схопили і, зв'язаного, вивели на подвір'я. Мурза налякався на смерть — ще не розумів, як воно сталося так нагло.

— Держіть його під сторожею, — гукнув Тарас, — поки я не вернуся. Обшукайте цю будівлю і виносьте все на базар.

Тарас помчав у місто. Тут уже козаки ґаздували. Розбивали крамниці і склади, забирали все, били татар без розбору.

— Півсотні за мною, місто запалити в кількох місцях! Тепер полетів до невільницьких приміщень. Дорогу

знав добре. Невільники, що тут були, зміркували зараз, які гості прийшли. Вони розбивали кайдани, розривали зубами сирівці, били дозорців. Але тих небагато осталось, всі, знаючи, що їх жде, поховалися куди було можна.

— Люди! — кричав Тарас. — Помагайте один одному, розбивайте кайдани, беріть від татар зброю, помагайте нам! Нема часу гаятися!

Він погнався далі. Був скрізь, де лише гурток козаків порався.

Місто горіло в кількох місцях. Тарас поскакав знову до конаку і наказав сурмачеві трубити на збір. Збірне місце було призначене на базарі, куди зносили здобич.

Поки збирали здобич у вузликах на коней і віслюків, яких здобули в місті, Тарас робив справу з мурзою. Це була ціль його сьогоднішнього походу.

— Пізнаєш мене? — спитав татарською і подивився йому у вічі своїми пронизливими очима.

Мурза дивився на нього страшно наляканий, наче самого чорта побачив. Він почав собі пригадувати. Тарас пригнуздав його поглядом так, що татарин не міг від нього відвести своїх наляканих очей.

— Пізнаєш, питаю? — гримнув Тарас.

— Тебе, пане, не пізнаю, але твої очі я вже десь бачив.

— Я тобі зараз нагадаю. Рік тому привели мене до тебе розбишаки, що мене зрадою піймали. Тоді я понадіявся на твоє лицарство, просив, щоб ти зі мною поводився по-лицарськи. Ти наказав тоді своїм посіпакам без причини вибити мене нагаями лише за те, що не впав тобі в ноги, хоч я не знав цього звичаю.

— Я цього не пам'ятаю.

— Я тобі пригадаю це. Ану-те, хлопці, зніміть з того падлюки сорочку та відрахуйте йому на спині п'ятдесят малахаїв, бо мені саме стільки дали з його ласки.

Мурза не розумів того наказу, але здогадувався, що з ним робитимуть.

— Пощади мене, пане, я дам викуп, який зажадаєш.

— Не треба мені викупу. Я люблю віддавати довг у таких грошах, які мені позичено.

Козаки вмить виконали наказ, мурза аж зомлівав з болю, бо хлопці не жаліли рук.

— Я вже відплатив йому за своє, — сказав Тарас, — а тепер ви робіть з ним що знаєте.

— А ось що з ним зробити! — замахнувся якийсь козак шаблею на татарина.

— Стій! — крикнув сотник Струк, заступаючи татарина шаблею. — Кошовий батько наказав знатних татар брати в полон, за них можна взяти викуп або обміняти... Ми його на Січ повеземо.

Козаки набирали здобич на коней та ослів, забирали дорогі сукна, парчу, адамашки тощо.

— Мерщій, панове товариші, — підганяв Тарас, — нам не можна тут довго засиджуватися. Блискавкою ми прийшли, блискавкою пропадемо.

Сонце не доходило ще до полудня, як козаки, обсмалені у вогні, окривавлені татарською кров'ю, виходили з вогненного Перекопу. Зараз за містом почули гул гармат.

— Еге, — каже Тарас, — наш обоз у небезпеці. Дві сотні будуть при здобичі, а три за мною. Коли б на вас наскочили, то відбивайтесь, поки я не прийду.

Погнались галопом на табір, звідкіля було щораз більше чутно гул гармат і мушкетну стрілянину. Козаки мчали, аж коням дух запирало. Тарас дав знак, щоб зупинилися.

— Трохи спочинемо, бо потім, прискакавши на місце на охлялих конях, нічого не зробимо. Спочинемо, вони й так табору зараз не візьмуть.

їхали кроком, коні скубли по дорозі траву.

Після півгодини такої їзди поспішали знову. Вже сонце зійшло з полудня, як помітили табір, оповитий густим димом від пороху. Не можна було нічого зрозуміти. Тепер побачили, як татари облягали обоз, як дерлися на вози, а сотня відбивалася. Виявилося опісля, що в той самий час, як козаки гуляли в місті, орда верталася з якогось походу і стрінула козацький обоз. Козакам приходила остання година. Відбивалися спершу гарматами та мушкетами, але татари не спинялися, засипали їх хмарою стріл. Стріли падали всередину обозу, калічили коней і робили замішання. Козаки мусили виходити з-поза возів і оборонятися руками. Тоді і гармата, і мушкети замовкли.

Тарас знову стримав тепер своїх, щоб коні відпочили, та недовго. Сурмачі засурмили атаку. Потім почувся бойовий козацький клич. Татари незчулися, як Тарас ударив їм у спину. Вони попали між двох вогнів. Настала страшна метушня і різанина. Тривало це досить довго. Нарешті татари пішли врозтіч, а козаки забрали їх обоз зі здобиччю і бранцями. Налічили потім двісті невільників. Тепер Тарас не спочивав. Козаки попересідали на татарських коней і погнались виручати свої сотні, що йшли позаду. Та тих не було вже кому зачіпати.

Вже сонце сховалося за обрієм, почало вечоріти, як зібралася вся козацька сила в одне місце. Треба було і коням, і людям спочити після такої важкої праці. Не обійшлося і без людських жертв. Особливо потерпіли ті, що лишилися в таборі. І коли б Тарас не приїхав вчасно, то були б усі полягли. Хоч як небезпечно лишатися в чужому краю, та неможливо було йти серед ночі далі. Треба було все впорядкувати. Виявилося, що в них замало возів, щоб скласти возовий табір. Тарас розглянув нашвидку місцевість і переправив табір в інше місце. Тут з одного боку прикривало їх озеро. З інших боків заклали возами. Довго за північ тяглося, поки все довели до ладу, поки можна було людям спочити. Ще при місяці треба було накосити коням трави на пашу, бо не було безпечно пускати їх, щоб паслися. Аж тепер, коли розставили сторожу, Тарас приліг на возі і заснув.

Рано рушили в похід. Як дійшли до гирла Інгульця, переправилися суднами на той бік. Тарас попрощався з запорожцями, залишивши їм усю здобич з походу. Багато бранців пішло на Січ. Багато підмовив Тарас до себе, між ними жінок, яким на Січі не можна було жити. З тих бранців склав дві сотні, посадив на човни і поплив угору Інгульцем до своєї дорогої Тарасівки, якої так довго вже не бачив.

З трепетом серця від зворушення прибув Тарас до татарської переправи на Інгульці, де Висунь до нього вливається. Далі годі було плисти по малій річці великими суднами. Почали все добро, що привезли, виносити на берег. Тарас оглянув печери. Усе тут було так, як колись.

Треба було дати знати до Тарасівки, щоб приїхали з возами, та ніхто з товаришів не знав дороги, тільки він сам. Замість іти пішки, він придумав інший спосіб на те.

XXVIII

У Тарасівці почули гул гармат від татарської переправи. Ніхто не знав, що воно значить. Невже татари з гарматою возяться? Якби так справді, то не давали б про себе знати.

Трохим послав зараз велику розвідку. Вона під'їхала ближче і помітила нагорі над балкою якийсь табір, звідки стріляли з гармат. Помітив розвідку Тарас, пробіг через долину балки і почав навпроти них щосили бігти, йому було дуже спішно. Потім гукнув:

— Здорові були, братіки, поспішайте сюди!

— Таж це наш отаман Тарас! Яка радість буде в селі! Десятник, що вів розвідку, скочив з коня і кинувся

Тарасові в обійми. Плакали на радощах, мов діти.

— Тарасе! Ми вже по тобі панахиду відправили, хреста на кладовищі поставили. Де це ти блукав стільки часу?

— Забагато відразу питаєш... Ти мені скажи, що в Тарасівці чувати, бо я аж горю з нетерплячки. Та давай мені коня. Ти залишайся тут, під'їдь до товаришів і роби лад, поки не приїдуть коні. Там самі чужі люди, такі самі визволенці, як і я.

— У нас в селі нічого. Твоя матуся жива, Маруся теж здорова, а Трохимко вже по майдані з ровесниками бігає.

Тарас перехрестився, йому полегшало на душі. Страшно його томила думка, що, може, Маруся вийшла вже заміж, тоді б нічого йому в Тарасівці робити. Забере синка, як він живий, і поїде на Січ. Та ось, хвалити Бога Небесного, він застане усе так, як лишив.

Тарас сів на коня, помчав вихром в село, трохи коня не заморив.

Годі описати його почуття, коли побачив вали, порослі терниною, побачив башту на кожному розі села, баню на церкві. Кінь ледве дух переводив, як став перед воротами. Не чекаючи, коли відчинять, Тарас покинув коня і переліз через ворота. Щосили побіг до своєї хати.

Перед хатою поралася Маруся, біля неї бавився Трохимко, на призьбі грівся старий Гривко навпроти сонця. Він перший помітив Тараса і загавкав радісним захриплим голосом.

— Марусе, моя єдина! — крикнув Тарас і почав її обнімати.

— Господи! Та це ж справді Тарас, сокіл мій ясний! Вони забули тепер про цілий світ.

Вийшла стара мати і ледве не зомліла з радощів, Трохимко дивився на це привітання, нічого не розуміючи. Гривко, пізнавши зараз свого хазяїна, звівся з призьби і намагався по-давньому скочити йому передніми лапами на груди, та вже нездужав. Тарас обнімав усіх рідних. Мати пригорнула його кучеряву голову до грудей і плакала:

— Серце моє віщувало, що ти вернешся, хоч уже й панахиду по тобі відправили.

Тарас і Гривка не забув: підняв його за передні лапи вгору.

— І ти тужив за мною, вірний Гривку! — та почав його гладити.

Гривко лизнув його раз по руці і повалився, мов неживий, на землю.

— Бідна тварина, — сказала Маруся, — як він тужив за тобою, а останніми днями і він щось відчував, бо дуже метушився, — вилазив на ворота з великим трудом, бо дуже знемігся...

Тарас узяв Трохимка на руки.

— Бачиш, Трохимку, — сказала Маруся, — це наш тато вернувся, що за ним ми всі так плакали...

— Я буду татарина бити! — лепетала дитина, обнімаючи батька за шию.

Вістка про повернення Тараса блискавкою рознеслася по селі. Люди посходи лися з усіх боків, заповнили майдан ущерть. Була велика радість у селі, як ще ніколи. Тара-сівчани святкували велике свято.